

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

Н. М. ФІЛІПОВА

ЗАГАЛЬНЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Рекомендовано Вченою радою НУК

Миколаїв • НУК • 2018

УДК 81'373.46(075)

Ф 53

Автор Н. М. Філіппова, канд. філол. наук, професор НУК

Рецензенти:

Н. П. Тропіна, д-р філол. наук, професор;

О. А. Дубова, д-р філол. наук, професор;

Т. П. Остапчук, канд. філол. наук, доцент

Рекомендовано Вченою радою НУК ім. адм. Макарова

як навчальний посібник

(протокол № 6 від 30.06.2017 р.)

Філіппова Н. М.

Ф 53 Загальне термінознавство : навчальний посібник / Н. М. Філіппова. —
Миколаїв : НУК, 2018. — 224 с.

Навчальний посібник покликаний забезпечити вивчення особливостей функціонування термінології як важливого компоненту мовної політики будь-якої країни й основного інструменту наукового мислення. Розглянуто актуальні теми загального термінознавства: термін і терміносистема; мовні інтерференції; внутрішня та зовнішня форми терміна; когнітивні засади аналізу терміносистем; історія розвитку україномовних термінологій; термінологічне планування. Вміщено завдання для самостійної роботи студентів, список рекомендованої літератури та ключові слова з кожної теми.

Призначено для студентів-філологів вищих навчальних закладів, які вивчають дисципліну "Загальне термінознавство".

УДК 81'373.46(075)

© Філіппова Н. М., 2018

© Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова, 2018

Тема 1

ТЕРМІН І ТЕРМІНОСИСТЕМА

*Нове життя нового прагне слова.
М. Рильський*

План

1. Поняття "термін".
2. Механізми термінотворення.
3. Поняття терміносистеми.

Ключові слова: *термін, терміносистема, термінологія, термінознавство, професіоналізм, номен.*

Обмін науковими знаннями на будь-якій мові як комунікативний процес являє цілісну систему, яка складається з трьох компонентів: джерела (відправника) інформації, автора повідомлення, який фіксує інформацію, та отримувача інформації (читача). Наукові знання про світ закріплені у мові науки. Ядро мови складають терміни кожної науки. Терміни – це важливі елементи наукового апарату теорій і концепцій, які описують об'єкти різних галузей знань і діяльності, поряд з іншими знаковими засобами і номенклатурами, власними іменами, символами, індексами, формулами, схемами.

Знаковість терміна є в основі його філософсько-гносеологічного визначення, який підкреслює, що за допомогою термінів у матеріальній формі закріплюються результати пізнання.

Адекватний переклад термінів є однією з важливих передумов якісного перекладу науково-технічної літератури і документів.

Між термінами і загальноживаною лексикою не існує чіткої межі, оскільки постійно відбуваються процеси перетворення термінів у загальноживані слова, а загальноживана лексика використовується для формування нових термінологій. Існує декілька підходів до визначення поняття "термін".

1. Субстанціональний підхід (Д.С. Лотте, В.Г. Даніленко). Терміни – це особливі слова і словосполучення, які відрізняються від інших номінативних одиниць такими характеристиками, як однозначність, точність, системність, незалежність від контексту, емоційна незалежність.

2. Функціональний підхід (Л.А. Капанадзе, В.М. Лейчик). Терміни – це не особливі слова, а тільки слова в особливій функції.

3. Варіантний підхід (П.А. Флоренський). Термін – це варіант звичайного слова або спеціально створена лексична одиниця, якій властиві риси звичайного слова і нові, специфічні риси.

4. Номінативний підхід (О.В. Суперанська). Термін – це слово або словосполучення, яке номінує (називає) поняття окремої галузі знань або діяльності, тобто це просто умовний знак, призначений для передачі визначеного об'єму закодованої інформації, яка може бути розкодованою (зрозумілою) тільки тими, хто має відповідний код.

5. Когнітивний підхід. Одна з останніх дефініцій терміна проголошує, що термін – це основна одиниця науки, спеціальних галузей знань, сфер діяльності людини, яка номінує

(називає) об'єкти, процеси і є засобом пізнання навколишнього світу. Таким чином, терміни – це своєрідна форма номінації концепту в окремій системі знань, за межами якої він функціонує в іншій ролі.

Одна з ключових проблем мовознавства – це проблема механізмів термінотворення (джерела формування, класифікація механізмів термінотворення).

Згідно з даними багатьох лінгвістів (В.П. Даніленко, В.М. Лейчик), утворення термінів відбувається на базі природної мови.

Основним джерелом формування нових наукових термінів є логіко-філософські та математичні терміносистеми, термінологія нових галузей знань і сфер діяльності людини, а також загальноживана лексика (В.П. Даніленко, Г. Вежбицька).

Серед основних механізмів термінотворення виділяють:

- 1) семантичний (використання загальноживаного слова або словосполучення);
- 2) морфологічний (створення нового терміна шляхом словотвору);
- 3) синтаксичний (формування термінологічних словосполучень);
- 4) запозичення з інших мов;
- 5) створення неологізмів.

Терміносистема – це системна сукупність термінів, які забезпечують номінацію основних понять окремої галузі знань або сфери діяльності та представляють концептосферу цієї галузі або сфери.

В утворенні терміносистем велику роль відіграють дві групи факторів:

1) екстралінгвістичні (необхідність номінації понять галузей знань і сфер діяльності, а також необхідність деталізації понять фундаментальних галузей наук);

2) лінгвістичні, пов'язані з різноманіттям понятійних відношень, які передаються термінами.

Терміни нової терміносистеми можуть використовуватися і в інших сферах професійного спілкування, але у ході становлення терміносистеми такі міжгалузеві терміни можуть переходити до загальнотехнічних, загальнонаукових або загальноповсякденних.

Структура різних спеціалізованих терміносистем характеризується:

- 1) наявністю загальноповсякденної лексики;
- 2) наявністю загальнонаукових термінів, які номінують базові поняття (структура, система, гіпотеза, метод);
- 3) наявністю термінів, які використовуються у декількох галузях знань або сферах діяльності;
- 4) наявністю одиниць вузькоспеціальної, конкретної наукової термінології.

Завдання 1. Порівняйте різні визначення поняття "термін". Що їх об'єднує? Що їх розрізняє?

"Наконец, анализируя термины с позиций собственно терминоведения, некоторые авторы подходят к ним как к лексическим единицам языков для специальных целей, иначе — языков или подязыков науки и техники. Согласно распространенной в настоящее время точке зрения, языки для специальных целей (ЯСЦ), которые называют в англо-амери-

канской литературе languages for special purposes (LSP), – это функциональные разновидности современных развитых национальных языков, которые обслуживают специальные сферы знаний и деятельности (науку, культуру, производство, управление и др.) и обладают определенной спецификой в лексике, синтаксисе, словообразовании по сравнению с такими разновидностями естественного языка, как литературный язык, язык повседневного общения, обиходно-разговорный язык и др. Естественный язык, рассматриваемый как объект исследований прикладной лингвистики, – не есть язык вообще, зафиксированный в текстах художественной литературы, науки, техники, а совокупность специальных языков, обслуживающих специальные коммуникации, включая и человеко-машинные. В рамках этого подхода термин – это лексическая единица определенного языка для специальных целей, обозначающая общее – конкретное или абстрактное понятие теории определенной специальной области знаний или деятельности. В предлагаемой дефиниции учитываются следующие моменты:

1. Термины фигурируют как таковые именно в лексике языков для специальных целей, а не в лексике того или иного естественного языка в целом.

2. В лексике языков для специальных целей термины служат в качестве средства обозначения специальных общих понятий.

3. Термины представляют в них элементы терминосистем, отражающих (моделирующих) теории, которыми описываются специальные сферы..." [36, с. 83].

"Термін, як і всі інші мовні універсалиї, важко піддається дефінуванню. Через складність та дискусійність такого

завдання в лінгвістиці існує чимало найрізноманітніших спроб визначення термінів.

О.С. Ахманова визначає термін як "слово чи словосполучення спеціальної (наукової, технічної і т. п.) мови, яке створене, отримане чи запозичене для точного вираження спеціальних понять і позначення спеціальних предметів".

В.І. Карабан визначає термін як мовний знак, що репрезентує поняття спеціальної, професійної галузі науки або техніки. Він зазначає, що науково-технічні терміни становлять суттєву складову науково-технічних текстів.

І.С. Квитко, спираючись на різні визначення, пропонує таку дефініцію: термін – це слово чи словесний комплекс, що співвідноситься з поняттям певної організованої галузі пізнання (науки, техніки), що вступають у системні відносини з іншими словами та словесними комплексами й утворюють разом з ними в кожному окремому випадку та в певний час замкнену систему, яка характеризується високою інформативністю, однозначністю, точністю та експресивною нейтральністю.

М.Д. Степанова та І.І. Чернишова розуміють під термінами спеціальні слова, які реалізують своє значення у фаховій комунікації.

Короткий тлумачний словник визначає так: термін (від лат. *terminus* – межа, кінець) – це спеціальне слово чи словосполучення, що прийняте в певній професійній сфері та застосовується в особливих умовах. Термін представляє собою словесне позначення поняття, яке входить в систему понять певної області професійних знань, яке позначає поняття певної галузі знання чи діяльності людини.

Великий тлумачний словник сучасної української мови, в свою чергу, пропонує таку дефініцію: термін – це "слово чи словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне

поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо".

Говорячи про термінологію, лінгвісти, як правило, розрізняють:

1) розділ мовознавства, що вивчає терміни (у цьому значенні все частіше використовують слово "термінознавство");

2) фахову лексику в складі усіх слів певної мови (ми говоримо, наприклад, "німецька термінологія");

3) спеціальну лексику або галузеву термінологію, що обслуговує певну галузь науки чи техніки ("лінгвістична термінологія", "будівельна термінологія" тощо).

Галузеві термінології називають терміносистемами. Системність термінології зумовлена двома типами зв'язків, які надають множинам термінів системного характеру:

1) логічними зв'язками (якщо між поняттями певної науки існують системні логічні зв'язки, а вони є в кожній науці, то терміни, які називають ці поняття, мають теж бути системно пов'язаними);

2) мовними зв'язками (хоча терміни позначають наукові поняття, вони залишаються одиницями природної людської мови, а отже, їм властиві всі ті зв'язки, які характерні для загальноживаних слів – синонімічні, антонімічні, словотвірні, полісемічні, граматичні, родо-видові тощо).

Таким чином, термінологія – це не хаотична множина слів, а організована на логічному і мовному рівнях система спеціальних назв.

Системність є однією з найважливіших умов існування терміна. Термін може існувати лише як елемент терміносистеми, якщо під останньою розуміти впорядковану сукупність термінів, які адекватно висловлюють систему понять теорії, що описують певну спеціальну сферу людських знань чи діяльності [13, с. 11].

В історії розвитку термінології відомі випадки, коли базисом для створення певної терміносистеми первісно слугував текст.

Так, текст Конституції США виявився актуалізатором та верифікатором (верифікація – це перевірка істинності, встановлення достовірності) майже всієї сучасної американської юридичної термінології, яка на той час ще не була представлена як юридична терміносистема. Відповідно, для інтерпретації значення того чи іншого юридичного терміна зверталися до тексту самої Конституції, яка увібрала в себе термінологію, семантику, функції та сполучуваність термінів конституцій штатів Нової Англії. Далі термінологія Конституції США стала слугувати нормою для всіх штатів та юридичних документів.

При всій відмінності й багатогранності сучасних галузей наукового знання і властивих їм понять існує ряд спільних ознак, які визначають суть терміна як особливої мовної одиниці. Серед основних ознак терміна (або вимог, які висуваються до термінів) можна зазначити такі:

1. Системність. Як уже вказувалося, термін входить до певної терміносистеми, в якій він має термінологічне значення. За межами своєї терміносистеми термін може мати зовсім інше значення, наприклад: *ножиці цін* як "розбіжність рівнів і динаміка цін у сфері міжнародної торгівлі на окремі групи товарів" і значення загальноновживаного слова "*ножиці*"; термін "*storage*" позначає "*пам'ять*" в обчислювальній техніці, а в інших сферах активно вживається у значеннях "*склад*", "*сховище*" та ін.

2. Наявність дефініції. Кожен науковий термін має дефініцію (визначення), яка чітко окреслює, обмежує його значення. Так дефініцією терміна аудиторський висновок є вислів "документ, що містить результати аудиторської перевірки".

3. Точність. Термін повинен якнайповніше передавати суть поняття, яке він позначає, наприклад: *поверхневий іригаційний стік*, *короткотерміновий кредит*. Неточний термін може бути джерелом непорозумінь між фахівцями, тому іноді говорять, що науковці спершу домовляються про терміни, а вже потім приступають до дискусії.

4. Стислість. Дуже зручно користуватися короткими термінами, але не завжди вдається утворити короткий термін, який був би ще й точним.

5. Однозначність. Якщо більшість слів загальноживаної мови багатозначні, то більшість термінів однозначні, що зумовлено їхнім призначенням. Однак тут слід зробити істотне уточнення: однозначність має місце в межах однієї терміносистеми, бо на рівні кількох суб-мов полісемія термінів – явище досить поширене.

6. Незалежність від контексту.

7. Відсутність синонімів. Термінології не повинна бути притаманна синонімічність, яка заважає взаєморозумінню.

8. Відповідність правилам і нормам певної мови.

9. Експресивна нейтральність. У своїй більшості терміни позбавлені емоційно-експресивного забарвлення. Але причинами певної інтенсивності деяких семантичних складових термінів можуть бути намагання підкреслити елітарність уявлення того, хто говорить, або намагання сховати свої наміри, наприклад: *чорна діра*, *чорний ящик*, *чорний гумор* [13, с. 12–13].

10. Милозвучність. Термін повинен бути милозвучним (тобто вимога евфонії), тому не слід заохочувати створення термінів, що походять з діалектизмів, жаргонізмів чи варваризмів.

При цьому багато вчених наполягають, що не можна вважати термінологічну одиницю неповноцінною чи непотрібною

лише на тій підставі, що вона не має певної властивості, хоча і застосовується певний час користувачами [13, с. 13].

Отже, термін, який функціонує в різних сферах науки і техніки, може виявитися багатозначним. Перекладач науково-технічної літератури, який має справу з текстами конкретної тематики, повинен добре розуміти характер поведінки наукових і технічних термінів у текстах. Перед перекладачем стоїть завдання визначити приналежність того чи іншого терміна до певної галузі та знайти відповідний переклад цього терміна. Так, наприклад, технічний термін "*frame*" перекладається як: *рама* (у будь-якому пристрої), *станина* (у верстаках), *каркас* (у будівництві), *кадр* (у кіно і на телебаченні), *конструкція*, *корпус*, *ферма* та ін." [2, с. 17–22].

"Термин – 1. Слово или словосочетание специального (научного, технического, военного и т. п.) языка, создаваемое (принимается, заимствуемое и т. п.) для точного выражения специальных понятий и обозначения специальных предметов. 2. Слово, не допускающее модуляции. 3. Слово или словосочетание, являющееся точным обозначением определенного понятия в области науки, техники, искусства, общественной жизни. 4. Слово, наделенное качеством обозначать научное понятие, составляющее вместе с другими понятиями данной отрасли науки или техники одну семантическую систему. В тексте, предназначенном для перевода, термин всегда требует отдельного решения на перевод, т. е. выступает как единица перевода".

"Терминологическая насыщенность – это доля (в %) терминологических словоупотреблений среди знаменательных. Для ее исчисления берем минимальную выборку в 400 знаменательных словоупотреблений. Терминологическая частот-

ность – это доля (в %) терминологических словоупотреблений среди всех словоупотреблений текста или частоты "встречаемости" терминологических словоупотреблений в тексте. Терминологический банк – то же, что банк данных. Терминологический словарь – словарь, содержащий перечень терминов и их дефиниций. Терминологическое словоупотребление – словоупотребление, являющееся частью терминологического словосочетания (формулы независимо от их сложности считаются за одно терминологическое словоупотребление). Терминология – совокупность терминов данной области знания, производства, деятельности." [26, с. 224–225].

Завдання 2. Які методи дослідження можна використувати для аналізу термінології?

"Хочеться особливо наголосити, що необхідність в координації термінологічної роботи і методів дослідження в Україні не тільки назріла, а й перезріла: з 1989 р., після прийняття закону про мову, настав четвертий етап розвитку термінології в Україні, якому притаманне стихійне національне відродження української термінології. Стихійність ця має бути, і це наше глибоке переконання, якщо не скерована, то хоч скорегована спеціалістами-термінологами і тільки на основі глибокого, вдумливого, грамотно виконаного мовознавчого аналізу. Справді, серед лінгвістів за останні роки підвищився інтерес до термінологічних студій, зросла і тенденція до їх прикладної спрямованості. Ця тенденція – намагання відповідати так званому "соціальному замовленню", вимогам практики і сьогодення, зумовили зростання питомої ваги зіставно-термінологічних досліджень, оскільки саме зіставне термінознавство готує адекватну термінологічну базу для перекладної (двоі багатомовної) лексикографії, науково-технічного перекладу,

автоматизації лінгвістичних досліджень, багатомовних термінологічних банків, а також для викладання іноземних мов для спеціальних цілей (МСЦ) у спеціальних вузах. Серед різних аспектів дослідження в зіставному термінознавстві перш за все необхідно виділити такі (називаємо їх за ступенем теоретико-прикладної важливості):

1) дослідження різномовних термінологічних систем і термінологій, тобто типологічні, перекладацькі, зіставні термінографічні студії;

2) дослідження терміносистем різних субмов, різних галузей знань (у межах однієї національної мови);

3) дослідження термінологій у синхронії та діяхронії, в статиці та динаміці (знати тенденції розвитку необхідно для прогнозування та для виділення вузької групи найактуальніших термінологічних праць).

Щодо методів загального термінознавства (ЗТ), на даному етапі можна говорити про специфічність відбору і певну послідовність уживання традиційних квалітативних та про введення компаративних та корелятивних статистичних (квантитативних) методик. Послідовне використання описового, порівняльного, порівняльно-типологічного методів паралельно зі статистичними методиками дослідження необхідне в ЗТ, де теорія апріорі націлена на різноманітне практичне застосування.

Важливо зауважити, що аспекти розвитку, або перспективи ЗТ, доцільно розподілити на теоретичні та прикладні, оскільки ці аспекти чітко визначилися вже сьогодні. Теоретичний розвиток концепцій ЗТ буде спрямований, як нам здається, на дальше поглиблення розуміння предмета ЗТ і розробку системи його специфічних методик; у більш віддаленому майбутньому, за умов інтенсивної розробки, прийде усвідомлення і формування основних положень ЗТ. Завдання розробки основних положень ЗТ, у нашому розумінні, – це

створення загальної теорії зіставлення терміносистем, що передбачає вияв загальних міжмовних та міжтермінологічних закономірностей (на матеріалі різних мовних пар і термінологій різних типів). Аналіз наявної вітчизняної і зарубіжної літератури показав, що ЗТ знаходиться сьогодні на етапі живого споглядання і робить тільки перші неспіливі кроки на рівні абстрактного мислення. Майбутній прогрес на цьому шляху потребує зусиль багатьох дослідників та багаторічної праці. Отже, на даному етапі розвитку ЗТ передчасно стверджувати про його основні положення чи загальнотермінологічні висновки. Оскільки ЗТ робить тільки перші кроки, при аналізі будь-якої конкретної термінології, якою б "середньостатистичною" вона не видавалась, метою може бути не формулювання універсальних висновків, а тільки накопичення конкретного часткового матеріалу і розробка універсальних методів для ЗТ, тобто того, що конче потрібно ЗТ уже тепер для консолідації його теоретичних і прикладних робіт. Точніше кажучи, осмислення і формулювання основних положень ЗТ є стратегічною метою, тимчасом як тактичні цілі спрямовані на розробку системи методик зіставного дослідження термінологій і застосування їх на матеріалі широкого спектру терміносистем та мов. Отже, на даному етапі розвитку ЗТ найактуальнішим теоретичним аспектом є розробка єдиної системи дослідницьких методик з метою консолідації подальших досліджень. У своїй роботі ми розробили систему методик двох типів і чотирьох видів:

1. Компаративні:
 - 1.1. компаративно-кількісні;
 - 1.2. компаративно-якісні.
2. Корелятивні:
 - 2.1. корелятивно-якісні;
 - 2.2. корелятивно-кількісні.

Класифікація тут стає можливою завдяки чіткій відмінності між процедурами дослідження за засобом та послідовністю аналізу і за характером параметрів, що зіставляються.

При використанні компаративних методик обстеження виміри проводяться в кожній із терміносистем незалежно, а далі порівнюються результати цих незалежних обстежень, тобто характеристики терміносистем. Це становить традиційну процедуру зіставного аналізу. При використанні корелятивних методик параметри всіх різномовних термінологічних пар даної термінологічної підсистеми послідовно порівнюються, а далі встановлюється, чи існує зв'язок між обстежуваними параметрами.

В основу компаративної методики може бути покладений будь-який метод дослідження / виміру, який використовується в одномовній ситуації; його слід ужити двічі, при дослідженні кожної з терміносистем, а одержані результати зіставити. Для компаративних методик взаємозв'язок структур систем, що зіставляються, не є суттєвим на відміну від корелятивних методик, де весь аналіз орієнтовано саме на цей взаємозв'язок. Таким чином, компаративні методики хоч і дещо менш інформативні, вирізняються своєю простотою та, як правило, меншим обсягом обчислень при використанні статистичних вимірів.

Розроблені методики і 22 комп'ютерні програми (реалізовані на ЕС-1022) можна застосовувати для будь-якої галузі знань. Аналіз показав, що дана система методик є відкритою і може збагачуватися практично безкінечно. Важливо зауважити, що застосування компаративних і корелятивних методик дозволяє визначити взаємовідношення, зв'язки та ступені зв'язку досліджуваних лінгвістичних параметрів, тобто ці статистичні (з застосуванням ЕОМ) методики можуть бути ви-

користані не тільки в ЗТ, а й взагалі у зіставному мовознавстві, в одномовній ситуації, отже, в компаративістиці в цілому.

Цінність прикладних розробок із ЗТ не викликає жодного сумніву, але безсумнівним є й те, що справжньої ваги ці розробки наберуть лише тоді, коли дослідження будуватимуться на адекватному лінгвістичному фундаменті, на грамотно виконаних теоретичних зіставно-термінологічних дослідженнях. Це особливо важливо тепер в Україні, де необхідність швидкої інтеграції в європейську і світову економіку стократ збільшує потреби в різноманітних іноземно-українських спеціальних словниках, багатомовних термінологічних банках, перекладі тощо" [38, с. 67–71].

Завдання 3. Яке практичне значення класифікацій іношомовних запозичень? Які основні ознаки наведеної класифікації?

"КЛАССИФИКАЦИЯ ИНОЯЗЫЧНЫХ ЗАИМСТВОВАНИЙ"

§ 1. Практическое значение классификации

Систематизация и классификация иноязычных заимствований имеют не только чисто теоретический интерес. Они имеют и важное практическое значение при нормализации научно-технической терминологии и ее упорядочении. На основании классификации может быть произведена оценка существующих иноязычных заимствований и в соответствии с требованиями точности терминологической системы и индивидуальной краткости каждого термина могут быть установлены критерии для решения вопроса о том, в каком виде (если в этом есть необходимость) должно производиться заимствование.

* [22, с. 29–37].

Ниже приведены основные признаки, по которым, по-видимому, следует классифицировать термины-иностранные заимствования.

§ 2. Классификация по семантическим особенностям

А. Классификация по соответствию заимствованного термина обозначаемому понятию

В термине обычно различают *буквальное значение самостоятельных элементов*, входящих в его состав, и его "содержание в целом". Буквальное значение термина особенно ярко распознается, если его элементы в свою очередь представляют собой термины той же или родственной системы, а также широко распространенные обычные слова.

Предъявляемое к каждому термину "требование соответствия выражаемому понятию" предусматривает как минимум отсутствие противоречий между буквальным значением элементов и действительным значением термина (сравните: *живая сила, сила удара* и т. п.). В идеальном же случае следует стремиться к тому, чтобы буквальным значением терминоэлементов были переданы признаки, наиболее специфические для данного понятия, с одной стороны, и сближающие данное понятие с другими связанными понятиями – с другой.

Никакой многозначности самого термина в целом допускать не следует.

Допуская в известных пределах "смещение" значений для терминоэлементов – обычных слов, в отношении терминоэлементов-терминов следует проявлять сугубую осторожность (даже если они в определенном сочетании являются однозначными).

Эти основные требования к "точности", предъявляемые к любому термину, естественно, должны быть распространены и на термины-иностранные заимствования.

Б. Классификация по числу значений определенного сочетания звуков

Звуковое сочетание (комплекс), используемое в качестве термина, может иметь одно значение (*7 группа*) или несколько значений (*2 группа*) (см. табл. 2).

Таблица 2

Несколько значений могут быть вызваны либо переносом звукового комплекса (слова, термина) с одного понятия на другое (*многозначный термин*), либо совпадением звуковых комплексов слов различного происхождения (*омонимы*). Среди омонимов, так же как у многозначных терминов, различаются *лексические* (различные значения основ), *морфологические* (различные значения аффиксов) и *синтаксические* (различные синтаксические отношения, выраженные

совпадающими конструкциями). Поскольку классификация многозначных иноязычных терминов и иноязычных омонимов (так же как и критерии для их оценки) одинакова, здесь многозначные и омонимические термины рассматриваются совместно, под общим наименованием *многозначные термины* (точнее – *многозначные звуковые комплексы*).

Однозначный термин может состоять из однозначных и многозначных терминологических элементов, при этом многозначными могут быть все или только некоторые элементы. В многозначном термине обычно хотя бы один элемент является многозначным, однако в таком термине могут быть также все элементы однозначными.

Термин, состоящий из однозначных элементов, отнесем к *подгруппе А*, соответственно термин, имеющий в своем составе многозначные терминологические элементы, – к *подгруппе Б*.

В зависимости от того, являются ли многозначные элементы лексическими, суффиксальными или префиксальными, можно выделить три подразделения:

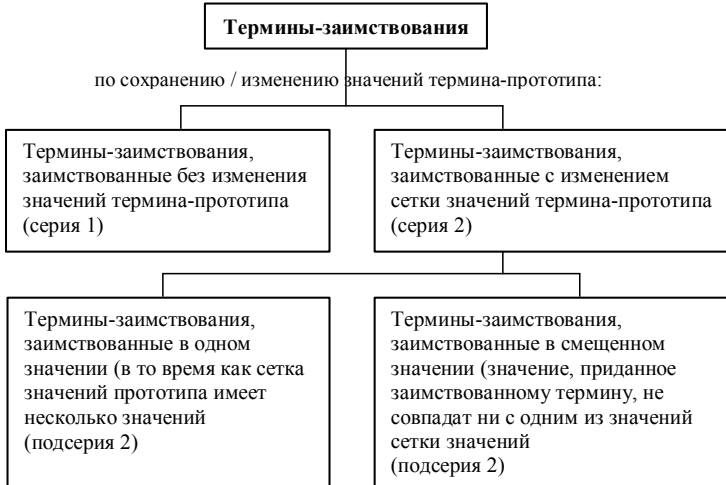
а) *лексическая многозначность*; б) *суффиксальная многозначность*; в) *префиксальная многозначность*. Последние два подразделения можно объединить под наименованием *морфологическая многозначность* (точнее – *многозначность морфологических элементов*).

В. Классификация по сохранению или изменению значений термина-прототипа в заимствованном термине

По этому признаку можно различить два типа терминов. К первому отнесем термины, заимствованные без изменения значения (*серия I*), ко второму – с изменением значения (*серия II*). *Серия II* естественно подразделить на две разновидности: первую, к которой относятся термины, взятые лишь в одном значении (в то время как прототип имеет несколько значений) (*подсерия I*), и вторую, к которой относятся термины, заимствованные в "смещенном" значении термина-

прототипа (значение, приданное заимствованному термину, не совпадает ни с одним из значений термина-прототипа) (подсерия 2) (табл. 3).

Таблица 3

§ 3. Классификация иноязычных заимствований по наличию синонимов

А. Классификация по числу терминов для одного понятия

Как отмечалось, каждое понятие может иметь один термин (*термины I рода*) или несколько терминов (*термины II рода*). Термины II рода подразделяются на *термины-абсолютные синонимы* (подрод 1) и *термины-относительные синонимы* (подрод 2). И термины I, и термины II рода состоят или из элементов, не имеющих синонимов (*класс А*), или из элементов, имеющих синонимы (*класс В*).

Синонимия терминов может быть вызвана различными лексическими элементами, различными морфологическими элементами или различными морфолого-синтаксическими

конструкциями, выражающими одни и те же отношения между элементами. Различаются соответственно три подкласса терминов: термины с *лексической синонимией* (подкласс *a*); термины с *морфологической синонимией* (подкласс *b*); термины с *синонимией морфолого-синтаксических форм* (подкласс *c*).

Естественно, что *термины I рода, класса A* никаких делений далее не имеют.

Термины I рода, класса B (имеющие синонимичные элементы) могут подразделяться далее на *подкласс a* и *подкласс b*, так как термин "единственный", "мононимичный" в целом может иметь в своем составе терминоэлементы синонимического характера.

Термины II рода, класса A могут принадлежать только к *подклассу c*. Наконец, *термины II рода, класса B* могут относиться к любому из трех подклассов.

Б. Классификация по сравнительному применению терминов-синонимов

Один из имеющихся терминов-синонимов может применяться без ограничений, в то время как другой (другие) применяется только в определенных случаях. Отсюда первое деление терминов-синонимов заимствованного термина – "по сравнительному их применению". Если в состав термина "мононима" или синонима входят синонимические элементы, одни из них могут быть более распространенными, чем другие (т. е. может отсутствовать полная взаимозаменяемость элементов).

Представляет интерес, являются ли заимствуемые термины (или их элементы) синонимами для терминов (или элементов), существующих в своей терминологии. Так же существенна оценка термина с точки зрения его "единственности" или "множественности" в том языке, из которого он заимствуется.

Все деления (и в соответствующих случаях термины) отмечаются на таблицах звездочкой (если они сравниваются с существующими в русской терминологии). Звездочка отсутствует при сравнении заимствуемого термина и с иноязычным прототипом.

§ 4. Классификация иноязычных заимствований по способу заимствования

В основе деления иноязычных заимствований прежде всего лежит следующий признак: заимствуются ли отдельные термины или же целые иноязычные формы построения терминов (слов, сложных слов, словосочетаний), которые для русской технической терминологии раньше не были характерны. Например, сочетание двух основ в сложном слове без соединительной гласной (за исключением терминов типа *танк-разведчик*, *грузовик-самосвал*). Если все эти термины имеют прототипы в иноязычной терминологии, то их следует рассматривать как индивидуальные заимствования терминов (чаще в *оригинальной* и реже – в *переводной форме*). Если же имеется значительное число таких однотипных терминов, построенных самостоятельно (особенно из уже бытующих в языке элементов), то, по-видимому, можно констатировать, что из какого-либо языка заимствована сама конструктивная форма образования терминов.

Однако в отношении ряда терминов можно совершенно бесспорно утверждать, что они безусловно являются заимствованиями (особенно если эти термины принадлежат к числу буквальных оригинальных заимствований, не имеющих в своем составе терминоэлементов, уже бытующих в заимствующем языке).

Применение термина *заимствование*, как это часто практикуется, к многим другим типам терминов представляется

нам неправильным. Вряд ли можно безоговорочно объединять под наименованием *заимствование* такие принципиально различные слова, как *корабль*, *вал*, *стамеска* и, допустим, *блок* (см. табл. 5)".

Таблица 5

Завдання 4. Згідно з рис. 13 [11, с. 60–61] назвіть параметри, які складають узагальнену модель "Термінознак"?

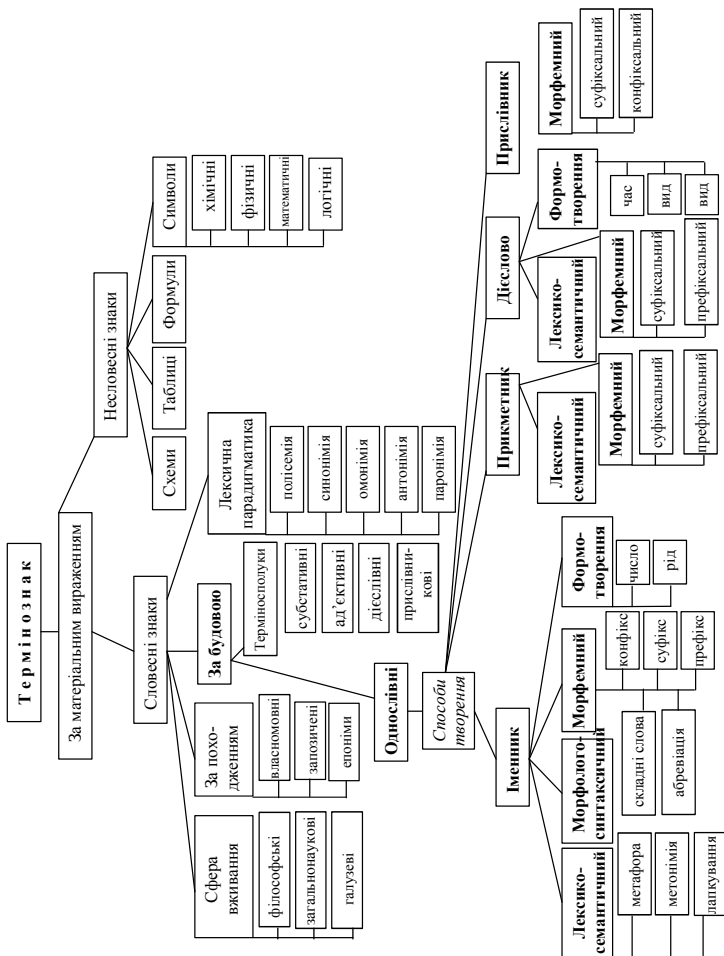

Рис. 13. Типологія термінотворення

Завдання 5. Чим відрізняються терміни і товарні знаки (номени, номенклатури)?

"В связи с бурным развитием торговли большое значение приобретают товарные знаки (марки фирмы) – "ein Kennzeichen zur Unterscheidung von Waren oder Dienstleistungen eines Gewerbetreibenden von den Waren oder den Dienstleistungen seiner Mitbewerber" (особый знак, служащий для различения товаров или услуг производителя, товаров и услуг его конкурентов).

Словесные товарные знаки – это номинации особого рода, занимающие промежуточное положение между именами нарицательными и собственными. С именами собственными их объединяет наличие лица или группы лиц, которые закрепляют это имя за определенным классом товаров. Наименование товара может меняться вместе с изменениями самого обозначаемого продукта (усовершенствование технологии, новшества в комплектации и пр.). Вместе с тем словесный товарный знак соотносит отдельный экземпляр с целым классом товаров – это свойство сближает его с именами нарицательными. Часто в состав словесных товарных знаков включаются элементы, образующие ряды родственных слов либо целые имена нарицательные, поэтому вся конструкция может восприниматься как имя нарицательное.

Наименования товаров, являясь плодом фантазии своих создателей, должны удовлетворять многочисленные требования: бросаться в глаза, быть оригинальными, но в то же время легко запоминающимися и информативными. Они должны вызывать у потенциальных покупателей положительные ассоциации, которые будут перенесены ими на рекламируемый продукт, побуждая к покупке. Графическая форма товарного знака должна быть пригодной для их эффективного использования при печати рекламной продукции. При минимуме

графических знаков должен достигаться максимальный коммерческий успех.

Из этих различных функционально обусловленных требований к товарному знаку выводятся определенные принципы их фонологического и морфологического оформления. Словесные товарные знаки существенным образом отличаются от естественной лексики и ее нормативных словообразовательных моделей, имеют свое характерное написание и произношение. За счет этого достигается оригинальность и броскость, а значит, и эффективность товарных знаков. Активное использование при конструировании словесных товарных знаков элементов одного или нескольких иностранных языков, во-первых, часто является необходимостью для интернациональных товарных знаков, а во-вторых, способно повысить престиж соответствующего продукта. Например: *Duralumin* – искусственное слово из лат. *durus* "твердый" и *aluminium*; *Freon* – искусственное слово, восходит к англ. *to freeze* "замораживать"; *Ichthyol* – искусственное слово от греч. *ichthios* "рыба" и лат. *oleum* "масло"; *Invar* – искусственное слово из фр. *invariable* "неизменяемый, постоянный"; *Transrapid* – искусственное слово из лат. *trans* "через" и *rapid*; *Viagra* – искусственное слово из лат. *vigor* "сила" и *Niagara*.

И. Барц в качестве наиболее важных способов образования словесных товарных знаков называет следующие:

1) вторичное использование имен нарицательных, синтаксических выражений или коротких предложений: *Duett*, *Lord* (марки сигарет), *Nimm zwei* (марка конфет);

2) использование антропонимов и топонимов: *Brigitte*, *Emma* (названия журналов), *Rotkappchen* (марка игристого вина или сыра);

3) звуковая или графическая трансформация имен нарицательных с сохранением "узнаваемости" исходной формы:

Vileda (wie Leder) "как кожа" (марка чистящих салфеток), *Arctic* по аналогии с *Arktis* (наименование лосьона после бритья);

4) словотворчество (выдумывание слов, создание искусственных слов): *Hanbo* из *Hans Riegel Bohn* (марка кондитерских изделий), *Kodak* (марка фототоваров);

5) комбинирование нарицательных единиц различных языков друг с другом, с естественными или так называемыми "коммерческими" суффиксами или конфиксами: *Schauma* от *Schaum* (марка шампуня), *Bioghurt* от *Bio-* и *Joghurt* (марка обезжиренного йогурта), *Sanella* (марка маргарина), *Catsan* (марка наполнителя для кошачьих туалетов).

Потребность в новых товарных знаках постоянно растет. Ежегодно в Германии регистрируется до 60–70 тыс. товарных знаков, в настоящее время на территории страны действует более 1 млн товарных знаков, причем около 62 % из них являются национальными, 22 – интернациональными, а 16 % – товарными знаками Европейского союза.

Успешные товарные знаки являются важным капиталом предприятий. Стоимость некоторых из них исчисляется миллиардами долларов. Создают товарные знаки не только сотрудники фирм, занимающихся выпуском продукции, но и агентства, специализирующиеся на этом виде деятельности. Кроме того, были разработаны компьютерные программы – генераторы искусственных слов, наиболее удачные из которых регистрируются в качестве товарных знаков. В мае 2000 г. в Германии был открыт первый аукцион товарных знаков в Интернете. Вместе с тем, в то время как ежегодно появляются десятки тысяч новых товарных знаков, десятки тысяч товарных знаков теряют соответствующий статус, перестают использоваться или исчезают вместе с продуктами, для обозначения которых они использовались.

Словесные товарные знаки с высокой степенью узнаваемости и популярности могут заменить название продукта,

наприклад *Тетро*, *Fohn*, *Jeep*, *Tesault* и др. В этом случае из наименований товаров развиваются имена нарицательные, которые фиксируются словарями общей лексики" [7, с. 138–140].

Завдання 6. Який метод опису семантичної структури дефініцій показує автор?

"На основі компонентного аналізу тлумачень іменників досліджуваних груп було встановлено, що вони належать до одного структурно-семантичного типу тлумачення з інтегральним семантичним компонентом (семою) зі значенням функції призначення. Схематично цілісну семну структуру даного типу тлумачення можна представити формулою: $W = \text{СД} + \text{Ч} + \text{А} + \text{М} + \text{Ф}$, де СД (семантична домінанта) – обов'язковий конституент тлумачення, що зараховує реалію до вищого поняттєвого рівня (родова ознака); Ч (час) – семантичний факультативний компонент зі значенням часової категорії; А (атрибут) – факультативний семантичний компонент на позначення зовнішніх ознак, притаманних реалії; М (місце) – факультативна сема, що характеризує просторове розташування реалії; Ф (функція призначення) – факультативний семантичний компонент, який вказує на функціональне призначення реалії, її використання".

"Семантичний компонент функції призначення виявляється в структурах тлумачень не всіх досліджуваних слів, тому вважаємо його факультативним. На формально-синтаксичному рівні даний конституент може реалізуватися такими конструкціями:

1. "для + іменник": *дача* – "літній будинок для відпочинку за містом" (СУМ, II, 214); *трактир* – "у дореволюційній Росії – будинок для зупинки та ночівлі проїжджих із шинком, де можна поїсти, випити" (СУМ, X, 226);

2. "для + віддієслівний іменник": *водостік* – "пристрій для стікання води (водовідвідний жолоб, труба тощо)" (СУМ, I, 722); *гальмо* – "пристрій для сповільнення руху або зупинки транспорту" (СУМ, II, 23); *вмикач* – "пристрій для вмикання електричного струму" (СУМ, I, 707);

3. "що + дієслово": *глушитель* – "пристрій, що зменшує силу звуку шуму двигуна і т. ін." (СУМ, II, 90); *екран* – "пристрій з поверхнею, що відбиває, вбирає або перетворює випромінювання різних видів енергії з метою захисту чи використання" (СУМ, II, 460); *механізм* – "пристрій, що передає або перетворює рух" (СУМ, IV, 695);

4. "який /-а /-е + дієслово": *станок* – "пристрій, який служить опорою під час деяких тренувальних занять" (СУМ, IX, 649); *самопис* – "пристрій, який автоматично записує показання приладу" (СУМ, IX, 42); *обтюратор* – "пристрій у вогнепальній зброї, який не допускає прориву порохових газів крізь замок під час пострілу" (СУМ, V, 594);

5. "за допомогою якого + дієслово": *зчеплення* – "пристрій, за допомогою якого зчіплюють між собою машини, вагони і т. ін." (СУМ, III, 738); *обв'язка* – "пристрій, за допомогою якого з'єднують або закріплюють частини чого-небудь" (СУМ, V, 475); *термопара* – "пристрій, за допомогою якого перетворюють теплову енергію на електричну" (СУМ, X, 90);

6. "на / в / у якому + дієслово": *круподерня* – "пристрій у млині, на якому деруть зерно на крупи" (СУМ, IX, 733); *правило* – "пристрій, на якому розправляють що-небудь" (СУМ, VII, 503); *пульт* – "пристрій, на якому зосереджено устаткування для контролю над різними об'єктами і керування ними" (СУМ, VIII, 388);

7. "яким + дієслово": *жорна* – "пристрій, яким у домашніх умовах розмелюють зерно" (СУМ, II, 544); *завод* – "пристрій, яким приводиться в дію механізм" (СУМ, III, 54);

отеса – "пристрій у возі з залізного прута або вірьовки, яким прикріплюють край голоблі до вісі для вирівнювання ходу" (СУМ, V, 804);

8. "з якого / якої + дієслово": *радіостанція* – "відповідно обладнане приміщення, з якого ведуться радіопередачі" (СУМ, VIII, 434);

9. "де + дієслово": *шерстепрядильня* – "майстерня, де виготовляють шерсть" (СУМ, IX, 444)" [29, с. 84–88].

Завдання 7. Як розуміють поняття "номен" і чим він відрізняється від поняття "термін"?

"Номенклатура як термін на позначення певної галузі знання з'явився у французькій мові XVI століття, в англійській мові відомий з XVIII століття. Поширився термін номенклатура в науці у зв'язку з класифікацією рослин шведським ботаніком К. Ліннеєм і настільки став уживаним, що в деяких мовах (наприклад, італійській) повністю витіснив поняття термінологія. Уперше термінологія і номенклатура були розмежовані в середині XIX сторіччя англійським ученим В. Уевелом (W. Whewell). В українській лексикографії в 70-х роках XIX століття погляди англійського науковця поділив І. Верхратський у статті "Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної", у радянській – С. Суржин у посібнику "Номенклатура і стандартизація матеріалів" (московське видання 1923 року). У радянському мовознавстві проблему номена і номенклатури як сукупності номенів не стільки для природничих, як для технічних термінологічних систем у 1939 році порушив російський лінгвіст Г. Винокур, вичленювавши їх із загального масиву термінолексики. Згодом долучився до дискусії О. Реформатський, якого спонукало розв'язувати цю проблему лінгвістичне дослідження саме в галузі техніки.

У відомій багатьом термінологам статті "Про деякі явища словотвору в російській технічній термінології" Г. Винокур дефініює номенклатуру як "систему зовсім абстрактних і умовних символів, єдине призначення яких полягає в тому, щоб дати максимально зручні із практичного погляду засоби для позначення предметів, речей без прямого відношення до потреб теоретичної думки, що оперує цими поняттями" [2, с. 8]. О. Реформатський через 20 років з приємністю відзначив, що в цьому визначенні є дуже багато думок, з якими він абсолютно погоджується, бо "правильна тут і чисто прагматична характеристика номенклатури, і необхідність розмежування термінології й номенклатури, і те, що основною якістю термінології є "потреби теоретичної думки" [3, с. 48–49]. Тобто, і Г. Винокур, і О. Реформатський однопланово розглядають розбіжності між термінами й номенами, хоча в О. Реформатського є кілька думок, що не збігаються з точкою зору колеги або ж потребують уточнення:

1. Не погоджується він з тим, що Г. Винокур саме термінові приписує номінативну функцію, адже: "...1) номінативна функція – це загальна функція всіх слів, а не тільки термінів, і 2) номенклатура якраз більш номінативна, ніж термінологія" [3, с. 48–49].

2. Правильним, але таким, що потребує уточнення, вважає О. Реформатський твердження Г. Винокура про те, що "не слід плутати термін як назву предмета думки ані з власною назвою, ані з номенклатурним знаком" [2, с. 8], але ж саме власні назви якраз і можуть бути номенклатурними знаками. Як на нашу думку, то власні назви неодноразово ставали й стають номенами, потім можуть переходити в терміни. Тут повинно йтися про те, що власна назва може бути складовою (елементом) номенклатурної одиниці. На цьому наголошували термінологи, зокрема В. Лейчик і В. Кондрашов,

які критикували О. Реформатського за те, що він звичайні власні назви на кшталт Волга чи Аю-даг зараховує до номенклатури.

Загалом, як на нашу думку, достатньо переконливими видаються ознаки, покладені в основу розмежування термінології і номенклатури О. Реформатським саме в статті "Думки про термінологію" [4, с. 167]:

1. Номенклатура здійснює тільки номінативну функцію й може замінюватися цифровими чи літерними позначеннями або ж графічними знаками; призначення термінології полягає перш за все у формуванні системи понять певної галузі.

2. Номенклатура може "нумерувати" за аналогією, термінологія – розмежовувати різне й узагальнювати систематику науки.

Зазначена дискусія отримала своє продовження в працях багатьох мовознавців, зокрема і в термінологічних статтях В. Лейчика, який доповнив характеристику номена такими тезами:

1) номенклатурним ім'ям може бути виражено не будь-яке поняття, а тільки те, що входить у систему певного роду;

2) існування одиничного номенклатурного знака неможливе, бо номенклатурна одиниця є членом тільки системи – номенклатури;

3) номенклатурні знаки, як і терміни, генетично можуть бути власними назвами.

І врешті, як висновок, В. Лейчик узагальнює: "Номенклатурою може бути названо систему позначень класів предметів, що входять в один однорідний ряд, на основі свідомо вибраних зовнішніх ознак цих предметів. Планом змісту номенклатурних одиниць, як і термінів, є загальні поняття; планом вираження, як і власних назв, слугують конкретні

ознаки. У цьому сенсі можна сказати, що номенклатура є проміжною, з'єднувальною ланкою в ряді номінативних одиниць – між термінами й власними назвами" [5, с. 24].

Мовознавець А. Рейцак [6] також детально зупиняється на цій проблемі, узагальнюючи наукові думки, що знайшли своє відображення в теоретичних дослідженнях Г. Винокура, О. Реформатського, В. Лейчика. На думку пані Рейцак, потрібно розрізняти дві сфери, специфікою яких є використання спеціальних позначень для об'єктів: світ об'єктів, що піддаються безпосередньому спостереженню, наприклад, у техніці, географії, ботаніці тощо, та світ об'єктів, що не піддаються безпосередньому спостереженню, наприклад, у філософії, логіці, математиці. Об'єкти першої групи (сфери) отримують своєрідну "етикетку" у формі номенклатурної назви, тобто номенклатури.

Цікавою думкою нам видається теза О. Герда, що на рівні номенклатури слід відрізняти номени й ідентифікатори. До останніх науковець залучає, наприклад, такі найменування, як лаг-ЛГ-25, гірокомпас Амур-2 тощо й наполягає, що "до ідентифікаторів треба відносити тільки власні назви географічних об'єктів, людей, тварин, марок автомобілів, приладів, назви установ, організацій" [7, с. 6]. Однак нам видається, що перший приклад (лаг-ЛГ-25) у жодному разі не можна вважати власною назвою, бо хоча складник ЛГ-25 і виокремлює об'єкт серед безлічі подібних, індивідуалізує й ідентифікує цей прилад, але виражений цифровою позначкою (тобто такою, що є невербальною). На ідентифікатори як типи номенів, що вживаються переважно в наукових і технічних текстах, подаючи своєрідне узагальнення щодо суперечливих тверджень про термін і номенклатуру, вказує у своїй книзі А. Шайкевич [8]. Таке йменування номенів потребує окремого вивчення щодо доцільності й аргументованості назви, тому в нашому дослідженні ми не будемо його піддавати сумніву.

Не можна не згадати публікації 60–80-х років таких українських авторів, як О. Пінчук [9], А. Крижанівська [10], В. Овчаренко [11], А. Письмиченко [12], Н. Родзевич [13], у яких висловлено думку про необхідність прийти до спільного знаменника в дискусійних питаннях основних понять термінознавства. Тут варто зазначити такі ціннісні твердження щодо номена і номенклатури:

1) нема потреби проводити різку межу між термінологією і номенклатурою, бо матеріали словників показують, що навіть у тих галузях наук, до яких здебільшого пристосовують назву номенклатура (фармацевтика, ботаніка), майже не існує таких назв, які б у минулому не були зв'язані з конкретними поняттями й не відбивали б їх, а значить і не можна твердити, що вони несуть лише номінативну функцію (Н. Родзевич);

2) і загальнолітературні слова, терміни, і номени мають спільні риси, прикладом яких є родо-видові змістові відношення (А. Крижанівська);

3) у багатьох стандартах ігнорується різниця між термінами й номенклатурними назвами, що призводить не лише до теоретичних непорозумінь, але й до методологічної нечіткості, бо можливість і потреба стандартизації термінів і номенклатурних назв різна (О. Пінчук);

4) у формі номена виявляється потреба до вміщення якомога більшого обсягу значення при його мінімальній формі (А. Письмиченко)" [27, с. 56–81].

"Наразі в сучасному транспортному назовництві є чимало прикладів уживання неформатної комерційної й технічної номенклатури, тобто квазіноменів – хибно орієнтовальних номенклатурних одиниць, що не відображають істотних

характеристик позначуваної наукової реалії й не відповідають утилітарним вимогам, які висуваються до спеціальних одиниць технічних номенклатур [4].

По довгому шуканні способів моделювання зазирнемо до маркетингової історії світового автомобілебудування, розглянемо основні настанови, на які спиралися автомобілебудівники, якими засобами користувалися, які тенденції закріплювалися, а що не було підтримане в перебізі історичного розвитку й утрачало актуальність (або ж відкидалося як неформатне); що домінувало на початку шляху виробників світової транспортної техніки, а яким саме номінаціям віддавали перевагу згодом.

За останні три десятиріччя кількість найменувань різних моделей автомобільної індустрії збільшилася в десять разів. Директор із маркетингу бренду "Chevrolet" Расс Кларк констатує, що 1985 року в галузі було 75 тисяч запатентованих імен автомобільної галузі, а зараз уже зафіксовано 800 тисяч [5]. Тому автомобільним компаніям стає дедалі важче вибрати новій моделі ім'я, що відповідало б комерційним інтересам і не викликало б негативних асоціацій у покупця автотранспортного засобу.

Один із сучасних способів змодельовати номен для нової моделі полягає в тому, щоб реанімувати вже забуте ім'я автомобіля. За приклад Расс Кларк наводить модель Chevrolet Impala 3.8 i V6 SS, в основу якого покладено найменування Impala (різновид антилоп, тобто прудких і граціозних тварин), що не використовувалося виробником із 1957 року. Для цього в компанії було проведено опитування нинішніх і потенційних покупців на питання їх обізнаності та взагалі думки про ім'я Impala, і лише потім, за підсумками такого маркетингового дослідження, випустити на ринок сучасний варіант із вказаною назвою.

Однак найбільш поширеними з часів широкого поступу автомобілебудівної промисловості у світі є найменування з прізвищевим компонентом власника чи засновника автомобільної компанії. Наприклад, "Chevrolet" – Luis Chevrolet, "Citroen" – Andre Citroen; Dodge – брати John і Horace Dodge. Низка японських автомобілів також за номенклатурну назву отримала прізвище засновника: "Honda" – Soichiro Honda; "Suzuki" – Michio Suzuki; "Kawasaki" – Shozo Kawasaki; зі зміною однієї букви в прізвищі власника маємо номенклатурне позначення "Toyota" – Sakichi Toyoda.

Разом із тим у світі автомобілів відомі й екзотичні випадки моделювання номенів, як, наприклад, історія автомобільної марки "Audi". Талановитий винахідник Август Хорьх заснував у Мангеймі фірму "Хорьх і Компанія". З часом, через розбіжності з компаньйонами, Август Хорьх перезаснував фірму, залишивши в назві тільки своє прізвище Horch. Але за рішенням суду він не зміг його використати, оскільки воно належало попередньому брендові. Тоді конструктор винайшов достатньо оригінальний спосіб номінування автомобільної компанії, здійснивши переклад свого прізвища латиною (слово означає "послухай"), і очолив новостворену компанію з новою маркою – "Audi".

Зазначений спосіб моделювання номенів менш поширений на теренах колишнього СРСР і сучасної Росії, де переважає аббревіатурний тип у формуванні номенклатурних найменувань автомобілів від назви територіального розташування автомобільного заводу: ГАЗ – Горьківський автомобільний завод, ЛАЗ – Львівський автобусний завод, УАЗ – Ульяновський автомобільний завод, КРАЗ – Кременчуцький автомобільний завод, МАЗ – Мінський автомобільний завод, ЛуАЗ – Луцький автомобільний завод, ЗАЗ – Запорізький автомобільний завод та інші. Однак через неблагозвучність уживається

аббревіатура ВАЗ – Волзький автомобільний завод, хоча підприємство розташовано в місті Тольятті, бо аббревіатура ТАЗ викликала б негативні асоціації. Також використовуються не тільки назви міст, де дислокуються автомобільні заводи, в основу ключового слова під час моделювання номенів може бути покладено іншу географічну назву, наприклад КамАЗ (Камський автомобільний завод) від назви річки Кама.

На думку багатьох фахівців автомобілебудування, саме через "нестачу" імен частіше на кузовах автотранспортних засобів почали з'являтися індекси і цифри. Однак і тут фахівці в галузі автомобільного маркетингу наголошують на проблемності. Президент автокомпанії "Infiniti Motor Company Limited" Йохан ді Найсен так прокоментував указану проблему моделювання нових назв автомобілів: "Правда в тому, що у всьому світі вже складно знайти ім'я або літеру, що не була б зайнята яким-небудь автовиробником. Ви можете весь алфавіт проглянути й побачите, що майже всі доступні літери зайнято. Наприклад, "Infiniti" за останні 25 років спиралася на список індивідуально підібраних букв, за якими йшли цифри, що означають двигуни, наприклад, G35 або G37, EX35 або FX56, а також M56. Тепер керівництво компанії вирішило залучити літеру Q, що супроводжуватиметься цифрами з позначенням місця моделі в портфоліо: Q50 і Q70, а перед ними буде найкомпактніша модель Q30, яка поки що представлена тільки як концепт. Усі кросовери отримають поєднання букв QX, за якими також ітимуть певні цифри. Однак і нова для "Infiniti" буква Q теж не зовсім вільна – її вже використовує компанія "Audi", правда, для автомобілів іншого класу" [5].

Переконливу інформацію щодо квазіноменів знаходимо на автомобільних сайтах, де галузеві фахівці констатують, що деякі автомобільні компанії використовують індивідуальні

позначення без будь-якого зв'язку зі загальноприйнятими вимогами:

1. Номен автомобіля FIAT 125P має у своїй будові позначення "P" – початкова буква назви країни-виробника, а саме Польщі (Polska).

2. Буква грецького алфавіту "лямбда" на радіаторі автомобілів компанії "Volvo" позначає використання системи нейтралізації відпрацьованих газів, у яких датчик надлишку кисню позначається названою вище буквою.

3. Автокомпанія "Peugeot" широко використовує комбінації з двох-трьох букв набору X, R, N, S, T, D для позначення варіантів виконання базової моделі. При цьому літери не несуть звичної зашифрованої інформації (наприклад, Peugeot-306 XN). Але ці тонкощі відомі лише автомобільним фахівцям і фанатам. А інформацію про те, чим різняться виконання XR і XT, можна отримати із спеціальної рекламної літератури фірми. Можливі й винятки, коли одна з букв у індексі має функційне значення (наприклад, Peugeot-405 RD (D – дизель) [6].

Вибираючи нову назву, компанія повинна стежити не тільки за настроєм та вподобаннями публіки, а й за милозвучністю й інтернаціональністю самого номена. Зараз це завдання стає глобальним, а розвиток інтернет-технологій ще більше його ускладнює, оскільки покупці зі всього світу моніторять ринок автомобільних інновацій, вбиваючи в рядок пошуку номен моделі автотранспортного засобу. Наприклад, клієнти з Китаю або Польщі, набираючи в пошуковому рядку "доступний автомобіль Chevrolet", не повинні плутатися в різних назвах, які одна і та ж модель може мати на різних континентах. Саме з цієї причини японський автовиробник "Nissan" перейменував Versa хетчбек, випущений на ринок США, в Versa Note, вважає віце-президент компанії з глобального маркетингу й медіа-стратегії Роел де Вріс. На інших ринках седан називається Versa, а хетчбек – Note.

Досить часто в сприйнятті комерційної назви автотранспортного засобу може сформуватися суб'єктивне значення, або ж емоційне його сприйняття. За приклад можна взяти експортну назву російського автомобіля "Лада Калина", що для Фінляндії має номенклатурне позначення Lada-119, де онім Kalina замінено на цифровий індекс 119, бо у перекладі з фінської мови лексема Kalina позначає тріск, стукіт, гуркіт і деренчання. Тому товаровиробникам треба бути дуже обачними в разі моделювання нової назви і враховувати лексичне значення слів, що лягають в основу найменування.

Саме тісні асоціативні зв'язки та латентні характеризувальні функції позначуваної реалії повинні супроводжувати моделювання номенів. Наприклад, глибокий сенс у назву свого концерну заклав Кім Ву Чонг (Kim Woo Chong) – засновник "Daewoo", бо у дослівному перекладі назва означає великий всесвіт; засновники бренду "Hyundai" взяли за основу слово сьогодення (як варіант новий час); компанія "Subaru" зіграла на співзвуччі слова Impreza з англійським impressed (вражений); назва автомобільної компанії "Smart" не потребує зайвих пояснень, бо у перекладі означає розумний, а її моделі Fortwo і Forfour взагалі мають практичний характер, вказуючи на скількох осіб розрахований автотранспортний засіб – "Для двох" і "Для чотирьох"; автоконцерн "Opel" малолітражний автомобіль номінував Agila, трохи перефразувавши англійське слово "agile" – "спритний", "моторний". Номен аббревіатурного типу FIAT, хоча і є скороченням від Fabbrica Italiana Automobili Torino (Італійський автомобільний завод Турину), але цю аббревіатуру можна перекласти з латини як самостійне слово, що часто вживається в церковному побуті – так буде [7].

Під час пошуку автомобільних номенів зафіксовано достатньо індивідуальні тенденції в назовництві. Скажімо, автомобільна компанія "Lamborghini" у своїй номінативній

практиці традиційно використовує імена, що пов'язані з культурологічними аспектами, а саме національним надбанням – коридою, що в якомусь сенсі символізує перевагу людини над природою. Так, номен Lamborghini Gallardo отримав назву Gallardo (ісп. хоробрий, мужній) – одна з відомих порід бойових биків; автомобіль Lamborghini Murcielago – назва теж традиційно пов'язана з коридою, бо використано прізвисько бика Мурсьєлаго (ісп. Murcielago, від murcielago – летюча миша). Позначивши ієрархію своїх моделей та не вдаючись до цифрових позначень, у 60-ті роки минулого століття автокомпанія "Opel" давала своїм моделям військові звання – Kadett, Kapitän, Commodore, Admiral. У такий спосіб, знаючи почерговість військових звань, можна було визначити почерговість випуску автомобільних моделей. Номен Chevrolet Corvette Sting Ray, що в перекладі означає електричний скат, також має цікаву історію найменування, зокрема частину позначення Sting Ray винайшов відомий автомобільний конструктор Вільям Мітчел під час риболовлі в океані, побачивши силует морських мешканців" [28, с. 78–81].

Завдання 8. Існують лексичні закономірності науково-технічного перекладу. У чому полягає проблема перекладу термінів?

"ОСНОВНЫЕ ТИПЫ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЗАКОНОМЕРНОСТЕЙ"

Экспликация имплицитности английских лексических средств при переводе на русский язык. Сопоставительный анализ англо-русских научно-технических переводов показывает, что довольно часто в текстах на английском языке

* [3, с. 45–47].

встречаются весьма неопределенные по своему содержанию, неясные, имплицитные лексические средства, которые при переводе на русский приходится эксплицировать, разъяснять, интерпретировать, чтобы русский перевод соответствовал требованиям русского технического текста. Как известно, его основными требованиями является ясность и точность изложения, однозначность, конкретность, логичность, последовательность, обоснованность, убедительность. Это необходимо иметь в виду при передаче в англо-русских переводах неопределенных, расплывчатых, имплицитных лексических средств. Как правило, в русском переводе они эксплицируются.

Рассмотрим пример:

Fulfilling its expectations of two years ago, NV Philips Gloeilampenfabrieken is now coming out with its own microprocessor development system, and, judging by its capabilities, the system is clearly not the "me-too" product the company had said it would take pains to avoid.

Выполняя данные ею два года назад заверения, фирма NV Philips Gloeilampenfabrieken выпускает на рынок собственную систему проектирования микро-ЭВМ, и, судя по возможностям этой системы, она явно относится не к разряду "хороших копий", а представляет собой полноценный "оригинал", к чему фирма стремилась с самого начала.

Содержание метафоры "me-too", выполняющей функцию прилагательного в сочетании "me-too" product, в английском предложении весьма неопределенно и вызывает большие трудности при переводе. Переводчику приходится раскрывать, эксплицировать ее содержание, учитывать широкий контекст, поскольку исходя из лингвистических показателей передать ее вряд ли возможно.

Лексическая унификация переводных эквивалентов в англо-русском научно-техническом переводе. Унификация переводных эквивалентов – другая закономерность англо-русского научно-технического перевода. Она заключается в ограниченном использовании переводных эквивалентов для передачи разнообразных лексических средств английских научно-технических текстов.

Анализ переводных эквивалентов очень наглядно показывает регламентированный характер использования лексических средств в англо-русских переводах, их однородность. Можно отметить, что переводные эквиваленты самых различных по своим нормативным словарным значениям слов как бы "сводятся к общим знаменателям". Это наблюдается при переводе слов относящихся к самым различным частям речи.

К русским переводным эквивалентам, являющимся наиболее регулярными для многих соответствующих английских слов, относятся такие, как *"перспективный"*, *"важный"*, *"значительный"*, *"интересный"*, *"необходимый"*, *"существенный"*, *"эффективный"*, *"целесообразный"*, *"сложный"*, *"реальный"*, *"приемлемый"*, *"полезный"*, *"основной"*, *"характерный"*, *"достоинство"*, *"преимущество"*, *"метод"*, *"применение"*, *"использование"*, *"подход"*, *"способ"*, *"трудность"*, *"развитие"*; *"использовать"*, *"применять"*, *"обусловить / обусловливать"*, *"обеспечить / обеспечивать"*, *"определять"*, *"показывать / показать"*, *"получать"*, *"применять"*, *"разрабатывать"*, *"создавать"*, *"учитывать"*, *"соответствовать"*, *"иметь"* и некоторые другие.

Особенно ярко процесс унификации лексики проявляется у глаголов. Для глаголов такими "общими знаменателями", к которым сводится разнообразие переводных соответствий, являются следующие русские переводные эквиваленты:

выполнять, осуществлять, реализовывать, использовать, применять, способствовать, обеспечивать, обуславливать, иметь, содержать, входить, быть предусмотренным, получать, давать, учитывать, связывать, приводить к, определять.

Эквивалент "использовать" / "применять" является, например, устойчивым вариантом передачи на русский язык таких английских глаголов, как *use, make use, utilize, exploit, employ, apply, adopt, realize, establish, feature, follow, combine, handle, support, capitalize, serve, dwell, synthesize*, а также английских высказываний, содержащих эти глаголы.

Эквивалент "обеспечить / обеспечивать" регулярно встречается при передаче таких английских глаголов, как *provide, allow (for), ensure, assure, insure, attain, achieve, obtain, generate, give, offer, yield, lead to, be capable of, ascertain, cause, gain, deliver, guarantee, supply, feature, involve, handle, make practical, configure, realize*.

Эквивалент "обусловить" регулярно используется при переводе глаголов *contribute, dedicate, associate, generate, be responsible for, arise (from), motivate, create, produce, govern, be related to, be possible (because), occur, involve, cause, be due to, result in, because of*.

Эквивалент "создавать" является характерным способом перевода глаголов *build, create, construct, make possible (feasible), do, produce, form, develop, design, devise, tailor, realize, contribute, configure, demonstrate, generate, obtain, achieve, implement, establish*.

Терминологизация английской лексики при переводе на русский. Данная закономерность является одной из специфических характеристик англо-русского научно-технического перевода. Она заключается в замене английского слова русским словом, имеющим более узкое, терминологическое

значение. В процессе такого преобразования происходит терминологизация общенародных слов и словосочетаний оригинала.

В английских технических текстах довольно часто встречаются многозначные слова, а также слова широкой семантики, которые приобрели терминологические значения и должны передаваться соответствующими терминами или терминологизированными словами.

В научно-технических текстах определенную специфику начинают приобретать многие слова общего языка. В качестве примера можно привести глаголы зрительного восприятия *view*, *see*, *observe*, которые выступают в специальных текстах в значениях "регистрировать", "измерять", "детектировать".

Терминологизироваться в научно-техническом переводе могут различные части речи: глаголы, существительные, прилагательные, наречия и пр.

Приведем примеры терминологизации глагола *travel*.

Wave a corresponds to a left traveling wave while b travels to the right.

Волна a соответствует волне, распространяющейся влево, а волна b распространяется вправо.

Специализация английской лексики при переводе на русский язык. Специализация английской общенародной лексики наиболее характерная и ярко выраженная закономерность англо-русского научно-технического перевода. В языке науки и техники в какой-то степени специализируется большая часть общенародных слов. Этот процесс находит отражение в англо-русском переводе, где специализированный характер переводных эквивалентов, ориентированных на нормы русского общенаучного языка, проявляется исключительно наглядно. Результат этого процесса практически

не отражен в существующих переводных англо-русских словарях, в них не учтена специфика общенародных слов в научно-технических текстах и основные закономерности англо-русского научно-технического перевода, которые определяют способы перевода этих слов.

Например:

In testing such an KPU according to the modular sensorialization approach, a first step might be to attack the program counter.

Тестирование такого микропроцессора методом помодульного разбиения начинается с проверки счетчика программ.

Деинтернационализация английской общенаучной интернациональной лексики при переводе на русский. Следующей из рассматриваемых нами здесь закономерностей является деинтернационализация английских интернациональных слов. Интернационализмы – это слова, встречающиеся в ряде языков и обладающие в той или иной степени графическим и семантическим сходством. Процесс деинтернационализации относится только к английским интернациональным общенаучным словам слова-термины она не затрагивает. Выделять и рассматривать данную закономерность приходится в связи с тем, что частотность употребления интернациональных слов в языке науки и техники является исключительно высокой. Они составляют примерно 50 % всех полноточных слов в научно-технических текстах. Если английские интернациональные термины при переводе на русский часто заменяются соответствующими русскими интернациональными аналогами, то этого нельзя сказать об английских общенаучных интернациональных словах. При переводе на русский язык они, как правило, заменяются русскими неинтернациональными словами,

происходит деинтернационализация их значений. Если при переводе английского общенаучного интернационализма переводчик использует соответствующее русское интернациональное слово, то это часто приводит к ложным отождествлениям.

Многие интернациональные слова, например, *analysis*, *candidate*, *scenario*, *critical*, *originally*, *history*, *pioneer*, *revolutionary*, *practical*, *signal*, *traditionally* и пр., выступают в роли "ложных друзей переводчика".

По сравнению с параллельными русскими интернационализмами они обладают большим количеством значений. Нередко одно или несколько значений английского интернационализма полностью совпадают с параллельным русским, остальные же значения расходятся. Наличие общих значений у сходных по графической форме англо-русских интернациональных пар приводит при переводе к механическому переносу привычных значений родного слова на иностранное, которое между тем выступает совсем в других значениях, например, интернационализм *critical* имеет как в английском, так и в русском языках значение "критический", "опасный", "относящийся к кризису". Вместе с тем английское прилагательное *critical*, "*important*" часто выступает в значении "важный", "значительный", "существенный".

Стилистически окрашенные языковые средства английского специального текста при переводе чаще всего нейтрализуются, а в отдельных случаях не передаются. Сопоставительный анализ англо-русских переводов показывает существенные расхождения между английским и русским языками в использовании стилистически окрашенных элементов в научно-технических текстах. Если в английском языке использование стилистически окрашенных лексических средств является характерным для некоторых

видов научно-технических материалов, то в текстах на русском языке оно характерным не является. Опыт сопоставительного анализа англо-русских научно-технических переводов свидетельствует о значительно большей лексико-стилистической однородности русских научно-технических текстов, значительно меньшей насыщенности стилистически окрашенными элементами.

В результате сопоставительного анализа переводов установлено, что многие стилистически окрашенные лексические средства научно-технических текстов на английском языке при переводе на русский, как правило, нейтрализуются, адаптируются, модифицируются в соответствии с нормативными требованиями русского научно-технического текста и прагматическими задачами научно-технического перевода.

Практика научно-технического перевода показывает реальность стандартных решений для передачи многих конкретных стилистически окрашенных лексических средств с английского языка на русский. В первую очередь это относится к регулярным стилистически окрашенным элементам. Для большинства из них можно выявить и дать конкретные переводные эквиваленты. Если проанализировать основную массу этих эквивалентов, то можно сделать вывод, что они принадлежат к стилистически нейтральному слою лексики. При подборе переводных эквивалентов английским стилистически окрашенным словам используются, как правило, стилистически нейтральные межъязыковые синонимы. Это возможно благодаря вариативности в использовании языковых средств. Для обозначения или оценки какого-либо предмета или явления можно выбрать различные языковые средства, которые будут характеризовать его несколько по-разному. В языке существует синонимия, т. е. одно и то же сообщение

или приблизительно одно и то же сообщение может быть передано различными средствами. Для обозначения одних и тех же понятий в английском и русском языках используются языковые средства, не равнозначные в стилистическом отношении. Что касается нерегулярных стилистически окрашенных лексических средств, то здесь также возможны как общие указания по переводу, так и разработка соответствующих методик перевода индивидуально-авторских элементов, в частности речевых метафор.

Особенности передачи эмоционально окрашенных слов, слов-усилителей, высококнижной и разговорной лексики, регулярно используемых в научно-технических текстах. Практика научно-технического перевода показывает реальность стандартных решений для передачи многих конкретных стилистически окрашенных лексических средств с английского языка на русский. В первую очередь это относится к регулярным стилистически окрашенным элементам научно-технических текстов различным лексическим средствам субъективно-авторской оценки, постоянно встречающимся в научно-технических материалах. К ним можно причислить, например, эмоционально окрашенные прилагательные, усилительные наречия: *excellent, fascinating, exciting, graceful, impressive, intriguing, attractive, smart, striking, remarkable, drastically, perfectly, severely*.

Для большинства из подобных слов можно выявить и дать конкретные переводные эквиваленты. Если проанализировать основную массу этих эквивалентов, то можно сделать вывод, что они принадлежат к стилистически нейтральному слою лексики. При подборе переводных эквивалентов английским стилистически окрашенным словам используются, как правило, стилистически нейтральные межъязыковые синонимы. Наречие *extremely*, например, регулярно

передається на російський мову не своїми словарними еквівалентами "крайне", "чрезвычайно", "в высшей степени", а більш нейтральним еквівалентом "весьма", прикметникове *exciting* – не словарними еквівалентами "захватывающий" і "увлекательный", а общенауочними еквівалентами "интересный", "перспективный", "важный", прикметникове *fascinating* не словарними еквівалентами "очаровательный", "обворожительный", "пленительный", а общенауочним еквівалентом "чрезвычайно интересный / важный" [3, с. 45–47].

СПОСОБИ ПЕРЕКЛАДУ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ В НАУКОВО-ТЕХНІЧНОМУ ТЕКСТІ*

При перекладі науково-технічних текстів особлива увага приділяється перекладу термінів, які можуть становити головну складність для перекладача. Нагадаймо, що характерними рисами терміна є його чіткий зв'язок з певним поняттям, явищем або процесом, точність і прагнення до однозначності.

З точки зору практики перекладу всі елементи денотативної системи вихідної мови (лексичні та фразеологічні одиниці) поділяються на дві групи:

1) ті, що вже мають відповідники в мові, на яку робиться переклад (наприклад: *equipment* – устаткування);

2) ті, що (ще) не мають відповідників у мові перекладу (наприклад: *flaming* у термінології Інтернету). Перші називаються одиницями, що мають еквіваленти у мові перекладу, а другі – безеквівалентними одиницями.

Еквівалентні одиниці, за визначенням В.І. Карабана, поділяються на одноквівалентні (тобто ті, що мають тільки

* [3, с. 45–47].

один перекладний відповідник (наприклад: *flange* – *фланець*); і багатоеквівалентні (тобто ті, що мають більше одного перекладних відповідників (наприклад: *frame* перекладається як: *рама* (у будь-якому пристрої), *станина* (у верстаках), *каркас* (у будівництві), *кадр* (у кіно та на телебаченні), *конструкція*, *корпус*, *ферма* та ін.).

Головним способом перекладу одноквівалентних термінів є знаходження лексичного еквівалента у мові перекладу. Еквівалент – це постійна лексична відповідність у мові перекладу, яка зафіксована у словнику і точно співпадає зі значенням даного слова. Одноквівалентні термінологічні одиниці відіграють важливу роль при перекладі фахових текстів. Вони служать опорними пунктами, від яких залежить розкриття значення інших слів; вони дають можливість з'ясувати тематику тексту. Тому перекладачеві слід вміти знаходити відповідний еквівалент у рідній мові та розширювати власні знання термінів-еквівалентів.

Переклад багатоеквівалентних термінів потребує вміння вибору одного, адекватного в даному контексті варіантного відповідника. Варіантні відповідники можуть бути зафіксовані в перекладних словниках, і тоді вони називаються словниковими варіантними відповідниками.

Перекладацький еквівалент обирається на основі відповідності між лексичними та граматичними значеннями слів тих мов, які беруть участь у перекладі, виходячи з контексту, ситуації та фонових знань.

У випадку, коли словник не дає точного еквівалента термінологічної одиниці, або коли варіантні відповідники певного терміна вихідної мови відсутні, використовуються різні прийоми міжмовних трансформацій. Задача перекладача полягає у вірному виборі того чи іншого прийому в ході перекладу, щоб максимально точно передати значення кожного терміна...

Розглянемо детальніше основні види трансформацій, які використовуються при перекладі безеквівалентної лексики, та деякі особливості їх використання при перекладі саме термінів.

Лексичні трансформації застосовуються при перекладі науково-технічних текстів у тому випадку, коли у вихідному тексті зустрічаються терміни з тієї або іншої професійної області, які (ще) відсутні в мові перекладу, або такі, що мають іншу структурно-функціональну впорядкованість у фаховій мові перекладу.

Основним видом лексичної трансформації є **транскодування** – такий спосіб перекладу, коли звукова та/або графічна форма слова вихідної мови передається засобами абетки мови перекладу. Розрізняють чотири види транскодування:

1) *транскрибування* (коли літерами мови перекладу передається звукова форма слова вихідної мови, наприклад: англ. *peak* – укр. *пік*, нім. *Maßstab* – укр. *масштаб*);

2) *транслітерування* (слово вихідної мови передається за літерами, наприклад: англ. *laser* – укр. *лазер*, нім. *Bundestag* – укр. *Бундестаг*);

3) *змішане транскодування* (транскрибування з елементами транслітерування, наприклад: англ. *overlock* – укр. *оверлок*, нім. *Megawatt* – укр. *мегават*);

4) *адаптивне транскодування* (коли форма слова у вихідній мові дещо адаптується до фонетичної та/або граматичної структури мови перекладу, наприклад: англ. *pallet* – укр. *палета*, англ. *platform* – укр. *платформа*, нім. *Platzkarte* – укр. *плацкарта*, нім. *Banknote* – укр. *банкнота*).

Транслітерацію і транскрипцію використовують передусім для перекладу власних назв, назв народів і племен, географічних назв, назв ділових установ, компаній, періодичних

видань, спортивних команд, груп музикантів, культурних об'єктів і т. п. Багато таких імен порівняно легко піддається транскрипції або, рідше, транслітерації.

При перекладі термінологічних одиниць застосовують також інший прийом лексичних трансформацій – калькування. Калькування – це передача не звукового, а комбінаторного складу слова, коли складові частини слова (морфеми) чи фрази (лексеми) перекладаються відповідними елементами мови перекладу. Даний прийом застосовується при перекладі складних за структурою термінів. Наприклад: англ. *a standard key-combination* – укр. *стандартна комбінація клавіш*, англ. *wind rose format* – укр. *формат рози вітрів*.

Одним з видів лексико-семантичних трансформацій є **конкретизація** – процес, при якому одиниця більш широкого, конкретологічного змісту передається в мові перекладу одиницею конкретного змісту, наприклад: нім. *Geld* перекладається на укр. не *гроші*, а *долари* або *гривні* (в залежності від контексту), або нім. *Gold* перекладається на укр. не *золото*, а *прикраси із золота*, *золоті жіночі прикраси* тощо.

При перекладі термінів також можливим є застосування прийому генералізації. Генералізація вихідного значення має місце в тих випадках, коли міра інформаційної впорядкованості вихідної одиниці вища за міру впорядкованості, що відповідає їй за змістом у мові перекладу. Наприклад: укр. *щілинний фільтр* – англ. *edge-type filter*, нім. *Postimplantationszustand* – укр. *післяопераційний стан*.

Модуляція або смисловий розвиток – це заміна слова або словосполучення іноземної мови, значення яких можна вивести логічним шляхом з вихідного значення. Прийом смислового розвитку полягає в заміні словникового відповідника при перекладі контекстуальним, логічно пов'язаним з ним.

Якщо врахувати, що всі значущі частини мови поділяються на три категорії: предмети, процеси і ознаки, то в ході перекладу спостерігається вражаюча різноманітність заміन як усередині кожної категорії, так і між різними категоріями. Для передачі одного і того ж змісту засобами іншої мови часто байдуже, якою формою слова буде виражено цей зміст. Предмет може бути замінений його ознакою, процес – предметом, ознака – предметом або процесом і т. д. Найтипівішим прикладом смислового розвитку є причинно-наслідкове відношення: наприклад: англ. *to drop* "випустити (щось з рук)", *to fall down* "впасти (додолу)" пов'язані саме такими відношеннями.

Членування речення – це вид граматичної трансформації, за якої синтаксична структура іноземної мови перетворюється на дві чи більше предикативні структури мови перекладу.

Заміна однієї частини мови на іншу частину мови – **трансформація**, яка застосовується, коли збереження частиномовної характеристики слова, що перекладається, призводить до порушення граматичних норм мови перекладу та норм слововживання.

Переставлення – це зміна розташування мовних елементів у тексті перекладу в порівнянні з текстом оригіналу. Так, в англійському реченні порядок розташування членів речення визначається правилами синтаксису: суб'єкт – предикат – об'єкт – обставина місця – обставина часу. В українському реченні на останнє місце стає "нове" за своїм значенням слово, що вперше використовується в даному реченні. Німецьке речення будується за законом так званої рамкової конструкції: предикат посідає друге місце, складний предикат – друге й останнє тощо.

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Антонімічний переклад – такий вид трансформації, коли форма слова або словосполучення замінюється на протилежну (позитивна на негативну і навпаки), а зміст одиниці, що перекладається, залишається в основному подібним. Означена трансформація представлена трьома видами:

1) **негативація** (слово або словосполучення без формально вираженої суфіксом або часткою заперечної семи замінюється в перекладі словом з префіксом не- або словосполученням з часткою не, наприклад: англ. *to continue*, нім. *fortsetzen* – укр. *не зупинятися*;

2) **позитивація** (слово або словосполучення з формально вираженою заперечною семою замінюється в перекладі на слово або словосполучення, яке не містить формально вираженого негативного компонента), наприклад: англ. *unallowed*, нім. *unerlaubt* – *заборонений*;

3) **анулювання двох** наявних у реченні негативних семантичних компонентів, наприклад: англ. *not impossible*, нім. *nicht unmöglich* – *можливий*.

Експлікація або описовий переклад. При описовому перекладі лексична одиниця іноземної мови замінюється словосполученням, що експлікує її значення (тобто дає пояснення або опис цього слова). До описового перекладу висувають такі вимоги:

1) переклад повинен точно відображати основний зміст позначеного терміном поняття;

2) опис не повинен бути надто докладним;

3) синтаксична структура словосполучення не повинна бути надто докладною, наприклад: англ. *outscriber* – *вихідний пристрій відтворення даних*.

Додавання – це вид трансформації, при якому в перекладі використовуються додаткові лексичні одиниці для передачі імпліцитних елементів змісту оригіналу. Часто цей прийом застосовується при перекладі для запобігання викривлення змісту в мові перекладу.

Контекстуальна заміна – це такий вид трансформації, внаслідок якої перекладним відповідником стає слово або словосполучення, що не є словниковим відповідником і підібрано із врахуванням контекстуального значення слова та мовленнєвих норм і традицій мови перекладу. По суті, даний вид трансформації використовується в тих випадках, коли необхідно зробити уточнення (конкретизацію), узагальнення (генералізацію), змінити заперечну конструкцію на стверджувальну (антонімічний переклад) або зробити повне переосмислення (наприклад, при перекладі фразеологізмів). Даний вид трансформації поєднує в собі елементи і використовує прийоми як лексико-семантичних, так і лексико-граматичних перетворень.

Сутність усіх розглянутих нами перекладацьких трансформацій полягає у тому, що вони сприяють адаптації тексту оригіналу до норм та традицій мови перекладу, досягненню максимальної зрозумілості перекладу, не обтяженого невластивими мові перекладу граматичними конструкціями та лексичним складом" [2, с. 42–50].

"1. Науково-технічні терміни та труднощі їх перекладу"

Науково-технічні терміни як мовні знаки, що репрезентують поняття спеціальної, професійної галузі науки або техніки, становлять суттєву складову науково-технічних текстів і одну з головних труднощів їх перекладу з огляду на їх

* [14, с. 54–55].

неоднозначність, відсутність перекладних відповідників (у випадку термінів-неологізмів) та національна варіативність термінів (тобто, наявність різних термінів в американському, британському, канадському та ін. варіантах англійської мови, що позначають одне й те ж явище, процес, об'єкт тощо).

Для правильного перекладу терміна важливо знати його словотвірну і морфологічну структуру та семантичні відмінності від загальнонародних слів. За своєї будовою терміни поділяються на прості (наприклад, *anode* – анод, *chamber* – камера), похідні – суфіксальні (*transmitter* – передавач, *feeder* – фідер), префіксальні (*multi-cylinder* – багатопциліндровий) і суфіксально-префіксальні (*reprocessing* – повторна обробка), складні (*flywheel* – маховик) та терміни-словосполучення (*protective choke* – захисний дросель).

2. Міжгалузева та внутрішньогалузева омонімія термінів і переклад

1. При перекладі значні труднощі іноді виникають через існування омонімічних слів (в першу чергу термінів) – лексичних елементів, тотожних за формою, але досить відмінних за значенням. У мові науки і техніки особливо поширена омонімія термінів через те, що у терміносистемах різних галузей науки і техніки широко застосовується так зване семантичне словотворення, коли існуючій формі слова приписується те чи інше значення. Так, наприклад, слово *leader* у фізиці має значення "іскровий або грозовий розряд, лідер", у кінематографії – "зарядка ділянки кіноплівки, рекорд", у кібернетиці – "початок масиву", у слюсарній справі – "ходовий гвинт", у геодезії – "передній мерщак", у гірничій справі – "направляюча стріла копра", у політології – "провідник, керівник", у поліграфії – "пунктир" тощо.

Зрозуміло, що значною мірою характер значення таких омонімічних термінів визначається належністю оригіналу до тієї чи іншої галузі науки і техніки та конкретною тематикою самого тексту оригіналу. Однак перекладацькі помилки можуть все ж виникати у зв'язку із неправильним вибором значення омонімічного терміна із суміжної галузі науки або техніки. Наприклад, у медицині термін *debris* має два значення: одне ширше, загальномедичне ("*чужорідна речовина*"), а інше – вужче, стоматологічне. При перекладі тексту з стоматології можливий неправильний переклад терміна *debris* у тому випадку, коли він вжитий у тексті, що перекладається, у ширшому значенні, а вузький та широкий контексти не дозволяють визначити, у якому із зазначених значень вжитий термін *debris*. Подібним же чином можлива помилка у випадку терміна *deviant*, що має ширше значення "*аномальний, що характеризується відхиленням від норми*" та вужче психоневрологічне значення "*психічно хворий*".

Крім зазначеного виду омонімії термінів, коли одне значення (значно) ширше іншого, існують ще такі види термінологічної омонімії:

1) одна й та ж форма має різне значення у різних галузях науки (наприклад, *control* в терміносистемі охорони праці має значення "*профілактичні заходи*", політології – "*контроль (ситуації)*", техніки – "*прилад управління, регулятор*");

2) одна й та ж форма слова має різні значення в різних підгалузях суміжних галузей науки або техніки (наприклад, *check* у гідромеліорації має значення "*шлюз-регулятор*", а у поливному землеробстві – "*поливний чек*"; форма *board* у електроніці має значення "*плата*", а у зв'язку – "*комутатор*");

3) одна й та ж форма має різні значення у різних підгалузях однієї й тієї ж галузі (наприклад, *airframe* в авіабудуванні має значення "*планер*", а у космічній техніці – "*корпус (ракети)*");

4) одна й та ж форма має різні значення в межах однієї підгалузі (наприклад, у звичайній енергетиці *fuel* має значення "паливо", а у ядерній енергетиці – "ядерне паливо").

2. Омонімія існує також у випадку термінів-аббревіатур та скорочень. Оскільки аббревіатури та скорочення складаються з невеликої кількості літер, то є ймовірність співпадіння їхніх форм у різних галузях науки і техніки. Наприклад, англійський термін-аббревіатура *OP* у технічній терміносистемі позначає *зовнішню приладову дошку*, у видавничій справі – *розпродаж видання*, у термінології поштового зв'язку – *наддрук на лицевому боці марки*, що змінює її вартість, а у метеорології – це умовна позначка *снігової "круп"*. Аббревіатура *O.R.* у військовій термінології позначає *канцелярію підрозділу, організований резерв* або *ж рядовий та сержантський склад*, у метрології – *зовнішній радіус*, у страховій справі – *ризик власника майна або вантажу*, а в електротехніці – *максимальне реле*. Англійське термінологічне скорочення *opt.* у граматичній термінології позначає *оптатив*, у юриспруденції – *оптацію*, у фізиці – *оптику*.

Існує як міжгалузева омонімія аббревіатур та скорочень, що описана вище, так і внутрішньогалузева омонімія, коли один і той же набір літер позначає зовсім різні поняття, наприклад, у військовій справі аббревіатура *FA* позначає *польову армію, польову артилерію, надбавку на утримання сім'ї та повітряну пригоду*" [14, с. 54–55].

Завдання 9. Які особливості відтворення науково-технічного тексту показує автор?

"Найголовнішою визначальною рисою науково-технічного типу тексту є його когнітивність, інформаційна насиченість. Адже всі наукові й технічні тексти завжди несуть конкретну нову інформацію для вивчення / пізнання певним

колом людей – студентами, фахівцями тієї чи іншої галузі знань. Ця нова інформація ховається у словах-термінах, словосполученнях і реченнях, що створюють той чи інший зміст. Найпоказовішими елементами наукового змісту текстів є їхня лексика, або точніше, термінолексика – окремі слова й словосполучення. Саме вони – найперше повнозначні слова й почасти словосполучення – експліцитно, часто вже своєю звуковою структурою повідомляють про галузь знань, до якої належить текст – хімії, фізики, машинобудування, філології або філософії, фінансів чи певного виду спорту. Пояснюється це почасти тим, що в терміносистемах кожної, зокрема європейської мови переважають слова-терміни грецького та латинського походження. Досить навести бодай відомі кожному медичні назви хвороб та ліків, аби легко переконатися в цьому. Наприклад: *ангіна, анестезія, апендицит, аспірин, бацила, бесалол, бігумаль (протималярійний препарат), біотин (вітамін), бісиноз (захворювання внаслідок запарошення легенів бавовняним пилом), біцилін (антибіотик), бленорея (запалення ока), ботулізм, бруцельоз, бубон (запалення лімфатичних вузлів), вазелін, вакцина, вакцинація, валеріана, валідол, валокордин, варикозний (розширений, про вени)* і т. д.

Отже, першою і головною ознакою лексичного складу науково-технічного тексту є термінологічна лексика, зокрема інтернаціональна, що зберігає не тільки ту саму чи близьку до мови оригіналу звукову структуру, а насамперед те саме в кількох різних генеалогічно мовах значення. Причому це стосується усіх без винятку галузей народного господарства і всіх наук, оскільки науки вже невдовзі після своєї появи стають надбанням усіх націй, тобто стають інтернаціональними. Так само інтернаціональною стає і їхня термінологічна лексика. В тому числі й, здавалося б, чисто національна автохтонна

лексична термінологія. Така термінологія зберігає тільки автентичне лексичне значення, але не зберігає звукової структури терміна в інших мовах. Цієї термінолексики в усіх мовах навряд чи менше, ніж справжньої інтернаціональної. Наприклад, в англійській мові: *car* – капсуль, пістон; *hand* – стрілка годинника, крило семафора; *ace* – циферблат годинника, екран (телевізора), геометрична грань, (гірн.) вибій, поверхня вибою; *head* – обух (сокири), наконечник (стріли), головка снаряда, бабка верстата, дно (бочки) тощо.

Чимало автохтонних назв тварин, комах та речей в англійській мові також стали термінами. Наприклад: *horse* – рама; *rig* – відливка, болванка; *fly* – маховик; *goose* (техн.) – праска; *monkey* – баба (забивати палі); *bug* – скоба; *collar* – хомут, підшипник; *boot* – шкіряний чохол автомашини (авіа-контейнер), багажник (автомобільний), (ботан.) оболонка качана кукурудзи, аванс зарплати; *hat* – покрівля, (геол.) верхній шар породи над жилою; *tree* – вал; *nut* – гайка; *bush* – втулка; *forehead* – (геол.) забій; *brow* – морський місток; *nose* – головка домкрата; *lip* – (тех.) козирок ковша; *beard* – зазубрина; *arm* – шпича; *breast* – амбразура; *leg* – катет; *bench* – верстак; *blanket* – поверхневий шар (нанос), (військ.) димова завіса, піддавати суцільному бомбардуванню тощо. Не менше таких автохтонних термінів, що походять від назв людських чи тваринних (або пташиних) органів і в нашій мові, хоча українська терміносистема має чимало спільних із російською мовою полісемантичних слів. Наприклад: вічко / вічка (від ока) в будь-якій сітці, вусики (в антени), вушко (відра, голки), голова (поїзда, колони), головка снаряда, коліно (вала, колінчатий вал); горло / шийка пляшки, мушка рушниць / автомата, коса (селезінка), лопатка (водяного колеса), зуби (граблів, триба), пальці (рукавиці, поршня), ніжка (стілця, триніжок), спинка (стілця, крісла,

дивана), рукав (шланга), сітківка (ока), рачок (крабоподібний пристрій, яким витягають упуцнене в криницю відро), роги (відроги гір), серце (дзвінка, дзвона), рука (ескаватора), ніс корабля, хвіст комети (чи літака) тощо.

Окрім названих, у всіх мовах існує також значна кількість інтернаціональних термінів, що не мають спільної / схожої звукової форми / структури і завжди перекладаються. Вони створюють клас спільних кальок індоєвропейського словника. Такі терміни також належать до універсального (властивого всім мовам) шару лексики і зустрічаються в різних сферах життя сучасного суспільства. Наприклад: *conductor* – громовідвід, провідник (електр.); *standard of living* – життєвий рівень; *oil* – нафта; *oil products* – нафтопродукти; *simple / composite sentence* – просте / складне речення; *agreement* – узгодження (в реченні); *government* – керування; *subject / object* – підмет / додаток; *national economy* – народне господарство тощо.

Багато серед перекладних є і запозичених тільки в одному лексичному значенні термінологічних одиниць, зокрема словосполучень. Наприклад: *specific weight* – питома вага; *universal gravity* – земне тяжіння; *rotary motion* – обертальний рух; *feed motion* – рух подачі; *rotation-continuous chip* – зливна стружка; *ribbon chip* – безперервна / суцільна стружка; *oblong cracks* – поздовжні тріщини (на металі); *wedge wear indicators* – показники зносу леза; *participial complexes* – дієприкметникові конструкції / комплекси; *complex / compound sentence* – складнопідрядне / складносурядне речення; *parts of speech* – частини мови; *parts of the sentence* – члени речення тощо.

Другою ознакою лексики науково-технічного стилю текстів є її нейтральний статус. Адже всі терміни, як і всі інші

лексичні одиниці – слова та словосполучення, в тому числі й усталені типу наведених вище *specific weight* – питома вага чи *universal gravity* – земне тяжіння та ін., які будуть наведені нижче, всуціль позбавлені емотивності / експресивності. Вони нейтральні й тому можуть вживатися в усіх типах / стилях тексту. Нейтральна лексика має багато синонімів, які є також неемоційними за своєю природою. Наприклад:

poor – *needy, bad, substandard, faulty, maladjusted, indigent*;
reception – *method, way, mode of treatment, motion, stages, meeting*;

appear – *emerge, arise, turn up, arrive, seem, look*;
screen – *shield, cover, protection, separation, partition, conceal, hide*;

remedy – *cure, medicine, relief, medication, correction, improvement*;

symptom – *sign, indication, mark, disrepair, trouble* та ін.

Реалізація синонімічних значень завжди здійснюється у конкретному тексті, як це маємо в інструкції до відеомагнітофона, звідки взято наведені вище слова, кожне з яких має тільки одне значення у відповідному реченні. Наприклад:

Symptom / Неполадки

1. TV reception and recording.
2. A TV program does not appear on the TV screen.
3. Make sure the TV is set to the programme position for the VCR (video channel recorder).
4. TV reception is poor.
5. Adjust the TV aerial.
6. The recorder picture is not very clear.
7. The timer does not operate.
8. Make sure the TV aerial system switch is set to the system in your area.
9. The tape ejects when you press REC (ording).

Remedy / Усунення неполадок

1. Прийом та запис телевізійних каналів.
2. Зображення не з'являється на телевізійному екрані.
3. Переконайтесь, що (ваш) телевізор перебуває у режимі, що передбачений для відеомагнітофона.
4. Слабкий прийом телеканалів.
5. Налаштуйте телевізійну антену.
6. Запис зображення не зовсім чіткий.
7. Якщо таймер не працює.
8. Переконайтесь, що перемикач TV System встановлений у положення, яке відповідає системі вашого регіону.
9. Якщо при натисканні кнопки REC (запис) відеомагнітофон виштовхує касету.

Таким чином, іменник *symptom* у цьому тексті реалізує значення тільки *неполадки*, а іменник *remedy* означає *усунення неполадок*, а не *ліки* чи *полегшення*. Тим часом, також нейтральне *screen* означає *екран*, а не *захист* чи ще щось. Причому кожне з наведених тут слів, як термін чи звичайна лексема, зберігає нейтральне когнітивне значення. Наведений науково-технічний текст, на відміну від художнього, зберігає також екзотизми (*REC, TV System*), інтернаціоналізми (*антена, касета, екран, таймер, телевізор, телеканал* тощо), які створюють нейтральне тло всього тексту. Весь наведений текст має лексичне наповнення, що засвідчує його всуціль нейтральний статус. Перевага нейтральних слів – іменників, дієслів, прислівників, прикметників та іменникових і дієслівних словосполучень при відсутності будь-яких емотивів робить технічний і науковий текст своєю насиченістю (і наснагою) не схожим на інші стильові типи / підмови тексту.

Ще однією особливістю англійської лексичної термінології є вживання в технічних текстах переважно слів не автохтонного, а іншомовного (латинського, грецького чи французького)

походження. Наприклад, в англійській мові: замість *piece* – *fragment*, замість *build* – *fabricate*, замість *test* – *experiment*, замість *show* – *illustrate*, замість *height* – *elevation*, замість *clear* – *apparent*, замість *total* – *aggregate*, замість *fit* – *accommodate*, замість *then / too* – *furthermore*, замість *make* – *effect* тощо" [18, с. 281–285].

Завдання 10. На які ознаки професіоналізмів вказує автор? Чим поняття "професіоналізм" відрізняється від поняття "термін"?

"Сучасне термінознавство, досліджуючи вузькоспеціальні термінологічні системи, розмежовує термінну та професійну лексику, оскільки у фаховій комунікації ці пласти спеціальної лексики мають різні сфери використання: терміни властиві суто науковому й науково-популярному мовленню, а професіоналізми виступають заміниками окремих термінів на рівні виробничо-технічному.

Питання розмежування професійної лексики і термінології й надалі залишається досить суперечливим та складним. М.М. Шанський стверджував, що професіоналізми означають спеціальні поняття, знаряддя чи продукти праці, виробничі процеси, тому деякі науковці називають їх також термінами. Спільними рисами для термінології та професійної лексики є спеціалізація значення та утворення на цій основі специфічних лексико-семантичних систем, обмеження кількості користувачів цієї лексики і сфери вживання. Ми поділяємо думку авторів колективної монографії "Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти", які стверджують, що "доцільним є розмежовування професіоналізмів і термінів, котрі разом становлять поняття спеціальної субмови. Межуючи одне з одним, терміни, проте, мають більш

упорядкований та нормалізований характер, у той час як професіоналізми є напівофіційними лексичними одиницями, які вживаються вузьким колом фахівців, до того ж переважно не під час офіційного спілкування, а в розмовній мові. Незважаючи на такі істотні відмінності, між цими двома сферами лексики існує безперервний взаємообмін, і професіоналізм може існувати також і як синонім терміна". Професіоналізми мовою фахівця ніби деталізують загальновідомі назви. На відміну від термінів, професіоналізми зазвичай не мають виразного наукового визначення й не становлять цілісної системи. Якщо терміни – це здебільшого абстрактні поняття, то професіоналізми – конкретні, оскільки детально диференціюють ті предмети, дії, якості, що безпосередньо пов'язані зі сферою діяльності відповідного фаху [1, с. 6].

Професіоналізми належать до ненормативної спеціальної лексики, їх не подають у термінологічних словниках, оскільки функціонують вони переважно в усному та розмовному мовленні фахівців певної галузі. Якщо терміни можуть бути відомі людям, які тісно не пов'язані з певною професійною сферою, то значення професіоналізмів розуміють лише фахівці, оскільки професіоналізми мають специфічну сферу використання й виникають в умовах фахового спілкування у ролі вторинних форм вираження. Треба зазначити, що саме професіоналізми є потужним джерелом активного збагачення лексичного складу розмовної мови. Професійне мовлення продуктивно створює емоційно забарвлені фахові неологізми, які досить детально характеризують рід занять, дії чи предмети, що безпосередньо стосуються сфери діяльності відповідної професії [3, с. 104]. Спорідненість інтересів фахівців, які, власне, й формують систему професіоналізмів, є важливим чинником у творенні цих лексем.

Деякі дослідники не обмежуються поділом фахових одиниць на терміну та професійну лексику, додатково виділяючи й інші підгрупи. Так, на думку О.А. Покровської, окрім професійної лексики, варто розрізняти такі номінації, як термінологізовані жаргонізми та професійні жаргонізми. До термінологізованих жаргонізмів дослідниця зараховує стилістично забарвлені номінації, що функціонують у вигляді професійних висловів, але водночас виражають наукові поняття, мають чітко виражене формулювання і, таким чином, можуть претендувати на роль терміна. Професійні жаргонізми мовознавець кваліфікує як конотативно марковані вислови, які не виражають наукового поняття й не мають чітких формулювань, але задовольняють потреби професійного спілкування в певній галузі [4, с. 36–37]. О.В. Суперанська, Н.В. Подольська, Н.В. Васильєва вважають жаргонізми особливими, яскравими слівцями, що характерні для окремих соціальних груп, і зазначають, що вони практично нічого не додають до мови, а лише створюють особливий колорит мовлення [7, с. 27].

Актуальність нашого дослідження зумовлена намаганням виявити особливості електроенергетичної терміносистеми та принципи її організації, беручи до уваги спеціальні мовні одиниці, які, по суті, творять окремий пласт цієї системи. Мета нашого дослідження – це спроба здійснити аналіз електроенергетичних професіоналізмів і професійних жаргонізмів як особливого прошарку лексики досліджуваної термінології, а також з'ясувати функції, які виконує професійна лексика в мовленні її носіїв. Мета і завдання роботи зумовили використання таких методів дослідження, як описовий, що включає в себе лінгвістичне спостереження, аналіз і систематизацію мовних явищ. Об'єктом нашого дослідження є лексична

система українських електроенергетичних професіоналізмів і професійних жаргонізмів.

В електроенергетичній терміносистемі наявна значна кількість професіоналізмів і професійних жаргонізмів, які зазвичай є неологізмами, що з'являються разом із суспільними змінами. Це є однією з ознак процесу систематизації термінів. Професіоналізми й професійні жаргонізми утворюються під впливом різних факторів, серед яких особливо виділяється власна інтерпретація деяких термінів у середовищі електроенергетиків-практиків.

Перше джерело формування електроенергетичних професіоналізмів і жаргонізмів – це семантичне дублювання вже наявних лексичних одиниць, що не трансформуються. Прикладами такого переходу одиниць з літературної мови до професіоналізмів є, зокрема, лексема "*компресорна*" ("компресорний, -а, -е. прикм. до компресор; // який складається з компресорів; // який виготовляє компресори; // признач. для компресора" [6, с. 253] у звичайному значенні та "приміщення, в якому розташовано компресори" як професіоналізм). Інший приклад – лексема "*море*", яку використовують для позначення великих водосховищ, наприклад, Бурштинського водосховища, хоча у загальноживаному значенні "*море*" – це "частина океану – великий водний простір з гірко-солоною водою, який більш-менш оточений суходолом" [6, с. 802]. Як бачимо з наведених прикладів, професіоналізми цього типу влучні, короткі й загальнозрозумілі з контексту. Зрозуміла річ, вони не входять до тлумачних термінологічних словників, але можуть з'являтися в загальномовних словниках або в спеціальних словниках синонімів, паронімів тощо. Так, 11-томний "Словник української мови" подає під номером два тлумачення "дуже велике штучне водоймище. Каховське море;

Київське море" [6, с. 802]. Тобто ми бачимо, що професіоналізми можуть ставати надбанням загальнонародної мови, але трактувати такі лексеми як терміни немає ніяких підстав, оскільки їхнє значення визначає контекст.

Виявлено, що деякі електроенергетичні професійні жаргонізми семантичного походження скальковано з російської мови, наприклад, різновид з'єднувальних елементів ненормативно номінують папка / мамка, де лексему "папка" засвоєно з російської мови зовсім не з тим значенням, яке воно має в українській ("папка 1, -и, жін. Обкладинка з картону, шкіри і т. ін. для зберігання паперів, малюнків, нот та ін. // Про те, що міститься в такій обкладинці. папка 2, -и, жін., дит. те саме, що папа 2. Як бачимо, значення слів, зафіксоване в словнику, і значення професійних жаргонізмів є розбіжними. Звичайно ж, чимало фахівців-електроенергетиків, відчуваючи чужинність відповідних лексем, замінюють їх на українські за походженням професійні жаргонізми "татко" і "мамка", тому ми можемо говорити про паралельне існування в професійному жаргоні обох пар.

Другим джерелом поповнення професіоналізмів і професійних жаргонізмів є утворення та вживання різних типів скорочених лексем. Їхня поява тісно пов'язана із продуктивністю синтаксичного способу термінотворення в електроенергетичній терміносистемі. Українська електроенергетична термінологія, як ми вже зазначали [9], тяжіє до створення багатокомпонентних термінологічних словосполук, які характеризуються прозорою мотивацією, семантичною цілісністю, точністю відбиття змісту позначуваного в терміні. Наявність складених термінологічних одиниць в електроенергетичній терміносистемі зумовлена насамперед прагненням якнайточніше відобразити суть поняття. Фахівці-електроенергетики

в професійному спілкуванні, навпаки, прагнуть скоротити наявні терміни-словосполучки, оскільки вони громіздкі та незручні у використанні.

Уже на рівні термінної лексики електроенергетична термінологія схильна до утворення різних типів скорочень. Так, незручність використання багатокомпонентних термінів в електроенергетиці усувають за допомогою аббревіації. Власне, серед словотвірних засобів поповнення лексичного складу української електроенергетичної термінології аббревіації належить важливе місце. Потреба в точності, мовленнєвій і графічній економії – одна з основних причин виникнення аббревіатур. Аббревіатурні терміни дуже зручні в професійних сферах спілкування, тому їх активно вживають фахівці електроенергетичної галузі, часто переформатовуючи на професіоналізми та професійні жаргонізми. Наприклад, замість незручних для вимови ініціальних невідмінюваних аббревіатур використовують зручніші для вжитку відмінювані та зрозумілі фахівцям їхні аналоги: аббревіатура АП (автоматичний перемикач) мовою фахівців апешка; вираз "піти на врушку / зрушку" поєднує професіоналізм й професійний жаргонізм водночас, його вживають на позначення процесу відвідування відкритої чи закритої розподільної установки (ВРУ або ЗРУ); КБФ (конденсаторна батарея фільтрова) мовою електроенергетиків – кабефешка; РП (регулятор потужності) відповідно ерпешка тощо.

Другий різновид скорочень – це професіоналізми-одно-слова, які використовують замість термінів словосполучень. Так, опорники мовою фахівця – це опорні ізолятори, а оливник – оливний ізолятор. Термін щит керування електростанції / підстанції означає сукупність пультів і панелей із пристроями керування, контролю, сигналізації та захисту електростанції / підстанції, розміщених в одному приміщенні [8, с. 179], на

підприємствах з диспетчерським керуванням його називають диспетчерським щитом. Професійними лексемами головний щит керування, головний щит, щитова або щит електроенергетики називають не тільки сукупність пультів і панелей, а й саме приміщення, де розташовано щит керування. Семантику варіанта можна розкрити лише в контексті: перебувати на щиті керування (місце розташування), працювати зі щитом керування (з приладом).

Професійні жаргонізми також утворюють морфологічним способом. До прикладу, вислови виконати поточку / капіталку означають виконання певного виду ремонтних робіт – поточного або капітального ремонту. Жаргонізми поточка, капіталка утворилися шляхом додавання суфікса -к(а) до твірної основи, але з порушенням словотвірних норм української мови, оскільки найчастіше суфікс -к(а) в українській мові використовують для творення назв осіб жіночої статі, який приєднують до твірної основи іменника на позначення осіб чоловічої статі (школярка); назв осіб за національністю і територіальною ознакою (українка); суфікс -к(а) також виступає як зменшувально-емоційний суфікс та суфікс збільшеності. Тому відповідні лексеми, очевидно, не мають шансів стати надбанням літературної української мови.

Ще один різновид скорочень – вживання лише одного слова з терміна-словосполуки, зважаючи на те, що за контекстом можна сприйняти значення цілісного терміна. Так, професіоналізм йти на перемикання вживають на позначення виконання певного комплексу робіт. Термін перемикання вживають на позначення процесу заміни однієї сукупності з'єднань на іншу [8, с. 117]. Зауважимо, що в електроенергетичній термінології лексема перемикання слугує стрижневим компонентом у багатьох термінах-словосполуках, наприклад: перемикання контактного апарата, перемикання навантаження,

перемикання без збудження, перемикання відгалужень реактора, перемикання на резервне джерело, оперативні перемикання тощо. Отож, лексичне значення професіоналізму йти на перемикання можна визначити лише в контексті. Професіоналізм "йти на огляд" вживають на позначення процесу обстеження з метою перевірки, контролю, визначення характеристик, які вказують на справну роботу обладнання тощо. Цей професіоналізм вживають як під час огляду всього комплексу електроустаткування (станції, підстанції тощо), так і часткового огляду певної ділянки підприємства (релейного залу, закритих / відкритих розподільчих установок тощо)" [20, с. 73–77].

Тема 2

МОВНІ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ

Самостійна робота

План

1. Соціолінгвістичні тенденції становлення національних терміносистем.
2. Роль перекладу в процесі поповнення термінологічних систем.
3. Мовна адаптація та мовне планування.
4. Мовні інтерференції.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовна адаптація, мовне планування, мовні інтерференції, підсвідомі мовні інтерференції, свідомі мовні інтерференції, комунікативні мовні інтерференції, еталонні мовні інтерференції, релігійні мовні інтерференції, культурно-політичні мовні інтерференції, графічні мовні інтерференції, фонетичні мовні інтерференції, граматичні мовні інтерференції, лексичні мовні інтерференції.

Завдання для самостійної роботи: розробіть схему мовних інтерференцій.

Тема 3

ВНУТРІШНЯ ТА ЗОВНІШНЯ ФОРМИ ТЕРМІНА

У слові ми розрізняємо зовнішню форму, тобто членороздільний звук, зміст, що об'єктивується через посередність звуку, та внутрішню форму, або найближче етимологічне значення слова той спосіб, яким висловлюється зміст.

О. Потебня

План

1. Лексичне значення терміна.
2. Мотивація термінологічних одиниць.
3. Внутрішня форма терміна.
4. Зовнішня форма терміна.
5. Інтернаціональне і національне у зовнішній формі терміна.
6. Структурна класифікація термінологічних одиниць.

Ключові слова: *поняття, значення, вмотивованість, внутрішня форма терміна, зовнішня форма терміна,*

етимологічний аспект зовнішньої форми, мовні паралелі, "фальшиві друзі перекладача", інтернаціоналізми, графічний аспект зовнішньої форми.

Завдання 1. Якого визначення поняття "лексичне значення" дотримуються автори?

"Кількість визначень і теорій значення в лінгвістиці протягом останнього часу настільки зросла, що сьогодні в межах навіть окремого дослідження неможливо хоча б поверхнево їх розглянути. Тому при аналізі концепції значення лінгвісти частіше за все синтезують різні погляди у відповідному напрямі, створюючи на деякій основі спільні класифікації поглядів (див., наприклад: [Апресян 1963, с. 102–130; Васильєв 1971, с. 119–125; Клычков 1961, с. 100–120; Кодухов 1976, с. 7–20; Комлев 1969, с. 7–26; Косовский 1975, с. 22–23; Стернин 1979; Шафф 1963, с. 231–232; Kempson 1976].

Спираючись на викладені різними авторами думки і положення, можна запропонувати таку класифікацію наявних концепцій значення (рамки роботи не дозволяють розкрити особливості окремих підходів, шкіл, теорій):

1. Значення є предмет, що номінується (Б. Рассел, В.Е. Семеновий, Г. Фреге та ін.).
2. Значення є поняття (Н.Н. Амосова, М. Бірвіш, Е. Вюстер, Р. Карнап, Г. Клаус, Г. Стерн, А. Шафф та ін.).
3. Значення є поняття плюс реляційні властивості слова (Е. Велландер, В.В. Виноградов, Р.З. Гінзбург, Дж. Фірт та ін.).
4. Значення є уявлення (Ж. Марузо).
5. Значення є інваріант інформації (Б.М. Головін, П.Л. Добрушин, В.В. Іванов, І.С. Нарський, Е.В. Падучева, Р.Г. Фрумкіна, К. Шеннон, І.М. Яглом, А.М. Яглом та ін.).
6. Значення є функція слова-знака (К. Айдукевич, Л. Завадовський).

7. Значення є відношення між знаком і предметом (Дж. Локк, А.М. Коршунов, Т.П. Ломтєв, А.С. Мельничук, В.В. Петров, Ю.С. Степанов, А.С. Чікобава та ін.).

8. Значення є відношення між знаком і поняттям (К. Бальдингер, Л. Вейсгербер, О.М. Галкіна-Федорук, П. Гіро, О.М. Горшкова, Н.С. Котелова, Н.М. Шанський та ін.).

9. Значення є відношення між знаком і уявленням (М.В. Крушевський, Тецуя Куніхіро, Р. Рейсс та ін.).

10. Значення є відношення між знаком і поведінкою людини (Л. Блумфілд, Е. Бенвеніст, Л. Вітгенштейн, О.З. Виноградова, А.Р. Лурія, Ч. Фріз та ін.).

11. Значення є відношення між знаком і сигніфікатом (Е. Бар-Гіллел, Л. Єльмслев, Е. Найда, Е. Сепір, А. Тарський, З. Герріс та ін.).

12. Значення є відображення дійсності (О.С. Ахманова, О.С. Богуславський, Б.І. Востоков, Ф.М. Березін, Г.С. Кличков, С.В. Колшанський, Т.П. Ломтєв, Л.О. Резніков, А.І. Смирницький, В.М. Солнцев, Д.Н. Шмельов та ін.).

У подальшому нашому дослідженні ми приймаємо за основу визначення значення, яке дав А.І. Смирницький через те, що ця концепція найбільш повно і точно характеризує цю складну універсалію. Відмітимо, проте, деякі моменти, що не знайшли відображення в даному визначенні. Зокрема, ми вважаємо, що значення – це не просто "психічне утворення, що конструюється з відображень окремих елементів дійсності", – воно є (чи повинно бути) також об'єктивним відображенням дійсності, соціально зумовленою категорією, стабільною в синхронії, але потенційно мінливою в діахронії. Значення слова чи словосполучення визначається змістом необхідних і достатніх ознак поняття, котрому відповідає слово чи словосполучення, незалежно від того, чи відображені ці ознаки

в компонентах лексичної одиниці чи ні. Тому значення в цілому може бути зафіксовано в тлумачному чи термінологічному словнику. При такому підході, на наш погляд, чіткіше характеризується категорія значення в мовознавстві в цілому і в семантиці зокрема і стає можливим визначення в мовному знаку місця і функцій інших його сторін і властивостей (змісту, форми, розуміння і т. п.)" [6, с. 57–59].

"Значение – 1. Отображение предмета действительности (явления; отношения качества, процесса) в сознании, становящееся фактом языка вследствие установления постоянной и неразрывной его связи с определенным звучанием в котором оно реализуется. 2. **Смысл.** Содержание, то, что данное явление, понятие, предмет значит, обозначает. Значение знака – отношение знака к чему-то, лежащему вне самого знака (знак потому и является двусторонней сущностью, что это не просто предмет, но материальный предмет плюс его отношение к чему-то, лежащему вне его).

Значение слова – заключенный в слове смысл, содержание, связанное с понятием как отражением в сознании предметов и явлений объективного мира" [26, с. 56–57].

Завдання 2. Як ви розумієте співвідношення "поняття" та "значення"?

"Запропонована вище класифікація концепцій значення в деякому відношенні умовна – багато лінгвістів торкаються інколи й інших теорій та їх погляди не визначаються тільки в рамках умовної підгрупи. Будь-яка концепція значення торкається низки інших важливих мовних категорій, зокрема "зміст", "розуміння", "поняття".

Особливо гострі суперечки ведуться навколо проблеми співвідношення між значенням і поняттям. У цьому питанні ми не є прибічниками безумовного розмежування цих категорій, тобто віднесення значення тільки до проблем мовознавства, а поняття – до логіки. Скоріше навпаки: ми підкреслюємо їх постійний й безпосередній зв'язок, взаємозбагачення, взаємопроникнення, що є однією з умов розвитку і збагачення знань про об'єктивну дійсність, оскільки, за словами Л.В. Уварова, "поняття" також є образами, відбитками об'єктивної реальності [Уварова, 1967, с. 86]. П.В. Чесноков справедливо підкреслював, що логічні та семантичні форми "існують в нерозривній єдності, як дві сторони єдиного процесу організації думки, що відбувається в одній сфері мовного мислення. Логічні форми як універсальні способи побудови думки, як спільні структури одиниць мислення завжди реалізуються в більш часткових, національних за природою структурах думки, пов'язаних з особливостями граматичної будови конкретних мов, – у семантичних формах мислення" [Чесноков 1984, с. 4].

Якщо спробувати виділити головні напрями в лінгвістичних роботах відносно взаємовідносин цих двох категорій, то можна синтезувати такі погляди:

1. Значення і поняття є об'єктами різних наук [Фомина 1983, с. 22].

2. Значення є ідентичними поняттю (див. класифікацію теорій значення).

3. Значення за обсягом більше, ніж поняття, оскільки включає в себе конотативні, оцінні, суб'єктивні та інші складові [Аллендорф 1977, с. 21–22; Арнольд 1973, с. 102–116; Клычков 1961, с. 100–121; Попова, Стернин, 1984, с. 27].

4. Значення складає частину поняття, притому найсуттєвішу; значення є "спрощеним поняттям" [Солнцев 1971, с. 107].

З лінгвістичної точки зору можна погодитися з тим, що мовне значення є вихідним базисом створення поняття, тобто його частиною, що прямує до рівноправ'я, але не досягає цієї стадії, оскільки всі поняття, у тому числі й наукові, еволюціонують, постійно розвиваються та вдосконалюються.

Різниці між значенням і поняттям лексичної одиниці грають істотну роль в лексикографії, зокрема при побудові статей тлумачних та енциклопедичних словників. Значення, на наш погляд, не слід розуміти як щось раз і назавжди задалегідь і чітко задане, окреслене, обмежене. Тому, доповнюючи й уточнюючи наведене вище наше розуміння лексичного значення, відмітимо, що, функціонуючи в мові й формуючи ядро поняття, значення є відносно гнучкішим інструментом пізнання й відображення дійсності, одночасно надаючи в процесі своєї еволюції впливу на різні мовленнєві вживання лексичної одиниці, збагачуючи нерідко при цьому інтенсіонал поняття і уточнюючи внутрішню форму відповідного слова" [6, с. 59–60].

Завдання 3. Який зв'язок між внутрішньою формою та етимологією?

"По-перше, не слід плутати такі поняття, як "внутрішня форма" та "етимологія". В чому між ними різниця? Насамперед у тому, що внутрішня форма є буквальним значенням слова, його мотивацією. Етимологія – це походження слова. Розглянемо, наприклад, слово "банкрот". Походить воно з італійського словосполучення "*banca rotta*", що буквально означає "поламана лава". Отже, відповідне італійське словосполучення є, якраз, етимологією даного слова, а буквальне значення цього словосполучення – мотивацією слова банкрут, тобто його внутрішньою формою.

Характеризуючи внутрішню форму слова, О. Потебня пише: "У слові ми розрізняємо зовнішню форму, тобто членороздільний звук, зміст, що об'єктивується через посередність звуку, та внутрішню форму, або найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким висловлюється зміст" [Потебня 1926, с. 134].

Звідси, визначаючи внутрішню форму як найближче етимологічне значення, О. Потебня в першу чергу розумів спосіб утворення імені при його синхронічному розгляді, а не обов'язкове врахування всіх його етимологічних особливостей.

Кажучи мовою математики, внутрішня форма лежить та розглядається на горизонтальній осі координат у той час, як етимологія – на вертикальній. І чим більше розвивається внутрішня форма лексичної одиниці, тим віддаленішою стає її первинні форма та значення, які виявляє етимологія. Тому можна також стверджувати про існування етимологічної внутрішньої форми, що виявляється через посередність спеціальних досліджень на певному етапі розвитку мови *ad hoc*, та узуальної внутрішньої форми лексичної одиниці, що функціонує сьогодні в мові.

Наведемо кілька характерних прикладів. Так, істотно відрізняються узуальна та етимологічна внутрішні форми таких лексичних одиниць: "*перо*" (у птаха та авторучки), "*талант*" (одиниця ваги), "*середні віки*" (в різні епохи дане поняття належить до різних етапів історичного розвитку), "*чорна робота*", "*блакитна кров*", "*рожева мрія*", "*зелена зона*", "*білий віри*" (усі ці вирази ніякого відношення до відповідних кольорів не мають), "*мертвий сезон*", "*оксамитовий сезон*" (ніякого відношення до смерті чи оксамиту), "*зоряні війни*" (від американського фільму з такою назвою), "*драконівські заходи*" (від імені давньогрецького політичного

діяча), "романтична література" (нічого спільного з фантастикою не має), "народно-демократичний" (у певному контексті (народно-демократична партія, "народно-демократичний" лад) не сприймається як тавтологія), "драматичний театр" (слово "драма" набуло загального значення "п'єса") тощо. Така диференціація внутрішньої форми особливо притаманна словам-інтернаціоналізмам (наприклад, "кібернетика", "філологія", "атом", "цивілізація", "автобус"). Таким чином, підкреслюючи другорядне значення етимології для розкриття сучасного стану внутрішньої форми, можна погодитись також з тезою про те, що навіть "за об'єктом дослідження та за проблематикою вчення про внутрішню форму ширше етимології" [Григорян 1983, с. 62].

Внутрішня форма слова, пов'язана з етимологією, має онтогенетичні властивості. Їй могли передувати перші засоби комунікації, що ґрунтуються, за словами Ф. Клікса, на перетворенні координат руху на жести, міміку, звукові сигнали, які набувають абсолютно нового значення, в результаті чого починають незалежне, не менш стабільне існування, що характеризується все більшою диференційованістю" [6, с. 64].

Завдання 4. Як визначається вмотивованість як лінгвістична категорія? Яку роль вона відіграє у розумінні значення терміна?

"Вивчення діалектичного зв'язку між значенням та внутрішньою формою є має певний інтерес як у теоретичному, так і в прикладному аспектах. Цей зв'язок між планом змісту та планом вислову лексичної одиниці визначає, зокрема, таку мовну універсалію, як вмотивованість лексичної одиниці. Слід відмітити, що мотивація не залежить просто від взаємовідносин між формою та змістом одного знаку, але й від зв'язків

з іншими одиницями плану змісту всієї мови, оскільки створення кожного нового мовного знаку зумовлено досягнутим станом всієї системи. Ф.М. Березин та Б.Н. Головин відзначають також, що знак не є випадковістю навіть відносно об'єкта, бо існують реальні зв'язки між об'єктами, що вказують на множинність зв'язків між словами, зокрема між вже існуючими словами та лексичними новоутвореннями [10, с. 116].

Вже ці особливості мотивації ілюструють усю складність проблеми, а звідси й можливості різних підходів до її розв'язання. В усякому разі, сутність цих підходів в цілому є одна: дане мовне явище є актом відображення одного чи кількох ознак предмета в його номінації засобами мови, якщо ми навіть акцентуємо насамперед дериваційні відносини між похідним та продуцентним словами. Тому не є доцільним вважати, як це робили Г. Вольф (1730 р.) або ще раніше португалець Ф. Олівейра (1536 р.), що *signa derivata* (похідні знаки) вмотивовані лише позамовним чином (властивостями та відношеннями речей, які вони позначають). Незважаючи на всю видимість правильності такої думки, не слід надто зменшувати функції мовних засобів маніфестації цих ознак. Разом з тим недостатньо також розуміти мотивацію лише як відчуття носіями мови формально-семантичного асоціативного зв'язку даного слова з іншими членами вокабуляру [26, с. 61], оскільки асоціації виникають не з іншими словами, а з іншими явищами, фактами дійсності, представленими в мові іншими членами вокабуляру.

Відношення між внутрішньою формою і значенням в межах проблеми мотивації значною мірою аналогічно взаємозв'язку цілого і частини мовних виразів. А.А. Реформатський вважає: "Не можна зрозуміти ціле, не знаючи його складових, але не можна й правильно інтерпретувати складові, не розу-

міючи ціле" [49, с. 5]. Розглядаючи їх взаємовідносини, слід виходити з того, що як ціле, так і його частини належать до одного мовного знаку, і якщо мова йде про семантичні знаки, то в них не може бути незначущих частин [60, с. 73]. В частині мовного цілого мають прояв чи повинні мати прояв визначені ознаки відображеного поняття. Інші ознаки частин не втрачаються в рамках цілого, а фігурують як потенційні, але в даний відрізок часу якісно не використані можливості.

Засобом процесу мотивації таким чином стає не значення, а найменування, ще точніше – його внутрішня форма, котру можна інтерпретувати і як "основу мотивації" [79, с. 90]. Тому З.З. Маслова-Лашанська з повним правом стверджує, що мотивацію найменування слід чітко відрізняти від значення слова [39, с. 26]. Різниця між ними полягає також в самостійності значення, гіпостазуванні його функцій відносно мотивації мовного виразу. Наслідком такої особливості знаку, за словам Д.А. Сафарової, є те, що при зрозумілій мотивації легко виводиться не значення слова, а навпаки, в більшості випадків мотивація може бути розкрита тільки при відомому значенні слова: ясність мотивації далеко не завжди веде до розуміння значення слова [52, с. 255].

Вмотивованість служить сполучною ланкою між формою і змістом знаку, однією із важливих його (знаку) характеристик. Тому, говорячи про різницю між значенням і вмотивованістю, не слід забувати про різні гносеологічні функції внутрішньої форми і мотивації. Внутрішня форма – обов'язкова семантична характеристика будь-якого слова, "розумовий образ" предмета, об'єктований соціальним досвідом людини і "підказаний" йому структурними особливостями самого слова, вмотивованість же властива далеко не кожній лексичній одиниці, а точніше – її внутрішній формі. Таким чином,

вмотивованість мовних знаків, зокрема слів, слід розглядати як один з елементів, що забезпечують системність, а звідси, й надійність функціонування найбільш складної частини мови – лексики [45, с. 163].

На рівні мотивації здійснюється асоціативний зв'язок між семантичними елементами номінативної одиниці та відповідним лексичним значенням. Якщо ж такий зв'язок не реконструюється через посередність ментальних операцій комуніканта, то для нього слово позбавлено мотивації. Разом з тим, навіть якщо невмотивована лексична одиниця все ж викликає якісь випадкові та неіманентні для даного денотата апперцептивні уявлення, то це свідчить не про актуалізацію вмотивованості, а скоріше про її відсутність, хоча внутрішня форма при цьому зберігається.

Поняття мотивації належить тільки до складних морфемних утворень і не притаманно непохідним словам; в цьому має прояв ще одна відміна мотивації та внутрішньої форми в нашому розумінні. А.І. Смирницький, зокрема, відмітив: "Принцип умовності належить до простих, нечленованих одиниць, фактично – морфемам. В складних утвореннях виступає вже принцип вмотивованості – поруч, звичайно, з принципом умовності, оскільки до складних утворень входять і прості одиниці" [3, с. 88]. Непохідні лексичні одиниці, морфеми можуть бути вмотивовані тільки через семантичний переніс чи звуконаслідувальні асоціації [14, с. 34].

Більш експліцитно вмотивованість проступає в складних словах, набуваючи в їх універсалізованих варіантах (наприклад, дериватах) трохи латентного характеру. Тому Д.Н. Шмелюв вважає, що "вмотивованість на рівні слова – чи то йдеться про значення похідного слова, чи про похідне значення – це завжди часткова вмотивованість... Вмотивованість на рівні

сполучення слів – це, як правило, повна вмотивованість, в цьому сутність словосполучень як таких..." [71, с. 269].

Вмотивованість похідних одиниць виступає в основному як результат цілеспрямованого словотворчого процесу, що визначається наявністю в лексичній одиниці, поруч з її непохідною кореневою частиною, принаймні одного словотворчого форманта, під яким ми, слідом за І.З. Улухановим, розуміємо "найменший в формальному та семантичному відношеннях словотворчий засіб (засоби) з числа тих засобів, котрими будь-яке слово відрізняється від слів, що перебувають з ним у відношеннях мотивації" [65, с. 8].

Зіставляючи вмотивованість складних і похідних слів, відмітимо, що практично всі особливості мотивації дериватів у більшому чи меншому ступені властиві й складним словам. Тому вважаємо за доцільне виведення однакових критеріїв об'єктивної оцінки вмотивованості для всіх лексичних одиниць.

Види вмотивованості

Вмотивованість може мати різний характер залежно від того, яку зі сторін аналізованого поняття підкреслює відповідний вираз. З. Ульман пропонує розрізняти три види мотивації:

- 1) фонетичну, чи природну (наприклад, для вигуків);
- 2) морфологічну (інколи її називають морфематичною, оскільки вона притаманна складним і похідним словам);
- 3) семантичну (яка враховує семантичні зв'язки між компонентами найменування та явищем переусвідомлення [66, с. 255].

Відповідно до цієї відомої класифікації І.З. Торопцев виділяє три способи мотивації:

- 1) мотивацію через наслідування;
- 2) мотивацію через ознаку;
- 3) мотивацію через зміст [64, с. 59–60].

В.Г. Гак називає фонетичну вмотивованість абсолютною (чи зовнішньою), інші види – відносною (чи внутрішньою) вмотивованістю, що може бути морфологічною (значення слова витікає зі значення складових його частин) і семантичну (значення утворюється через переусвідомлення) [14, с. 34].

Для багатьох слів можуть бути притаманні різні комбінації цих видів мотивації. Для мови точних наук фонетична вмотивованість не є типовою. Вона одночасно мінлива і суб'єктивна, і тому в меншому ступені, ніж морфологічна вмотивованість, припускає підрахунки піддається точному аналізу. Як підкреслював також А.Е. Супрун, фонетична вмотивованість є менш застосованою до мовних одиниць, що становлять план вираження знака [45, с. 163]. Ці особливості послужили причинною того, що в цьому дослідженні проблеми фонетичної мотивації не розглядаються і всю нашу увагу звернено на питання двох інших видів мотивації.

Виходячи з нашого розуміння мовного знака та його двох форм, ми розділяємо формальну вмотивованість на два типи:

1) вмотивованість за зовнішньою формою (тобто фонетична чи абсолютна, чи експліцитна вмотивованість, наприклад, "гелготати");

2) вмотивованість за внутрішньою формою.

Оскільки фонетична вмотивованість не є об'єктом нашого розгляду, зупинимося докладніше на другому типі. Внутрішня форма як апперцептивний образ, що визначається морфемною структурою слова чи виразу, що передбачає врахування їх морфологічних і семантичних особливостей. Тому, кажучи про вмотивованість за внутрішньою формою, слід розрізняти відповідно морфологічну та семантичну мотивацію.

Морфологічна мотивація визначається насамперед словотворчою моделлю лексичної одиниці, в той час як семантична є результатом взаємовідносин між словотворчими формантами і основою, між новим і попереднім значенням, між різними модифікаціями внутрішніх форм (наприклад, інтенсифікації, квантифікації, зменшення, вказівки тощо, про що вже говорилося). Різниця між морфологічною і семантичною мотиваціями особливо чітко має прояв у складних словах, де структурні особливості відступають на другий план, а визначну роль відіграє саме "семантичне прочитання" взаємозв'язків між словами-елементами. До семантичного типу мотивації слід віднести також переусвідомлення, де структурна модель нового утворення залишається без змін, тобто морфологічна мотивація не має прояву. Але враховуючи одночасно тісний взаємозв'язок і деяку розмитість меж між цими підтипами мотивації, доцільно об'єднати їх в один тип – семантико-морфологічну мотивацію, що всебічно характеризує структурно-семантичні особливості словотворчої архітекτονіки лексичної одиниці.

Особливим варіантом семантико-морфологічної мотивації є абrevіатурні утворення і так само, як Є.С. Кубрякова, вважаємо, що скорочені варіанти слів чи виразів мотивуються їх повною формою [23, с. 13; 18, с. 36]. Умовно назвемо це явище посередньою мотивацією. Винятки тут можуть складати абrevіатури типу "профорг", "вуз", "загс", що майже втратили ознаки скорочення і перетворилися на повноцінні слова, хоча сліди імпліцитного все ж залишаються помітними.

На протигагу внутрішній формі, змістовна вмотивованість далеко не завжди перебуває в прямій залежності від кількісного складу основ стійкого словосполучення. Таке явище особливо притаманно термінологічним одиницям. Таким чином, між внутрішньою формою, мотивацією і та вмотивованістю

виявляються істотні відмінності як у гносеологічному, так і функціональному плані. Спробуємо їх систематизувати:

1. Мотивація – процес, внутрішня форма – засіб, вмотивованість – результат словотворчого акту.

2. Внутрішня форма – регулярна характеристика будь-якого слова, мотивація властива не всім одиницям мови (відсутня, наприклад, у кореневих словах), вмотивованість – факультативна характеристика у словотворі, тобто при наявності одного й того ж акту мотивації вона може реалізуватися чи втрачати свою актуальність.

3. Вмотивованість – наслідок взаємовідносин між внутрішньою формою і значенням, в той час мотивація зорієнтована головним чином на внутрішню форму.

4. Вмотивованість і мотивація є явищами синхронними, внутрішня ж форма може припускати також розкриття етимології мовних одиниць.

5. Ступінь мотивації змінюється у зв'язку з еволюцією значення слів, в той час як їх внутрішня форма є більш стабільною.

6. Вмотивованість надає внутрішній формі властивість екзоцентричності, тобто зверненості до визначення, "висвітлення" найбільш яскравих сторін денотата.

7. Вмотивованість і внутрішня форма (як і мотивація) можуть відрізнятися за обсягом включеної до них інформації" [6, с. 74–97].

Завдання 5. Порівняйте визначення поняття "дефініція".

"Розглядаючи проблему значення, не можна не торкнутися питання про можливості його опису чи тлумачення. Деякі лінгвісти заперечують доцільність як укладання, так і дослідження дефініцій у функції значення слів [Головін 1979, с. 15; Правдін 1983]. Але в такому випадку заперечується мож-

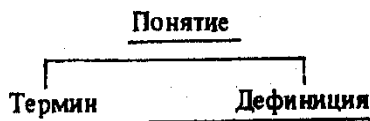
ливість наукового опису значення взагалі, обмежуються можливості семантичного аналізу слова в лінгвістиці, в той час як дефініція все ж може з необхідним ступенем достовірності відобразити головні інформаційні характеристики предмета, тобто однозначно вказати на нього, визначати його місце серед інших предметів, виділити системні особливості тощо. Від дефініції вимагається лише лінгвістичний опис значення і не більше, до того ж ці показники виявляються достатніми для багатьох досліджень. Дефініційний опис і дефініційний аналіз значень лексичних одиниць природної мови – необхідна основа словника значень, котра базується на мовній реальності, а не на всьому змісті поняття. Більшість лінгвістів також виходить із того, що будь-який опис чи пояснення значення слова – це спроба вивести його дефініції [Апресян 1963, с. 6; Білан, Боркун, Піотровський 1977, с. 55; Бірвіш 1981, с. 179; Киселевський 1979; Рей, Делесаль 1983, с. 239; Степанов 1975, с. 11; Уфимцева 1984, с. 134–140].

Значення не слід розуміти як завжди щось заздалегідь чітко завдане та окреслене, обмежене: тут так само має місце своєрідна мовна антиномія, що має прояв у відносній невизначеності всього обсягу значення, у аморфності його компонентів, у складності побудови їх ієрархічної структури тощо, і, в той же час, в актуалізації віртуального (можливого) значення в контексті, котра усуває цю відносну невизначеність, "підказує" семантичні компоненти цього лексичного значення.

Ю.С. Степанов пише: "Значення слова відображає спільні та водночас істотні ознаки предмета, пізнані в суспільній практиці людей. Значення слова може бути розгорнуто в речення чи в цілісну сукупність речень" [Степанов 1985, с. 11]. Саме тлумачний словник ставить за мету об'єктивувати значення слова і зафіксувати його у вигляді дефініції. Сутність цієї операції полягає в тому, що значення слів чи словосполучень, що

визначаються, характеризується за допомогою слів, значення котрих вважається відомим. Ми не торкаємося тут методики правильної побудови дефініцій слів, оскільки це не є метою нашого дослідження, а для практичних потреб експерименту вживаємо дефініції відомих словників, укладених авторитетними колективами, і які є певними інформантами про значення і семантичну структуру слів. На наш погляд, у тлумачному чи термінологічному словниках фіксується сукупність ознак предмета, необхідна й достатня для його відокремлення серед інших предметів, інші ж ознаки належать до галузі енциклопедичних даних про предмет і не повинні наводитись у таких словниках. Тому ми приєднуємося до тези про те, що "мінімальна дефініція значення будь-якої одиниці – це перелік семантичних компонентів, необхідних і достатніх для відмежування (в парадигматичному плані) даного значення від значень усіх інших одиниць мови" [10, с. 57–59].

"Понятие не становится достоянием научной мысли, пока оно не выражено словесно. Существует две возможности показать понятие, сделать его доступным для восприятия: с помощью термина – словесной номинативной единицы, и с помощью дефиниции – определенным образом построенной фразы. Понятие как ментальный конструкт находится на одном онтологическом уровне, термин и дефиниция как словесные построения – на другом. Схематически это можно показать следующим образом.

При этом термин и его дефиниция должны в равной степени репрезентировать понятие. Термин равен своей дефиниции, а дефиниция соответствует объему понятия и передает его основное содержание. Дефиниция относится и к понятию, и к термину, поэтому можно говорить о дефиниции понятия и дефиниции термина. Термин именует понятие и конституируется с помощью дефиниции.

Дефиниция – это словесное выражение тех специфических особенностей, которые отличают данное понятие от смежных с ним, перечисление существенных признаков дефинируемого предмета, явления, которые репрезентируют понятие. Дефиниции составляют неотъемлемую часть любой научной теории. В зависимости от способа их введения дефиниции делятся на вербальные (словесные) и остенсивные, с лат. *ostensivus* "наглядный". Последние сводятся к указанию на реалию параллельно с произнесением определяемого слова.

Дефиниции могут быть явными и неявными. В неявных, или аксиоматических, отсутствуют *Dfd* и *Dfn*. Они имеют "круговой" характер, поскольку исходные термины в них определяются друг через друга. Явные дефиниции могут быть реальными, относящимися к предмету (реалии), и номинальными, вводящими в язык новые знаковые выражения и уточняющими уже существующие [см. Горский 1974, с. 5; Волкова 1984, с. 40]. Явные дефиниции делятся на классификационные (через род и видовые отличия) и генетические.

Dfn классификационных дефиниций указывает на область предметов, соответствующую родовому признаку, из состава которой выделяется *Dfd*. В качестве видового отличия принимается признак или группа признаков, свойственных только данному понятию и отсутствующих у других понятий, относящихся к тому же роду.

В генетических дефинициях видовое отличие обычно указывает на способ образования, построения или на происхождение дефинируемого предмета (понятия). Такие дефиниции встречаются в математике: "Окружность есть кривая замкнутая линия на поверхности, образуемая движением точки B отрезка прямой AB вокруг неподвижной точки A " (см. Горский 1963, с. 73–74).

Квазиродовидовые дефиниции строятся для категорий свойства величин по типу родовидовых, но с использованием в качестве родового признака не ближайшего родового, а понятия категории "свойство", "величина", или одного из понятий, классификационный уровень которого не установлен относительно определяемого (показатель, количество) (Волкова 1984, с. 61).

Партитивные дефиниции служат для раскрытия содержания понятий "часть целого" или "совокупность частей". Они характерны для понятий предметной категории и (реже) категории процессов и величин. Признак "часть целого" в дефиниции обозначается сочетанием имени существительного (часть) в именительном падеже и существительного в родительном падеже (целое): *деталь машины, элемент конструкции*. Понятие "целого" должно быть предварительное определено и терминировано [Волкова 1984, с. 55–56].

Для определения математических функций используются индуктивные дефиниции, способствующие определению некоторого множества посредством общего приема, позволяющего построить любой элемент этого множества из нескольких исходных [см. Горский 1963, с. 80].

В эмпирических науках прибегают к операциональным дефинициям, содержащим некоторые зависимости (*x есть кислота, если лакмусовая бумажка краснеет*). При этом Dfd

является функцией исходных (известных или ранее определенных величин [см. Волкова 1984, с. 63].

Если класс предметов выделяется методом описания его признаков (интенционала), получается интенциональная дефиниция, а если методом перечисления составляющих данный класс элементов – экстенциональная [Горский 1974, с. 33; Волкова 1984, с. 40]. Интенциональная дефиниция указывает на содержание понятия, исходит из ближайшего родового понятия и видовых отличий, отграничивающих определяемое понятие от других понятий данного рода: "Самолет – летательный аппарат тяжелее воздуха с несущими плоскостями". Экстенциональная дефиниция перечисляет все виды рода или все части целого: "летательный аппарат тяжелее воздуха – планер, воздушный змей, самолет, вертолет".

Дефиниция может быть констатирующей (*ist-Definition*) и обязывающей (*soil-Definition*). Последние особенно важны в математике и при нормализации понятий и терминов [Wuster 1979].

Следующие типы дефиниций относятся почти исключительно к словам (терминам).

Семантические дефиниции, раскрывающие значение слова (термина), например "Слово *пятиугольник* применяется для обозначения плоского многоугольника с пятью сторонами" [см. Горский 1974, с. 24; ФЭС, с. 460–461].

Синтаксические явные дефиниции могут непосредственно рассматриваться как правила взаимной замены *Dfd* и *Dfn* в любых "осмысленных контекстах определенных фиксированных теорий, рассуждений, концепций, исключая неэкстенциональные и метаязыковые, где знаковые выражения для *Dfd* нельзя заменить знаковыми выражениями для *Dfn* и наоборот" [см. Горский 1974, с. 108; ФЭС, с. 460–461]. Схему

синтаксической дефиниции обозначают как *Dfd* / *Dfn* [Горский 1974, с. 27]. Она не имеет ничего общего с лингвистическим пониманием синтаксиса. Иногда это называется "правилом переводимости" [см. Горский 1974, с. 106].

Синтетические дефиниции определяют значение вновь вводимых терминов или уточняют значение уже существующих. Аналитические дефиниции формулируют значение терминов, уже существующих, но определенных ранее неявно, контекстуально.

Неполные дефиниции, отражающие несущественные черты объекта, называются дескрипциями [Mill 1865, с. 155]. Они могут стать полными по специальному заданию пишущего или говорящего.

Наиболее распространены родовидовые дефиниции. Они могут быть построены для понятий любой категории. При их построении в качестве родового обязательно берется признак ближайшего родового понятия. Выбор родового и видового признаков обусловлен классификацией, которая может осуществляться по ряду независимых признаков. Поэтому в качестве видового отличия в дефиниции может быть представлено сочетание признаков" [36, с. 12–16].

Завдання 6. Які висновки робить автор про поширеність слів з міжнародними терміноелементами в сучасній українській літературній мові?

"У "Словнику іншомовних слів" зафіксовано 180 препозитивних блоків: *авто-, агро-, аеро-, аква-, аміл-, амфі-, ана-, ангио-, андро-, анемо-, аніза-, аніма-, анти-, антропо-, апо-, артро-, архіе-, архео-, архі-, астро-, аудіо-, ауксато-, бато-, бібліо-, бі-, бласто-, біо-, відео-, гало-, гальвано-, гастрі-, гекса-, гекто-, геліо-, гем-, гемі-, гео-, гента-, гетеро-, гігро-, гідро-, гіпер-, гіпо-, гіро-, гісто-, голо-, гомео-, гомо-,*

графо-, дез-, дека-, дендро-, дермато-, деци-, ди(di)-, диз-, діа-, екзо-, еко-, екс-, екто-, електро-, endo-, енто-, епі-, зоо-, idea-, idio-, ізо-, ім(in)-, імуно-, інтер-, іхтіо-, каро-, кардіо-, каріо-, квазі-, кіло-, кіно-, ко(н)-, контра-, крипто-, кріо-, ксеро-, ксило-, лакто-, лейб-, ліз(о)-, літ-, мого-, магніто-, макро-, мега-, мезір-, мело-, мета-, метео-, мікро-, міні-, міо-, моно-, морфо-, мато-, мульти-, нано-, невр-, нейр-, некро-, нео-, нефр(б)-, нітр-, обер-, окс-, окт-, олео-, оліго-, онко-, онома-, орніто-, оро-, орто-, орфо-, остео-, осцило-, ото-, офі-, офтальмо-, палео-, пан-, панк-, пато-, педо-, пента-, пери-, п'єзо-, пієло-, піро-, полі-, пост-, прото-, псевдо-, психо-, радіо-, рентгено-, рео-, ретро-, санти-, сапро-, сейсмо-, серво-, синхро-, скіа-, склеро-, спектра-, стено-, стерео-, суб-, супер-, теле-, термо-, тетра-, техно-, транс-, турбо-, ультра-, уні-, уро-, фєро-, фізіо-, фіто-, фоно-, хемі-, хрозо-, хромато-, центи-, цикло-, цито-; і 85 постпозитивних: -андр(ія), -антрон, -бласти, -біоз, -гам(ія), -гей, -ген, -генез, -гом(ія), -грам(а), -граф, -граф(ія), -дендрон, -дерм(а), -ендр, -ем(ія), -єнхис(а), -завр, -зой, -іатрі(ія), -каро(ія), -кефал(ія), -кіне(ія), -крат(ія), -латр(ія), -літ, -лог, -логізм, -лог(ія), -ман, -ман(ія), -мер(ія), -метр, -метр(ія), -міксис / -міцет(и), -навт, -навт(ика), -ноз, -ном, -ном(ія), -одонт, -оїд, -ол, -ом(а), -пат(ія), -пед(ія), -пітек, -пласт, -птер, -скаф, -скоп, -скоп(ія), -стез, -стат, -тек(а), -терій, -терм, -тип, -томі(ія), -тон(ія), -топ(и), -троп, -троф(ія), -фан, -фагі(ія), -фікац(ія), -філ, -філ(ія), -фоб(ія), -фон, -фон(ія), -фор, -хорд, -хор(ія), -храм, -хтон(и), -цеп, -ценоз, -цид, -цио(и), -цит(и), -цитоз.

Подвійну властивість уживатись у препозиції та постпозиції мають лише 15 блоків: біо – біоз (біосфера, біогенез, біографія, біокібернетика – ентеробіоз); графо – граф (графологія, графоман, графопроєктор – бібліограф, термограф,

осцилограф), дермато – дерм(а) (дерматоген, дерматологія – екзодерма, склеродерма), кардіо – кардія (кардіологія, кардіографія, кардіоспазм – стенокардія), кін – кінез (кінематографія, кінетика, кіносеріал – бластокінезія, брадикінезія), літ – літ (літогенез, літографія – неоліт, лепідоліт), лог – лог(ія) (логограма, логографія, логометр, логарифм – біолог, біологія, філолог, філологія), метр – метр(ія) (метроном, метрологія, барометр, спідометр, кілометр), пед – пед(ія) (педогенез, педологія, педоцентризм – гіпнопедія, ортопедія), термо – терм(ія) (термометр, термограф – ізотерми), фон – фон(ія) (фонограма, фонограф – магнітофон, стереофонія), цит – цитоз (цитогенетика, цитоскопія – лейкоцитоз), топ – топ (топоскоп, топоніміка, топографія – ізотопи) тощо.

Більшість блоків грецького походження. Латинське походження мають компоненти *авіа-*, *аніма-*, *аудіо-*, *бібало-*, *бі-*, *відео-*, *імуно-*, *карб-*, *квазі-*, *кон-*, *контра-*, *лакто-*, *мото-*, *мульти-*, *радіо-*, *спектра-*, *уні-*, *хемі-*, *фікація-*, *ретро-*. Німецьке походження мають компоненти *обер-*, *лейб-*, *французьке -санти*, *англійське -серво*, *-міні*.

Препозитивні міжнародні компоненти кореневого статусу можуть входити у різні парадигматичні відношення:

1. Полісемічні: *авто-* "1) власний, 2) автоматичний, 3) що стосується автомобіля"; *контра-* "1) проти, 2) у муз. октавою нижче"; *окси-* "1) присутність кисню в сполуках чи сумішах, 2) відношення до кислого середовища"; *суб-* "1) розміщення під чимось чи біля чогось, 2) підпорядкований, 3) неосновний, неголовний"; *теле-* "1) здійснюваний на відстані, 2) той, що діє на далеку відстань";

2. Синонімічні: *бі-* ("двічі") і *ди-* / *ді-* ("двічі"); *дек-* ("десять") і *деци-* ("десять"), *ксило-* ("дерево") і *дендро-* ("дерево"),

нефро- ("нирка") і уро- ("нирка"), агро- ("земля") і гео- ("земля"), невр- ("жилка, нерв") і нейр- ("жилка, нерв") тощо;

3) Антонімічні: гетеро- ("розрізненість") – гомо- ("спорідненість"), кріо- ("холод, мороз") – піро- ("вогонь"), міні- ("мінімальний") – макси- ("максимальний"), мікро- ("дуже малий") – макро- ("великий, довгий");

4) Омонімічні: радіо- "відношення до радіо, пов'язаний з радіо"; радіо – "відношення до радіо, радіоактивності";

5) Паронімічні: арх(e)- ("початок, походження"), архі- ("зверхність, старшинство"), архео- ("стародавній"); бі- ("двічі"), біо- ("життя"); гомо- ("рівність, однорідність"), гомео- ("однаковий"); ді- ("двічі"), діа- ("наскрізний"); оро- ("гора"), орто- ("прямий, правильний"). Варіантність зафіксована серед компонентів ди- / ді-; санти- / центи-; кефал(ія)- / цефал(ія).

Серед постпозитивних компонентів зафіксовані лише паронімічні відношення і варіантність, наприклад: -граф, -граф(ія); -лог, -логізм, -лог(ія); -май, -ман(ія); -мер, -мер(ія); -метр, -метр(ія); -фоб, -фоб(ія); порівняйте: -фон ("звук"), -фонія ("звучання"); -ман ("любитель"), -манія ("потяг до чогось"); -цид ("вбиваю"), -циди ("знищувачі"), -цити ("клітина").

Більшість запозичених слів являє собою поєднання різних препозитивних і постпозитивних блоків, наприклад: дво(х) (біо + граф, біо + лог(ія), геліо + граф, геліо + метр, гідро + навт, стерео + фонія, графо + логія тощо), або трьох (біо + теле + метр(ія) тощо).

Найчастіше з препозитивними міжнародними компонентами поєднуються постпозитивні -граф, -графі(ія), -грам(а), -лог, -лог(ія), -метр, -метр(ія), -скоп, -скоп(ія), -фон, -фон(ія) тощо. Так, компонент -граф (з гр. "пишу, креслю") надає утвореним словам "вузької" спеціалізації. Слова з цим компонентом

позначають осіб, що займаються описом того, на що вказує перша частина: *біограф*, *бібліограф*.

За допомогою компонента *-граф(ія)* (гр. "записування, відображення") творяться слова, що позначають: 1) назви наук та наукових галузей, розділів: географія, палеографія, орфографія тощо; 2) різні види запису, зображення: біографія, фотографія, хореографія, стенографія.

Компонент *-метр* (з гр. "вимірюю") позначає: 1) одиниці вимірювання: сантиметр, кілометр, дециметр, міліметр; 2) вимірювальні прилади: термометр, стереометр, манометр, барометр, спідометр.

Компонент *-метр(ія)* (з гр. "вимірюю") пов'язаний з поняттям "вимірювання". Слова з цим компонентом позначають галузі наук чи їх підрозділи: геометрія, фотометрія, стереометрія, тригонометрія тощо.

Компонент *-грам(а)* (з гр. "риска, літера, написання") надає утвореним словам значення різного роду інформації: відеограма, телеграма, радіограма, фонограма тощо.

За допомогою блока *-лог* утворюються слова, що позначають особу, яка займається наукою, вказаною у першій частині слова: геолог, філолог, біолог, лексиколог, термінолог, отоларинголог, гастроентеролог, мікробіолог тощо. А слова на *-лог(ія)* позначають наукові галузі: філологія, біологія, мікробіологія, онкологія.

Компонент *-скоп* у складі композитів позначає прилади чи їх частини: кінескоп, принтоскоп, епідіаскоп, телескоп, фонендоскоп, а *-скоп(ія)* (гр. "спостерігаю, розглядаю") – назви наукових розділів: спектроскопія, дактилоскопія.

Ці слова, як правило, не піддаються однослівному перекладу і не мають однослівних відповідників в українській мові, хоч саме на побутовому рівні мова намагається ліквідувати

цю прогалину, наприклад: автомобіль – саморух, термометр – градусник, аеродром – летовище.

Найчастіше іншомовні слова замінюються описовими зворотами, наприклад: *гіпертонія* – *підвищення тиску*, *нефрит* – *запалення нирки*. Але не до всіх слів можна дібрати короткі відповідники. Не піддаються заміні назви ліків (*нігрол*, *плазмол*, *стрептоцид*), деяких хвороб (*саркома*, *фіброма*), технічні поняття (*мікроскоп*, *телевізор*, *автокран*), загальнонаукові терміни (*кінетика*, *біолог*, *макрофлора*), а також деякі загальноживані слова іншомовного походження (*кінофільм*, *телесеріал*, *телевізор* тощо).

Усе це дає підстави зробити висновки про поширення слів з іншомовними препозитивними та постпозитивними блоками в сучасній українській літературній мові, що пояснюється як традицією, так і прагненням конденсації – передавати одним словом досить складне наукове поняття, а також бажанням увійти в європейську мовну спільність, мати спільний термінологічний фонд" [18, с. 62–66].

"Субстантивні терміни сільськогосподарської й ґрунтової мікробіології в англійській мові були поділені на такі лексико-семантичні групи:

1. Речовина: середовище проживання; простір.
2. Живий організм і його будова: живий організм; частини живого організму; структура живого організму.
3. Кількісні характеристики.
4. Якісні характеристики.
5. Процес: зміни в процесі; поєднання частин у ціле; поглинання речовини; вплив на щось з певною метою; обчислення й оцінка через обчислення.
6. Стан.

Ці групи характеризуються неідентичністю своїх конфігурацій. Ієрархічна структура кожної групи та кількість підгруп у ній перебувають у прямо пропорційній залежності від семантичного обсягу інтегральної ознаки. Це є свідченням того, що їхні інтегральні ознаки можуть відбивати процеси і предмети, пов'язані з рівнозначними сторонами розглянутого явища. У всіх ЛСГ зафіксовано зменшення ступеня концентрації базової ознаки від ядра до периферії. Виявлено синонімічні, гіпонімічні та іррадіальні відношення, властиві тій чи іншій групі. Наприклад, у підгрупі "Живий організм" наявні гіперогіпонімічні (по вертикалі) та іррадіальні відношення. Усі іменники підгрупи "Живий організм" мають цю базову ознаку, яка є ядром даної групи слів. До першої підгрупи входять лек-
 ñè÷í³í àèí èò³ *plant, legume, mutant, bacterium, microorganism, inoculant, strain, cultivar, fungus, species, denitrifier*. У термінах *cultivar* і *strain* відзначимо наявність синонімічних відношень. Так, у тлумачному словнику ці терміни мають однакове пояснення, однак в екологічному словнику дається визначення, яке тісно пов'язує обидва терміни, причому одне з них є ніби результатом другого: *cultivar* – "будь-який різновид або штам рослини, виведений шляхом селекції, що, як правило, не зустрічається в дикій природі". Диференційна ознака терміна *cultivar* порівняно з терміном *strain* – "отриманий лабораторним шляхом, шляхом селекції, який не зустрічається в дикій природі" – підкреслює зазначену ознаку: *cultivar* – (бот.) "культурний сорт рослини".

Питання продуктивного поєднання термінів набуває особливої актуальності при використанні термінологічної лексики сучасної англійської мови. Парадигматичні й синтагматичні відношення в лексиці становлять, як відомо, діалектичну єдність різнорідних і в певному розумінні суперечливих мовних явищ. Як показав аналіз текстового матеріалу,

в якому вживаються терміни сільськогосподарської й ґрунтової мікробіології, найпоширенішою моделлю поєднання слів у словосполученні є бінарна (двокомпонентна) модель $N + N$ (іменник + іменник) – 52,2 %. Наприклад, *soil moisture, soil humidity, soil fertility, rhizo-sphere mycoflora, root system, plant growth, grassland ecosystem, turnover increase, cell culture, daughter cell, fruit body, root nodule, root hairs, cell line, gene pool, culture liquid, nitrogen fixation*.

Р.А. Клоуз поділяє конструкції, де іменник визначається іменником, на два типи:

1) при вимові наголошеним є перший компонент, наприклад: *gold mine* (ця конструкція вживається звичайно на позначення підкласу "шахта");

2) (а) при вимові наголошеним є другий компонент, наприклад: *a leather belt* "шкіряний пояс"; (б) конструкції типу *summer holidays* "канікули будуть улітку". Терміносполучення *soil humidity* "вологість ґрунту", *soil fertility* "родючість ґрунту", *root system* "коренева система" і т. д. належать до другої моделі. Стрижневим у цих словосполученнях є другий компонент – "вологість, родючість, система, зростання, екосистема, збільшення". Перший компонент є залежним, він визначає стрижневий, другий. З формального погляду ми відносимо до іменників усі випадки, коли в структурі даних лексем не було жодних спеціальних афіксів, що вказували б на їх належність до розряду прикметників. Ми дотримуємося формально-граматичної класифікації, оскільки вона є найпростішою і такою, що може бути доведеною. Однак при цьому часто те, що з функціональної точки зору формально становить сполучення $N + N$, з погляду семантичного фактично є сполученням об'єкта й атрибута. Це, на нашу думку, дозволяє провести цікаву паралель між семантичною класифікацією термінів і сполучувальними моделями.

До таких груп, що формально позначають іменники, а функціонально – атрибути, найчастіше потрапляють іменники з таких семантичних розрядів словника, як "Речовина", "Живий організм і його будова", "Процес". Наприклад: *carbon metabolism, plant metabolism, plant root, nitrogen fixation, nitrogen uptake, genotype diversity, rhizosphere microorganism, gene amplification*. Отже, іменники, в семантиці яких міститься певна ознака якості (речова, процесуальна), тяжіють до виконання функції атрибута при іншому термінологічному іменнику.

Менш поширена модель $A + N$ (прикметник + іменник), яку можна визначити як середньопродуктивну – 29,9 %. Наприклад: *disturbed soil, dry soil, artificial rhizosphere, biological fixation*. Структура $A + N$ є "дуже зручним і виправданим способом для утворення класифікаційних термінів, тобто термінів з родовидовими зв'язками". Цим атрибутивно-семантичним конструкціям властиві семантична стійкість, а також номінативність і препозитивність прикметника в структурі досліджуваних термінів: *industrial emission, foliar forest (application), commercial varieties, relative competitiveness, excessive proliferation, slow rehydration, free soils, different strains, high growth, solid medium, annual production, poor habitats, carnivorous plant* тощо.

Значна кількість словосполучень, утворених на базі моделі $A + N$, свідчить про можливість передавання родовидових відношень у назві спеціального поняття, де іменник виступає основним, а прикметник – диференційним компонентом словосполучення. Ця модель утворюється на основі узгодження складових частин. Залежний член таких термінологічних словосполучень відіграє переважно класифікаційну роль і передається прикметником. Прикметники виконують свою головну атрибутивну функцію – функцію

визначення. Зазначимо, що переважно граматично залежний член структури $A + N$ вказує на характерну ознаку або властивість предмета, вираженого іменником. У ролі граматично залежного члена даної структури можуть виступати якісні (*young roots*) та відносні прикметники (*organic acids, anaerobic culture*).

Більшість прикметників-атрибутів у бінарних мікробіологічних сполученнях – це відносні прикметники (67,74 %): *symbiotic application, economic development, biological fixation*. Якісні прикметники мають звичайний, вищий і найвищий ступені порівняння, наприклад: *high plant, higher plant (concentration), productive habitats, more productive habitats, good growth, better growth, young roots, the youngest roots*. Більшість прикметників – похідні (62,9 %), утворені за допомогою суфіксів *-ic, -y, -ent, -ous, -al, -ant, -ive, -an, -ar*. Корпус досліджуваних прикметників містить і віддієслівні прикметники (*isolated, increased, unfertilised*).

До низькочастотних належать сполучення $N + V$, вони становлять 17,9 %. Двоскладні сполучення переважають над складними, що містять три і більше компонентів (12 словосполучень): *nitrogen-fixing inoculant, above-ground plant parts, plant root system, root cortical cells, large geological cycle, decomposition food chain, molecular microbial ecology approaches, mosquito-born decease, large geological cycle, 2 days incubation, 10 days incubation, year-round irrigation, hydrogen production bacteria*. Основним, стрижневим компонентом у наведених словосполученнях є останній компонент, а всі попередні компоненти – це його визначення, наприклад: "азотфіксувальний інокулят", "надземні частини рослини", "коренева система рослини", "великий геологічний цикл" і т. д. Відзначимо, що кореляція між довжиною і складністю терміна й кількістю слів, з якими він поєднується, має зворотну

залежність: по-перше, чим складніший за своєю структурою сам термін, тим менший його безпосередній граматичний контекст, а по-друге, чим простіший, коротший термін, тим більше слів він може до себе приєднати.

Субмова сільськогосподарської й ґрунтової мікробіології є однією з термінологічних ділянок "предметно-поняттєвого" поля мікробіології поряд з мікробіологією моря, води, повітря, харчовою, ветеринарною, промисловою мікробіологією і постає в синхронному аспекті динамічною й розвиненою підсистемою, яка орієнтована на поняттєву сферу. Ця підсистема постійно удосконалюється й поповнюється. Результати дослідження функціонування субстантивних термінів сільськогосподарської й ґрунтової мікробіології сучасної англійської мови свідчать про наявність специфічних та особливих ознак у термінологічному просторі окремої субмови, а також відображають мовну картину світу на сучасному етапі" [15, с. 77–81].

Тема 4

КОГНІТИВНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ТЕРМІНОСИСТЕМ

План

1. Основні принципи когнітивної лінгвістики та їх роль у вивченні та формуванні терміносистем.
2. Роль фреймів у структуруванні терміносистеми.
3. Когнітивні засади аналізу терміносистем.

Ключові слова: *концепт, фрейм, когнітивні засади аналізу терміносистем, концептуальна картина світу, паспорт терміносистеми.*

З середини 70-х років для вивчення процесів термінотворення та організації терміносистем почали використовувати принципи когнітивного аналізу, що дозволяє об'єднати інформацію про свідомість людини, її мисленнєву та мовленнєву діяльність. Тобто мова розглядається як когнітивна діяльність, яка базується на таких здібностях людини, як сприйняття і категоризація. У процесі використання мови людина несвідомо спирається на величезні когнітивні ресурси і викликає у свідомості моделі, відіграє ключову роль у пізнанні навколишньої дійсності та формуванні нових термінів.

В структурах мозку людини існує проєкція об'єктивного світу у вигляді єдиної концептуальної системи, в якій є відповідна вербалізована частина ("внутрішній лексикон").

У своїй мисленнєвій і пізнавальній діяльності людина користується оперативними одиницями, які концептуалізують набуті знання.

Окрему роль виконують фрейми у термінотворенні та організації терміносистем. Фрейм – це: 1) структура даних, яка представляє в мозку людини окрему стереотипну ситуацію (М. Мінський); 2) своєрідна "упаковка" знань не тільки про позамовну дійсність, але і про мовну систему (Fillmore); 3) когнітивна структура, яка фіксує прототипи знань в дійсності; 4) можливість моделювання мисленнєвих процесів; 5) засіб упорядкування терміносистеми (верхній ярус – концепт – гіперонім; другий ярус – основні концепти – гіпоніми; нижній ярус – детальні концепти цього знання).

Достатньо велика кількість досліджень термінологій показує перспективність використання методів фреймового аналізу для вивчення організації.

Завдання 1. Які етапи фреймового аналізу виділяє Л.В. Івіна на прикладі англомовної терміносистеми венчурного фінансування (ВФ)?

"На первом этапе фреймового анализа, исходя из общетеоретических положений, сложившейся практики и специфики данной сферы деятельности человека, для выявления возможных направлений группирования номинативных единиц терминосистемы ВФ сформулируем следующие вопросы:

1. Кто и за счет чего финансирует высокорисковые проекты?
2. Что является объектом венчурного финансирования?

3. Как и на каких условиях осуществляется инвестирование?

4. Какова организация венчурного бизнеса и кто является его субъектами?

5. В чем заключаются риски при венчурном финансировании?

6. Каковы пути выхода инвестора и субъектов венчурного бизнеса из высокорисковых проектов после их завершения?

Для ответов на эти вопросы были привлечены термины, которые по их концептуальной принадлежности можно сгруппировать следующим образом:

Кто и за счет чего финансирует высокорисковые проекты?

Субъекты инвестирования – 27 терминов. Источники инвестирования – 65 терминов.

Что и почему является объектом венчурного финансирования?

Объекты венчурного финансирования – 11 терминов. Оценка привлекательности объектов – 57 терминов.

На каких условиях и как осуществляется инвестирование?

Условия инвестирования – 76 терминов. Формы получения прибыли – 73 термина. Динамика процесса инвестирования – 68 терминов.

Какова организация венчурного бизнеса и кто является его субъектами?

Организация венчурного бизнеса – 48 терминов. Субъекты венчурного бизнеса – 34 термина. Формы взаимодействия субъектов – 33 термина.

В чем заключаются риски при венчурном финансировании?

Риски, связанные с низкой рентабельностью выпускаемой продукции, неэффективностью менеджмента, неконкурентоспособностью и т. д. – 54 термина.

Каковы пути выхода инвестора и субъектов венчурного бизнеса из высокорисковых проектов после их завершения?

Варианты получения инвестором средств, вложенных в высокорисковый проект, и прибыли за счет реализации имеющихся в его распоряжении акций – 35 терминов.

Выделение во фрейме ВФ перечисленных опорных концептов представляет интерес в связи с тем, что дает наглядное представление о том понятийном аппарате, на котором базируется все многообразие сложных взаимоотношений субъектов венчурного бизнеса. С другой стороны, тот факт, что именно эти концепты являются опорными, свидетельствует о том, что сущность данного вида бизнеса не может быть понята без более глубокого проникновения в содержание таких концептов, как *субъекты инвестирования* (люди или организации – потенциальные и реальные участники высокорискового финансирования наукоемких проектов); *объекты финансирования* (те проекты, которые нуждаются для своего развития в инвестициях); *динамика процесса инвестирования* (форма предоставления средств для реализации проекта); *условия*, на которых эти средства могут быть предоставлены и *пути выхода из инвестиции* (варианты завершения инвестирования проекта владельцем предоставленных средств); *формы получения прибыли*, являющейся основным мотивом и движущей силой венчурного бизнеса, *возможные риски* (варианты опасности потерять вложенные в проект средства); *организация венчурного бизнеса* (его структура, функциональные обязанности сотрудников и формы отчетности), а также безусловные и факультативные *формы взаимодействия субъектов* венчурного бизнеса (согласованные права и обязанности тех, кто инвестирует средства, и тех, кто является инициаторами и исполните-

лями проекта). Именно термины, номинирующие различные стороны выявленных опорных концептов, и составляют основной корпус терминологии новой отрасли человеческой деятельности, получившей название венчурное финансирование.

Существенно меньшее место в анализируемой терминосистеме занимают термины, относящиеся к категории общефинансовых и общеэкономических понятий и показателей (59 единиц), которые, входя в общий корпус терминов ВФ и не изменяя при этом своего первоначального значения, не являются терминами собственно ВФ, а выступают в роли связующего звена между данной терминосистемой и терминологиями смежных сфер деятельности человека" [12, с. 86–88].

Завдання 2. Які результати аналізу терміносистеми венчурного фінансування були отримані автором?

Исходя из всей совокупности данных, полученных при исследовании экстралингвистических и лингвистических характеристик терминосистемы венчурного финансирования, можно сформулировать несколько выводов, имеющих как практическое, так и теоретическое значение:

1. Терминосистема венчурного финансирования состоит из трех основных групп терминов: базовых терминов – не подвергшихся семантической модификации номинативных едениц, унаследованных из других терминосистем; семантически модифицированных терминов, заимствованных из областей-доноров; и терминов собственно венчурного финансирования.

2. Структура терминосистемы венчурного финансирования и состав входящих в нее терминов в значительной мере зависит от предшествующего профессионального, общекультурного и лингвистического опыта инициаторов создания

новой отрасли знаний и непосредственных авторов номинации ее концептов.

3. Для формирующейся терминосистемы венчурного финансирования характерно наличие относительно небольшого числа однословных терминов при значительном количестве многословных, элементы которых заимствованы из различных областей человеческих знаний и общелитературного языка.

4. Фрейм терминосистемы венчурного финансирования – многоярусная структура, характеризующаяся сложными взаимоотношениями между субфреймами, слотами и подслотами. Сложная и специфическая структура фрейма исследуемой терминосистемы свидетельствует об ее определенной самостоятельности и самодостаточности.

5. Одной из ключевых когнитивных моделей формирования терминосистемы венчурного финансирования является метафоризация за счет привлечения слов и словосочетаний из восьми областей-доноров, отбор языковых средств из которых производился на основе актуализации и аксиологической оценки определенных признаков и свойств объекта. Преобладающими признаками заимствованных слов являлись некачественно характеризующие и акциональные, а наиболее часто используемыми аксиологическими оценками – оценки-когнитивы и оценки-сублиматы.

6. Характерной особенностью метафоричных единиц терминосистемы венчурного финансирования является селективная прагматическая направленность заимствования слов и словосочетаний для их образования и четко выраженная позитивная или негативная коннотация образованных метафоричных терминов" [12, с. 171–172].

Завдання 3. Спираючись на рис. 1–4 укажіть, яку роль відіграють фрейми у систематизації інформації цієї галузі знань?

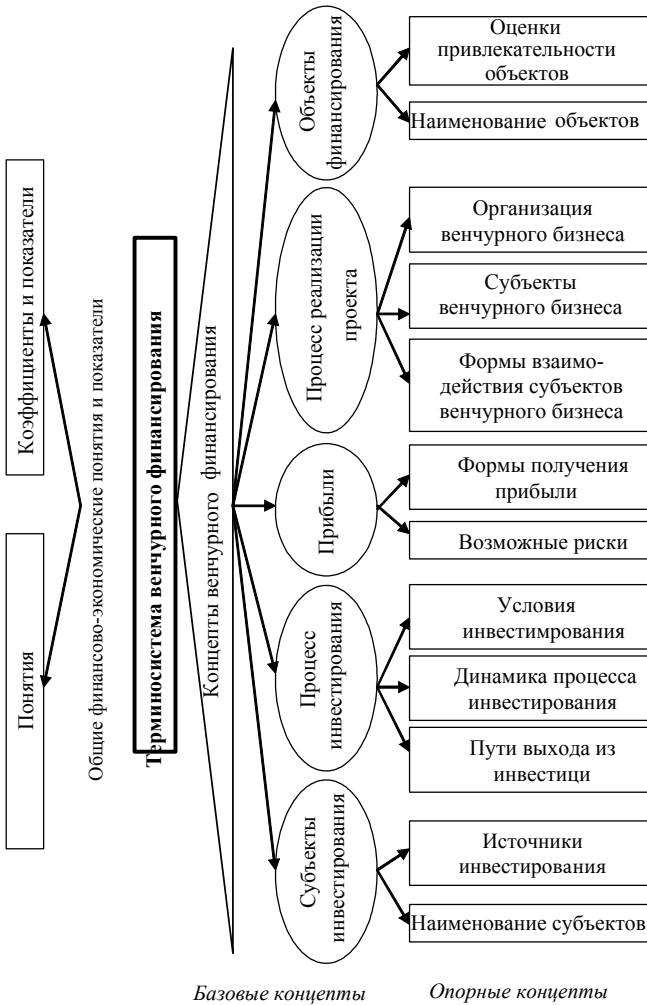

Рис. 1. Фрейм терминосистемы венчурного финансирования [12]

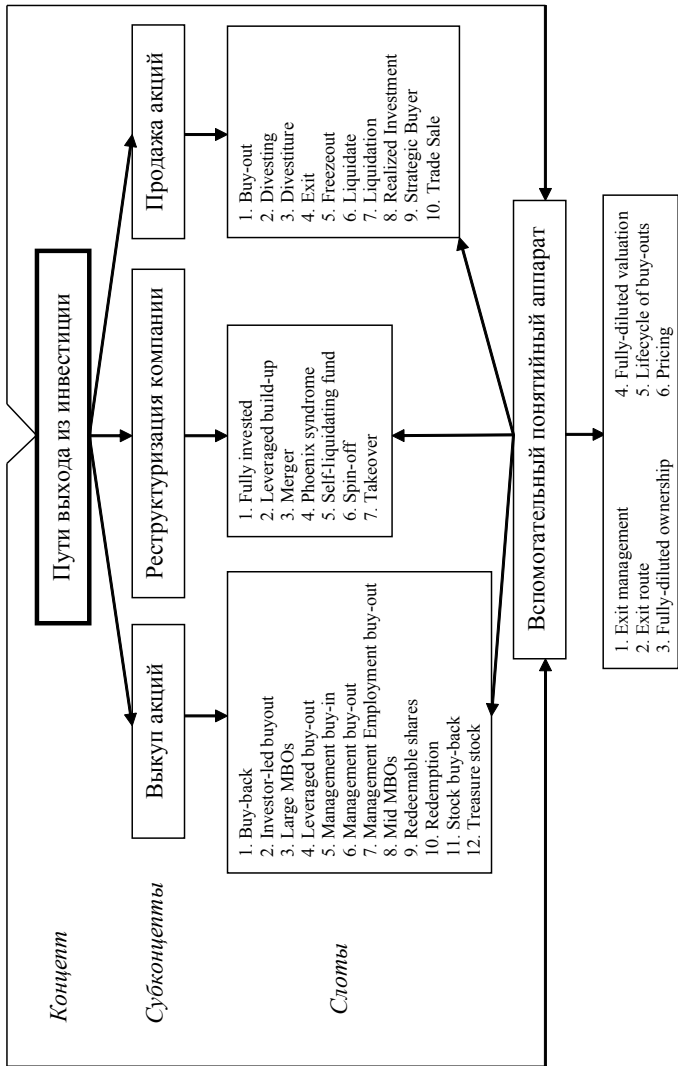

Рис. 2. Фреймовая система англоязычной номинации "Пути выхода из инвестиций"

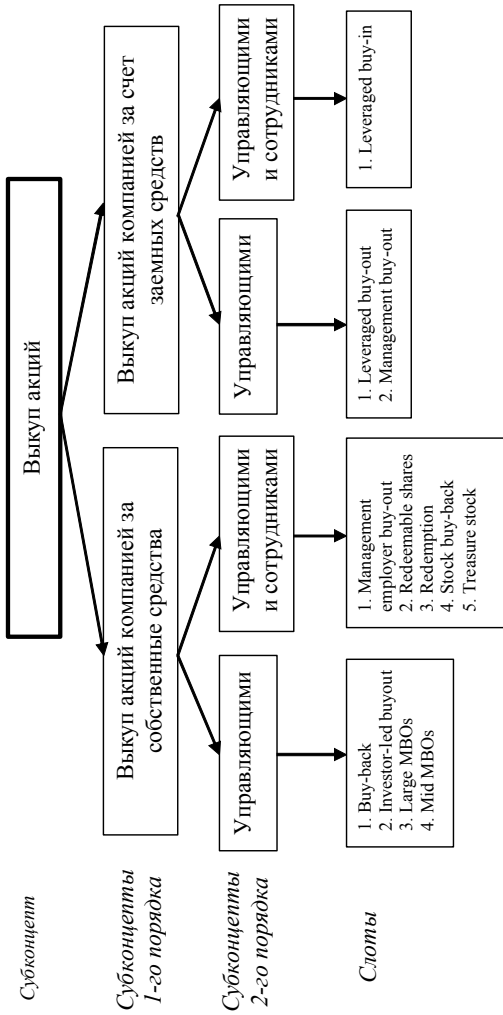

Рис. 3. Фреймовая схема субконцепта "Выкуп акций" [12]

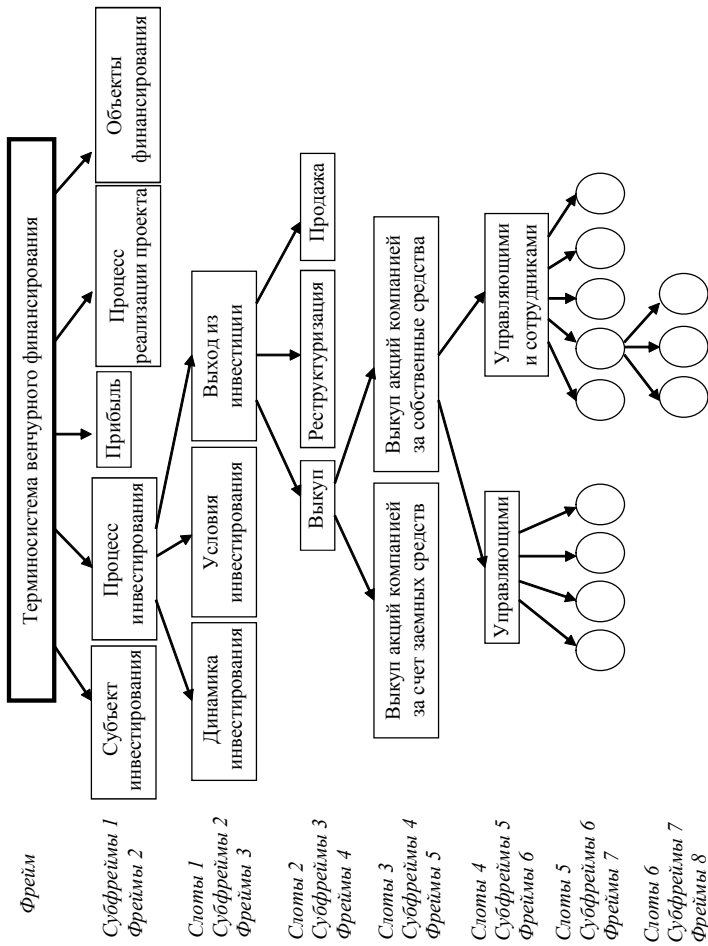

Рис. 4. Иерархическая структура фрейма терминосистемы венчурного финансирования [12.]

Завдання 4. Як можна використати паспорт терміносистеми у викладанні курсу "Загальне термінознавство"?

**Паспорт англоязычной терміносистеми
венчурного финансирования [12, с. 168–171]**

Екстралингвістическіе характеристики

1	Время появления первых терминов	Конец 50-х – начало 60-х годов XX века.
2	Место возникновения первых терминов	Силиконовая долина в Калифорнии (США).
3	Причины возникновения терминосистемы	Необходимость номинации новых объектов, субъектов и явлений в формирующейся на стыке нескольких традиционных сфер деятельности человека новой отрасли реального сектора экономики.
4	Распространённость терминологии	Пользователями англоязычной терминологии венчурного финансирования являются более 3 миллионов человек – носителей разных языков. Большинство англоязычных терминов венчурного финансирования приобрело интернациональный характер, исключение представляют лишь некоторые метафоричные термины, непосредственно связанные с особенностями культуры, истории и восприятия окружающей действительности населением США и в меньшей степени – Великобританией.
5	Модель образования терминосистемы	Терминосистема образована в результате взаимодействия нескольких исходных терминосистем, обеспечивающих номинацию концептов и процессов тех отраслей знания и сфер деятельности человека, на границе которых формируется новый вид бизнеса.

6	Структурные параметры	1) величина терминосистемы: терминосистема состоит из 640 терминов, составляющих ее основной понятийный аппарат; 2) структурный состав терминов: 154 однословных, 387 бинарных, 72 трехсловных, 24 четырехсловных, 2 термина, состоящих более, чем из четырех слов. Преобладают бинарные термины (53,44 %), однословные составляют 21,88 %, трехсловные – 16,56 %; 3) генетический состав терминосистемы: терминосистема состоит из базовых терминов – не подвергшихся семантической модификации номинативных единиц, унаследованных из других терминосистем, семантически модифицированных терминов, заимствованных из других областей, и терминов собственно венчурного финансирования, являющихся с терминообразовательной точки зрения производными от базовых, а с семантической точки зрения – мотивированными базовыми; 4) фрейм терминосистемы: состоит из шести базовых концептов: процесс инвестирования – 179 терминов, получение прибыли – 127 терминов, процесс реализации венчурного проекта – 115 терминов, субъекты инвестирования – 92 термина, объекты финансирования – 68 терминов, стандартные финансово-экономические понятия и показатели – 59 терминов, каждый из которых объединяет несколько опорных концептов, являющихся фреймами второго, третьего и последующего порядков, субконцепты и слоты которых номинированы определенным набором терминов, выступающих в свою очередь в качестве слотов и субфреймов по отношению к концептам, выше и ниже расположенным на иерархической лестнице фреймовой структуры терминосистемы венчурного финансирования.
---	-----------------------	---

7	Основные способы терминологического образования	Семантический, морфологический (с помощью префиксации и суффиксации), синтаксический (за счет образования словосочетаний), морфологосинтаксический (с использованием аббревиации – по модели $Abbr + N$, композиционный; сочетание композиции и аффиксации. Из 387 бинарных терминов 138 образованы по модели $N + N$, 105 по модели $-A + N$, 41 – по модели $V-ed + N$, 20 – по модели $V-ing + N$. 12 – по модели $N + of + N$, 5 – по модели $Ns + N$.
8	Семантические параметры	1) семантическая доступность: терминология венчурного финансирования понятна профессионально занимающимся данным видом бизнеса и мало доступна для понимания широкой аудиторией, как и любой другой специализированный подязык науки и техники; 2) вариативность номинативных средств: терминосистема полисемична, содержит 27 концептов, номинированных 62 терминами-синонимами, уточняющими и детализирующими ключевые понятия, смысл и специальное содержание которых не могут быть восприняты адекватно без знания особенностей менталитета англоязычных авторов таких терминов.
9	Эмоциональность и экспрессивность терминов	1) количественные параметры: 218 из 640 являются метафоричными (34,06 %), а без блока стандартных финансово-экономических понятий и показателей – 37,5 %; 2) семантические сферы заимствования: при образовании метафоричных терминов слова и словосочетания заимствованы из восьми семантических сфер (мир человека, мир объектов и их состояний, мир точных наук, мир оценочных определений, мир пространственной ориентации, мир биологии и медицины, мир мифов и фантазий, мир животных и птиц), при этом значительное количество терминов образовано за счет одновременного заимствования из нескольких семантических сфер;

Продовж. таблиці

		3) особенности отбора источников заимствования: при отборе лингвистических средств преобладающим критерием являлся прагматически-утилитарный подход к конкретным свойствам объекта сравнения; 4) коннотационная окрашенность терминов: преобладающей коннотацией терминов собственно венчурного финансирования является положительная коннотация при четкой выраженности негативной коннотации у другой части метафоричных терминов; 5) метафоричность англоязычных терминов венчурного финансирования, тесно связана с особенностями культуры и истории США и Великобритании, обеспечивая номинацию новых объектов, субъектов и процессов, затрудняет их адекватную трактовку для пользователей, не являющихся профессионалами в данной области бизнеса.
10	Системные параметры	1) наличие гнездообразующих терминов: терминосистема содержит 28 гнездообразующих терминов-доминант, вокруг которых сгруппированно 413 терминов (64,5 % всего терминологического массива), число терминов, образующих гнездо, колеблется от 6 до 45, наибольшей терминообразующей мощностью обладают такие концепты, как <i>invest, capital, financing, return, fund</i> и др.; 2) степень самостоятельности терминосистемы: терминосистема номинирует концепты новой, но уже сложившейся и самостоятельной сферы бизнеса; специальные термины венчурного финансирования, образовавшиеся в результате создания новых словосочетаний или семантической модификации первоначального значения заимствованных из других терминосистем слов, являются преобладающими в терминосистеме,

	тогда как термины, унаследованные из других терминосистем (28 базовых концептов финансово-экономической сферы, точных наук и других отраслей знаний и 59 терминов, номинирующих стандартные понятия и показатели) составляют лишь 87 терминов из 640 (13,59 % всего терминологического массива); большинство терминов, создавая новые словосочетания и приобретая специальное значение, придают терминосистеме венчурного финансирования несомненную самостоятельность и неповторимость, образуя терминологический корпус, содержащий как термины существовавшие прежде, у значительной части которых модифицировано семантическое содержание, так и термины, присущие только венчурному финансированию;
	3) полнота терминосистемы: терминосистема венчурного финансирования способна функционировать обособленно, охватывая своими элементами практически все базовые и опорные концепты венчурного бизнеса.

Завдання 5. Як ви розумієте поняття "когнітивне термінознавство"?

"Лінгвокогнітивний підхід до вивчення галузевих термінологій, який сьогодні активно впроваджується в термінознавство, формуючи новий його напрям – когнітивне термінознавство, актуалізує, наприклад, такий ракурс дослідження термінології як зіставлення різних етапів наукового пізнання якогось об'єкта з етапами його термінологічної номінації в певній галузі знання. Як зазначають сучасні філософи, зокрема О.Є. Баксанський, процес наукового пізнання можна представити як поетапне сходження від фактів, які спостерігаються, до побудови узагальнених теорій через етапи інтерпретації результатів спостереження та їх узагальнення. Дослідник зазначає, що на кожному із цих етапів суб'єкт пізнання має таке ж суттєве значення, як й інші його елементи – об'єкт пізнання, продукт пізнання та процедури пізнання, адже ті факти, які попадають у поле зору дослідника, розглядаються лише в певному ракурсі, а отже, суттєво концептуалізуються, оскільки самі факти поза певними концептуальними рамками позбавлені будь-якого сенсу. Учений як суб'єкт пізнання заздалегідь визначає рамки своєї концепції, налаштовуючи себе на певне "прочитання" фактів, у результаті чого бачить те, що хоче бачити [1, с. 14–15].

Процес наукового пізнання того чи іншого об'єкта знаходить відображення в термінопоняттях. Відтак передусім видається актуальною проблема термінологічної репрезентації об'єктів наукового пізнання, зокрема віднаходження, систематизація та опис-моделювання як власне термінів, так і відповідних наукових понять, їх визначень і взаємовідношень, що репрезентують ключове в тій чи тій галузі знання термінопоняття. Такі термінологічні репрезентації засвідчують певний рівень та обсяг знань, накопичений мовним досвідом

фахівців про відповідний об'єкт, а отже, виявляють ступінь зацікавленості ним. Терміни-репрезентанти, будучи знаками когніції не лише акумулюють, зберігають, фіксують та передають наукові знання у формі наукових понять про той чи той об'єкт, вони також допомагають у науковий спосіб пізнати окремі властивості та ознаки як власне позначуваних, так і суміжних об'єктів чи явищ шляхом різних мисленнєвих операцій як процедур пізнання, а також інформують дослідників про стан вивчення того чи іншого наукового об'єкта, про парадигму наукових пошуків, проблематику, пов'язану з його дослідженням тощо" [13, с. 98].

Завдання 6. Які етапи репрезентації терміносистеми енантіосемії виділяє це дослідження?

"Енантіосемія є однією з лінгвістичних універсалій (виявляє себе на різних рівнях мови), а тому термінопоняття, що її вербалізує, має статус основного, або ключового, ядерного чи домінантного у лексичній семантиці, а отже, системо-, терміно- й концептотворчого. Накопичення, поглиблення впродовж століття наукових знань про енантіосемію та інформаційне насичення відповідного термінопоняття знаходять відображення в кількісному складі термінів-репрезентантів його типологічних різновидів (усього їх 65).

Перший етап – це розроблення та визначення термінопоняття суперординаційного рівня концептуалізації "енантіосемія", а також вироблення основ його поділу.

Насамперед дамо визначення цього термінопоняття, в якому враховано досвід наших попередників. Зазначимо, що це не лише концептуально багатозначне термінопоняття, неоднорідність семантики якого засвідчена в працях учених, які по-різному його осмислюють у своїх наукових концепціях

і теоріях, а й власне лексично багатозначний термін, полісемію якого фіксують і лексикографічні джерела.

Враховуючи недогляди попередніх класифікацій, пропонуємо диференціювати основні типологічні різновиди енантіосемії на цьому рівні концептуалізації, використовуючи логічну операцію поділу понять, за кількома критеріями, ознаками, або основами:

- 1) "причина – наслідок мовних змін" (первинна – вторинна енантіосемія);
- 2) "діахронія – синхронія" (діахронна / історична – синхронна енантіосемія);
- 3) "мовна система – реалізація мовної системи" (мовна – мовленнєва / контекстуальна / текстова енантіосемія);
- 4) "кодифікування – відсутність кодифікування" (інгерентна – адгерентна енантіосемія);
- 5) "ступінь вияву" (повна – часткова енантіосемія, експліцитна – імпліцитна енантіосемія).

Кожен з основних типів енантіосемії має свої різновиди, які будуть описані на інших рівнях концептуалізації.

Терміни-репрезентанти, що номінують зазначені типологічні різновиди енантіосемії (всього їх 65) відповідно до критеріїв диференціації, перебувають на різних рівнях концептуалізації залежно від кількості логічних операцій із ключовим термінопоняттям, що засвідчує розширення термінотворчого потенціалу ключового термінопоняття, а отже, і його концептопростору та когнітопростору лінгвістики.

Другий етап – це формування реєстру та розроблення термінопонять-репрезентантів типологічних різновидів енантіосемії на пресуперординаційному рівні концептуалізації (всього їх 11) передбачає оперування такими логічними операціями: родове термінопоняття "енантіосемія" трансформуємо у видові поняття, додаючи до його змісту дихотомічні

ознаки "первинний" – "вторинний", "мовний" – "мовленнєвий / контекстуальний", "інгерентний" – "адгерентний", "повний" – "частковий" та ознаку "комбінований" (операція обмеження). У результаті чого маємо нові термінопоняття, які визначаємо через родові поняття "типологічний різновид енантіосемії" (операція визначення): "первинна енантіосемія (типологічний різновид енантіосемії, що виявляє себе як причина мовних змін, коли одне первісно енантіосемічне, або семантично дифузне слово поділяється на два в результаті різних фонетичних модифікацій або словотворчих процесів)" – "вторинна енантіосемія (типологічний різновид енантіосемії, що виявляє себе як результат мовних змін, коли в семантичній структурі того самого слова в процесі його розвитку з'являється поляризація сем, семем, конотем, яка продукує полісемію мовного знака)".

Третій етап – це розроблення термінопонять базового рівня концептуалізації (всього їх 23), яке передбачає такі операції:

1) визначення дихотомії видових понять "внутрішньомовна діяхронна / історична енантіосемія" – "внутрішньомовна синхронна енантіосемія", "міжмовна діяхронна / історична енантіосемія" – "міжмовна синхронна енантіосемія" через дихотомію родових понять "типологічний різновид діяхронної / історичної енантіосемії" – "типологічний різновид синхронної енантіосемії" за ознакою "мовна система – взаємодія мовних систем": "внутрішньомовна діяхронна / історична енантіосемія (типологічний різновид діяхронної енантіосемії, що розвивається в системі однієї мови)";

2) послідовні акти поділу родового термінопоняття "мовна енантіосемія" за різними критеріями, у результаті чого маємо нові термінопоняття, які визначаємо через поняття "типологічний різновид мовної енантіосемії";

3) послідовні логічні операції обмеження родового термінопоняття "мовленнева / контекстуальна енантіосемія" видовими ознаками "конотативний", "риторичний", у результаті чого маємо видові термінопоняття, які визначаємо через поняття "типологічний різновид мовленнєвої енантіосемії": "конотативна енантіосемія / енантіоконотемія (типологічний різновид мовленнєвої енантіосемії контекстуально репрезентованої поляризацією або додаткового значення мовної одиниці, яке нашаровується на денотативне значення, або поляризацією конотативних сем, семем)" і "риторична енантіосемія (типологічний різновид мовленнєвої енантіосемії, що виявляється в конфліктному поєднанні в слові, словосполучі або реченні різноспрямованих комунікативних настанов – контактновстановлювальної, конструктивної й деструктивно-агресивної, коли семантика одиниці, включаючи оцінний складник, не змінюється)".

Четвертий етап – розроблення термінопонять пресубординаційного рівня концептуалізації (всього їх 17), яке передбачає такі логічні операції:

1) у концептопросторі термінопоняття "мовна енантіосемія";

2) за ознакою "мовнорівневий".

П'ятий етап – розроблення термінопонять субординаційного рівня концептуалізації (всього їх 14), що передбачає такі логічні операції:

1) у концептопросторі термінопонять "лексична енантіосемія" і "фразеологічна енантіосемія" поділ родового поняття "семна енантіосемія" за ознакою "елементарний компонент значення", у результаті чого маємо нові термінопоняття, які визначаємо через поняття "типологічний різновид семної енантіосемії": "архісемна енантіосемія (типологічний різновид семної енантіосемії як поляризація архісеми, в основі якої

лежить поєднання протилежних родових ознак референта)", "диференційно-типологічна енантіосемія (типологічний різновид семної енантіосемії як поляризація диференційних сем, в основі якої лежить поєднання протилежних видових ознак референта)", "диференційно-протиставна енантіосемія (типологічний різновид семної енантіосемії як поляризація диференційних сем, в основі якої лежить поєднання протилежних видових ознак референта у формі протиставлення)";

2) у концептопросторі термінопоняття "словотвірна енантіосемія" поділ родового поняття "афіксальна енантіосемія" за ознакою "різновид службової морфеми", у результаті чого маємо термінопоняття, які визначаємо через поняття "типологічний різновид афіксальної енантіосемії": "префіксальна енантіосемія (типологічний різновид афіксальної енантіосемії, зумовлений поляризацією словотвірного значення префікса на тлі лексичного значення твірного слова)" – "суфіксальна енантіосемія (типологічний різновид афіксальної енантіосемії, зумовлений поляризацією словотвірного значення суфікса на тлі лексичного значення твірного слова)";

3) у концептопросторі термінопонять "фразеологічна енантіосемія", "термінологічна енантіосемія" і "словотвірна енантіосемія" поділ родового поняття "онімна енантіосемія" за ознакою "форма вираження", у результаті чого маємо термінопоняття, які визначаємо через поняття "типологічний різновид онімної енантіосемії": "комполитна енантіосемія (типологічний різновид онімної енантіосемії, зумовлений лексико-семантичною поляризацією складних слів, утворених способом композиції)", "юкстаполитна енантіосемія (типологічний різновид онімної енантіосемії, зумовлений лексико-семантичною поляризацією складних слів, утворених способом юкстаполитності)";

4) у концептопросторі термінопоняття "морфологічна енантіосемія" поділ родового поняття "частиномовна енантіосемія", у результаті чого маємо термінопоняття, які визначаємо через поняття "типологічний різновид частиномовної енантіосемії": "іменникова енантіосемія (типологічний різновид частиномовної енантіосемії, що виявляється в іменниках)", "дієслівна енантіосемія (типологічний різновид частиномовної енантіосемії, що виявляється в дієсловах)", "прикметникова енантіосемія (типологічний різновид частиномовної енантіосемії, що виявляється в прикметниках)", "прислівникова енантіосемія (типологічний різновид частиномовної енантіосемії, що виявляється в прислівниках)", "дієприкметникова енантіосемія (типологічний різновид частиномовної енантіосемії, що виявляється в дієприкметниках)", "дієприслівникова енантіосемія (типологічний різновид частиномовної енантіосемії, що виявляється в дієприслівниках)" [13, с. 98–105].

Завдання 7. Як автор описує аналіз концепту-терміна?

"Перспективність і актуальність дослідження терміносистем за допомогою методів когнітивної лінгвістики наразі не підлягає сумніву, оскільки мовні й когнітивні структури взаємодіють між собою (дійсність – думка – мова), і через мову можна збагнути якою мірою принципи осягнення світу людиною, радше, оброблення нею інформації, що надходить ззовні. Природно, що термін, зокрема технічний, можна розглядати як результат такого оброблення, бо на рівні свідомості йому відповідає певна когнітивна структура, що стає підставою для ословлення, і лише частина тієї структури перетворюється на вербальний знак. Цей процес дістав назву концептуалізації, у результаті чого створюється концептуальна система, складниками якої стають концепти – "інформаційні

структури свідомості, різносубстратні за способами формування та представлення знань про певні об'єкти і явища" [1, с. 258].

Звідси терміноконцепт технічної сфери людської діяльності – оперативна одиниця технічного знання, яка має власний зміст, відображений у концептуальних ознаках, що позначено в мові відповідними лексемами, які утворюють цей концепт, що водночас є "цегиною" (елементом, одиницею) певної техносистеми, із властивою їй етнокультурною специфікою.

На підставі наведених підходів до аналізу концепту визначаємо послідовність дій, відновлюючи терміноконцепт "холод", для чого, на нашу думку, треба:

1) встановити словникову дефініцію спеціального терміна та галузь його використання;

2) звернутися до етимології терміна за умови його однокомпонентності;

3) залучити до аналізу різні контексти з цим концептом, особливо в тому разі, якщо термін вживають у суміжних галузях; визначити особливості вживання;

4) порівняти смисли досліджених концептів і зіставити подібний аналіз із стрижневою лексемою ядра концепту.

В остаточному варіанті структура (модель) концепту холод набуде такого вигляду:

1) словникову дефініцію терміна "холод" подано вище ([10, с. 1349; 11, с. 68]); 2) етимологія слова "холод": "холод, род. в. -а, холодный, холоден, холодна, холодно, укр. холод, холодний, блр. холод, ст.-слав. хладъ, болг. хлад (-ът), сербохорв. хлад, род. в. хлада, словен. chlad, чеш., слвц. chlad, польск. chlod, род. в. chlodu, в.-луж. khlodk "тень", н.-луж. chlodk || Вероятно, форма с вариантным kh- в начале слова, родственная гот. kalds "холодный", лат. gelidus (и.-е. *geldh-); и.-е. *gheld-

представлено в др.-инд. hla'date "освежается", prahladas "освежение, наслаждение", *kalt- – у лит. saltas "холодный", осет. sald "холод", авест. saretā- – "холодный" [13, с. 256]. Слово на позначення концепту "холод" існувало ще в давньоіндійській мові, попри те, що саме поняття, можна передбачати, виникло набагато раніше і за ці часи помітно не змінило свого інтенціоналу, до якого лише після термінологізації увійшла сема – "тепло, яке необхідно забрати у тіла...";

3) цей термін (холод) не вживають у суміжних галузях (кріогенна техніка, технічна термодинаміка) з іншим значенням, проте значення загальнолітературного слова холод і терміна не збігаються. Холод для неспеціалістів асоціюється з температурою широкого діапазону (наприклад, починаючи від +18).

4) на відміну від вживання терміна холод нефахівцями, для спеціалістів він: 1) виступає як визначення продукту, результату, що утворюється у процесі відбирання тепла, а не як зрозуміле зниження температури надворі, зумовлене метеорологічними причинами; 2) виступає як терміне визначення, у якому чітко окреслено умови, за яких йдеться саме про штучний холод (температура, нижча від температури довкілля), на протигагу холоду взагалі, який можна відчувати навіть у спеку під час певних захворювань, перебуваючи в певному емоційному стані тощо; 3) виступає як вербалізований концепт, пов'язаний з терміном штучне охолодження, для здійснення якого, на погляд фахівця, треба увести деякого посередника – компенсаційний процес, тобто необхідно витратити механічну роботу або здійснити інший процес, еквівалентний за здатністю здійснювати роботу; так у фахівця мисленнево породжується зв'язок з певними фізичними концептами і/або пристроями холодильної техніки (ХТ), які характеризують чи забезпечують цей процес відбирання

тепла, наприклад, із коефіцієнтом перетворення; з холодильною машиною, уставою, дроселем, холодильним випарником, охолоджувачем, льодом, морозильною камерою тощо; у непрофесіонала таких асоціацій не виникає. Отже, термін холод слугує стимулом, який викликає у спеціаліста "фахові" асоціації, активізує знання про перебіг охолодження, що відбувається в означеному пристрої за певних умов і має відповідні характеристики і параметри. У нефахівця виникають асоціації, спричинені зниженням температури довкілля, неприємним внутрішнім станом або погіршенням міжособистісних стосунків.

Таким чином, терміни – це логічно сконструйовані концепти, і визначення кожного з них нагадує процес, схожий з дефініцією поняття у логіці. Головними вербальними формами концепту є слово і словосполуча [4, с. 40; 17, с. 59], і лише у разі однокомпонентності терміноконцепт може набувати генетичного тлумачення.

Підсумовуючи вищезазначене, вважаємо, що, по-перше, "за терміном стоїть науковий концепт, сформований в результаті свідомої наукової діяльності, наукового узагальнення" [19, с. 8]. По-друге, проаналізувати структуру і сутність концепту можна лише на базі когнітивного аналізу, що передбачає дослідження системних значень і лексичних одиниць, які вербалізують концепт [20, с. 35]. Звичайно, є і неподільні концепти-гешталти, але переважно вони зазнають поділу, і загалом, багатошарові. По-третє, дослідити їх можна по-різному. Так, з метою відділення ядра концепту від периферії, за В. Масловою, доцільно виконувати певні дії у відповідній послідовності, про що йшлося вище. По-четверте, оскільки репрезентація концептів передбачає різноманітність їх вигляду (схема, фрейм, сценарій тощо), то для здійснення повноцінного аналізу не варто віддавати перевагу якійсь одній його

формі. І врешті, на прикладі терміноконцепту "холод" доведено, що можна відтворити й інші концепти галузі штучного холоу (ШХ) як фрагменти об'єктивної дійсності, встановивши професійний складник індивідуальної концептосфери інженера-холодильщика" [41, с. 57–64].

Завдання 8. Дефініція – це перелік семантичних компонентів, які необхідні й достатні для відмежування даної одиниці від інших. Який метод опису семантичної структури дефініцій показує автор?

"Одним із важливих завдань сучасної лексикографії є розроблення формалізованих методів репрезентації лінгвістичної інформації у словнику. В Українському мовно-інформаційному фонді Національної академії наук України це питання досліджується в аспекті інформаційної теорії моделювання лексикографічних систем у таких напрямках, як виявлення формальних структуротворчих елементів лексико-семантичної системи мови, дослідження семантики мовних одиниць через способи їхнього тлумачення в словнику, вивчення способів формалізації типів тлумачення в тлумачному словнику; виявлення вторинної, неявної лінгвістичної інформації, породженої структурно-системними принципами подання параметрів граматичної та лексичної семантики у метамовному описовому тексті словникових статей тощо.

Тому зрозуміло, що тлумачення містить не довільний набір об'єктивної інформації про реалію, а лише відфільтровані лінгвістичною компетенцією семантичні компоненти (ознаки), необхідні й достатні для розуміння позначеної лексею реалії. У цьому плані тлумачення виступає розгорнутою структурою плану змісту лексичної одиниці та є найефективнішим способом аналізу та синтезу смислової сторони слова.

На основі компонентного аналізу тлумачень іменників досліджуваних груп було встановлено, що вони належать до одного структурно-семантичного типу тлумачення з інтегральним семантичним компонентом (семою) зі значенням функції призначення. Схематично цілісну семну структуру даного типу тлумачення можна представити формулою: $W = \text{СД} + \text{Ч} + \text{А} + \text{М} + \text{Ф}$, де СД (семантична домінанта) – обов'язковий конституент тлумачення, що зараховує реалію до вищого поняттєвого рівня (родова ознака); Ч (час) – семантичний факультативний компонент зі значенням часової категорії; А (атрибут) – факультативний семантичний компонент на позначення зовнішніх ознак, притаманних реалії; М (місце) – факультативна сема, що характеризує просторове розташування реалії; Ф (функція призначення) – факультативний семантичний компонент, який вказує на функціональне призначення реалії, її використання.

Семантичний компонент функції призначення виявляється в структурах тлумачень не всіх досліджуваних слів, тому вважаємо його факультативним. На формально-синтаксичному рівні даний конституент може реалізуватися такими конструкціями:

1. "для + іменник": *дача* – "літній будинок для відпочинку за містом" (СУМ, II, 214); *трактор* – "у дореволюційній Росії – будинок для зупинки та ночівлі проїжджих із шинком, де можна поїсти, випити" (СУМ, X, 226);

2. "для + віддієслівний іменник": *водостік* – "пристрій для стікання води (водовідвідний жолоб, труба тощо)" (СУМ, I, 722); *гальмо* – "пристрій для сповільнення руху або зупинки транспорту" (СУМ, II, 23); *вмикач* – "пристрій для вмикання електричного струму" (СУМ, I, 707);

3. "що + дієслово": *глушитель* – "пристрій, що зменшує силу звуку шуму двигуна і т. ін." (СУМ, II, 90); *екран* – "пристрій

з поверхнею, що відбиває, вбирає або перетворює випромінювання різних видів енергії з метою захисту чи використання" (СУМ, II, 460); *механізм* – "пристрій, що передає або перетворює рух" (СУМ, IV, 695);

4. "який /-а /-е + дієслово": *станок* – "пристрій, який служить опорою під час деяких тренувальних занять" (СУМ, IX, 649); *самопис* – "пристрій, який автоматично записує показання приладу" (СУМ, IX, 42); *обтюратор* – "пристрій у вогнепальній зброї, який не допускає прориву порохових газів крізь замок під час пострілу" (СУМ, V, 594);

5. "за допомогою якого + дієслово": *зчеплення* – "пристрій, за допомогою якого зчіплюють між собою машини, вагони тощо" (СУМ, III, 738); *обв'язка* – "пристрій, за допомогою якого з'єднують або закріплюють частини чого-небудь" (СУМ, V, 475); *термопара* – "пристрій, за допомогою якого перетворюють теплову енергію на електричну" (СУМ, X, 90);

6. "на / в / у якому + дієслово": *круподерня* – "пристрій у млині, на якому деруть зерно на крупи" (СУМ, IX, 733); *правило* – "пристрій, на якому розправляють що-небудь" (СУМ, VII, 503); *пульт* – "пристрій, на якому зосереджено устаткування для контролю над різними об'єктами і керування ними" (СУМ, VIII, 388);

7. "яким + дієслово": *жорна* – "пристрій, яким у домашніх умовах розмелюють зерно" (СУМ, II, 544); *завод* – "пристрій, яким приводиться в дію механізм" (СУМ, III, 54); *отеса* – "пристрій у возі з залізного прута або вірьовки, яким прикріплюють край голоблі до вісі для вирівнювання ходу" (СУМ, V, 804);

8. "з якого / якої + дієслово": *радіостанція* – "відповідно обладнане приміщення, з якого ведуться радіопередачі" (СУМ, VIII, 434);

9. "де + дієслово": *шерстепрядильня* – "майстерня, де виготовляють шерсть" (СУМ, IX, 444).

Факультативний семантичний компонент атрибута у тлумаченні реалізується уточненням ознаки, притаманної реалії. Розрізняються одно- та двокомпонентні структури такого конституента (які не слід плутати із загальним структурним поділом тлумачення на семантичні компоненти): *палац* – "пишний будинок, призначений під житло для панів, князів, графів та інших багатих осіб" (СУМ, VI, 23); двокомпонентні $A + A$, утворювані нанизуванням кількох ознак до основної (ознаки реалії): *палата* – "великий, багатий будинок з численними кімнатами" (СУМ, VI, 20); *покій* – "пишне, багате приміщення" (СУМ, VII, 24). На формально-синтаксичному рівні атрибутивний компонент виражається прикметниковими формами -ий / -а / -е у називному відмінку однини або сполученням підсилювальної частки "дуже" з прикметником у називному відмінку: *небосяг* – "дуже високий багатоповерховий будинок" (СУМ, V, 250).

Репрезентація факультативного компонента зі значенням місця розташування у переважній більшості тлумачень досліджуваних слів зводиться до синтаксичних конструкцій з прийменниками на позначення просторових відношень: *у/в, на, над, між, біля, при* та ін.: *каланча* – "висока спостережна башта *на* будинку пожежної команди" (СУМ, IV, 75); *кружганок* – "зовнішня галерея, веранда, звичайно *навколо* будівлі" (СУМ, IV, 370); *дзвіниця* – "вежа для дзвонів *на* церкві, *при* церкві або окрема будівля з дзвонами" (СУМ, II, 264). Проте у ряді випадків цей конституент у структурі тлумачення може ад'єктивуватися, набуваючи формальних і семантичних ознак атрибутивного компонента й реалізуватися прикметником у називному відмінку, напр.: *котедж* – "невеликий, переважно

заміський, одноквартирний житловий будинок із ділянкою землі" (СУМ, IV, 309).

Семантичний компонент часу є факультативним і нехарактерним для досліджуваного лексикографічного типу тлумачення. Він наявний у тлумаченні лише деяких слів з метою з'ясування історичної епохи виникнення даного поняття, що надає тлумаченням історіографічного характеру. У формальному плані реалізується синтаксичними конструкціями з прийменниками *у/в*: *розподільник* – "у період існування карткової системи – магазин, в якому розподілялися між прикріпленими до нього особами товари відповідно до встановлених норм" (СУМ, VIII, 774).

Таким чином, на основі виявлених способів формальної репрезентації компонентів даного типу тлумачення може бути створена автоматизована система аналізу тлумачних структур. Схематично дію алгоритму можна зобразити так [29, с. 84–88].

Завдання 9. Які вимоги до "ідеальної" дефініції висувають різні автори?

"Веками складувались и требования, предъявляемые к дефинициям. Они сформулированы, например, в работе Джозефа [Joseph 1946, 112 и сл.]:

1) дефиниция должна давать основу того, что определяется;

2) дефиниция должна быть *per genus* (или *per proximum genus*) *et differentiam* (или *differentias*);

3) дефиниция должна быть соизмеримой с тем, что определяется;

4) дефиниция не должна определять объект через него самого;

5) дефиниция не должна быть в негативной форме там, где возможно позитивное определение;

6) дефиниция не должна выражаться в туманных или переносно употребленных словах.

На этих требованиях, применительно к терминам науки и технике подробно останавливается И.Н. Волкова. У нее даже несколько больше требований, чем у Джозефа [см. Волкова, 1984, с. 41–45]:

1) дефиниция научно-технического понятия должна содержать только его существенные признаки, необходимые и достаточные для его идентификации и выделения из ряда других понятий.

2) дефиниция должна быть адекватной, соразмерной дефинируемому понятию, т. е. строго соответствовать его объему.

3) дефиниция должна быть системной содержательно, лексически и синтаксически, т. е. словесно отражать место понятия в понятийной системе, указывать на вид связей, на отношения с ближайшими понятиями. Системность дефиниции нарушается в случае замены термина родового понятия его дефиницией или толкованием, не фиксирующим места и связей определяемого понятия в системе и термина-словосочетания, обозначающего понятие рода или целого, его краткой формой;

4) дефиниция не должна быть тавтологической, т. е. содержать только те признаки, которые уже отражены в буквальном значении термина;

5) дефиниция не должна содержать логического круга, при котором одно понятие определяется через другое, которое, в свою очередь, объясняется через первое;

6) дефиниция должна быть лингвистически правильной, т. е. соответствовать нормам того языка, на котором она дана;

7) дефиниция не должна быть только отрицательной, так как она дается с целью объяснения, чем является определяемый предмет, отраженный в понятии. Отрицательная форма может использоваться в ряде случаев, когда негативность заложена в самом понятии (например, *неисправимый дефект*);

8) дефиниция должна быть краткой. Многословность дефиниции свидетельствует о недостаточно четкой систематизации понятий;

9) дефиниция, имеющая целью стандартизацию, должна включать лишь стандартизированные термины, определенные в данном стандарте. Иначе одно неизвестное будет определяться через другое неизвестное [Волкова 1984, 41–45].

К этому можно добавить:

10) дефиниция не должна быть противоречивой, так как логическое противоречие разрушает мысль.

М. Баудиш [1979] предъявляет к дефинициям традиционное требование последовательности: вновь вводимому понятию следует давать дефиницию посредством тех понятий (и терминов), которые уже определены и известны. В то же время он отмечает, что в терминологических стандартах не обязательно нужны точные дефиниции. Их может заменять системная организация терминов, чертеж, схема, уравнение, пояснение и т. д. Поэтому для стандартов истинные дефиниции избыточны, хотя именно дефиниции принадлежит решающая роль в оценке терминов при их отборе для включения в стандарты.

Каждое поле человеческой деятельности имеет свой язык для выражения своих понятий, которые представляют материальные или нематериальные объекты или действия, относящиеся к специфическим дисциплинам. Терминолог, создающий и совершенствующий терминологическую систему той или иной области знания, учитывает, с одной стороны, ту систему логических построений, составляющие которой нуждаются в наименованиях, а с другой – наличный словесный инвентарь языка и возможности его организации. От логики терминология взяла дефиницию и схему соотнесения понятий, от языка – инвентарь выразительных средств. Основная задача научных дефиниций – служить вехами научной классификации. И поскольку классификация в любой науке постоянно видоизменяется по мере продвижения научного познания, научные дефиниции также постоянно варьируют. Поэтому дефиниции науки должны быть прогрессивными и временными.

Классификация, к которой обращается терминолог, меняется в зависимости от преобразования прежних и создания новых концепций. Это классификация единовременная, созданная с определенных позиций и нуждающаяся в систематических обозначениях. Характерной особенностью любой научной классификации, как и логического деления, является то, что они невозможны без специальных лексических средств. Вещи познаются с помощью понятий. Расчлененному восприятию вещей сопутствует расчлененность соответствующих понятий. Если то или иное понятие достаточно отчетливо выделяется из континуума, оно непременно имеет словесное обозначение, при этом ряд лексических свойств тех или иных названий оказывается в известной

зависимости от экстралингвистических характеристик имеваемых объектов. Классификация понятий тесно связана с классификацией слов, вследствие чего, порой, имеет место их смешение.

К классификации слов обращаются логики и лингвисты, преследуя при этом различные цели, вследствие чего результаты их работ не совпадают. Логик рассматривает слова с точки зрения их связи с понятиями, и этим завершает свой логический анализ. Языковед анализирует слова, прежде всего, с точки зрения возможности их включения в текст для адекватной передачи мысли. Однако мысль для него не бывает столь тщательно препарирована, как в работе логика. Поскольку мысль и язык онтологически различны, классификация логика и языковеда имеет дело с разными феноменами. Логик имеет дело с идеальным объектом, классификация лингвиста неотделима от языковой материи" [36, с. 168–171].

Тема 5

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНОМОВНИХ ТЕРМІНОЛОГІЙ

*Поняття розвитку й еволюції повинно
стати основою лінгвістичного мислення.
Бодуен де Куртене*

План

1. Періоди формування україномовного термінотворення.
2. Основні ознаки баговимірного процесу створення україномовних термінологій.
3. Сучасне термінотворення в Україні: переваги і недоліки.

Ключові слова: *термін, мова для спеціальних цілей, "донауковий" період, "науковий" період, "радянський" період, термінологічне планування, термінологічна модернізація, стандартизація.*

Завдання 1. Які періоди розвитку пройшла українська термінологія до 1990 року?

"Однією з центральних проблем сучасних мов для спеціальних цілей (МСЦ) є проблема термінології, і це зрозуміло, оскільки термінологія є семантичним ядром наукового і будь-якого спеціального тексту. Отже, розвиток українського

наукового стилю мовлення нерозривно пов'язаний з розвитком української термінології.

Українська термінологія пройшла у своєму розвитку як мінімум три етапи:

1) "донауковий", коли терміни та номени були зафіксовані лише в спеціальному мовленні, в мовленні ремісників тощо;

2) "науковий", коли українська термінологія формувалася паралельно з формуванням наукового мовленнєвого стилю, починаючи з XVIII ст. (наприклад, у творах Г. Сковороди та ін.);

3) "радянський", з цілим "букетом" особливостей, серед яких зазначимо лише нерівноправне співіснування російської та української термінологій у науковому спілкуванні в Україні.

Російська й українська термінології створювались в одній і тій самій соціально-економічній і культурній ситуації; з 1947 р. організації, що відповідали за гармонізацію цих термінологій, видали близько сорока українських, понад п'ятдесят російсько-українських і українсько-російських спеціальних словників з різних галузей знань. Але навіть це не зробило російську та українську термінології справді рівноправними – рівними за частотою вживання спеціалістами на виробництві та в наукових закладах, рівними за охопленням різних сфер функціонування, рівними за важливістю, а також рівними за увагою до них лінгвістів, навіть вітчизняних українських термінознавців. Нерівність ця пояснюється, на наш погляд, кількома об'єктивними причинами.

Причина перша. Російська мова, будучи державною мовою СРСР, природно претендувала і виконувала роль координатора наукових досліджень, стала основною мовою науки в усій величезній країні. Крім того, в ряді сучасних галузей знань (наприклад, програмуванні) російська мова

стала практично єдиною діючою мовою науки, оскільки переважна більшість наукових видань у країні виходила російською мовою, конференції – не тільки міжнародні, а й республіканські – проводилися переважно російською мовою, центром наукового життя вважалася – і була! – Москва. За даних умов здавалося непотрібним, навіть дещо штучним, створювати національні термінології з комп'ютерної техніки, штучного інтелекту, військових наук, деяких розділів медицини тощо.

Причина друга є більш прихованою. Українській термінології не приділялося достатньої уваги з боку мовознавців, незважаючи на офіційні лозунги "за" та офіційну політику "за". Загальновідомо, що в Українській Академії наук давно існує, щоправда неадекватно до вимог часу, маленька, спеціальна термінологічна група, яка, на жаль, не зуміла стати фактичним центром термінологічних досліджень на Україні, тобто не зуміла ні об'єднати, ні координувати теоретичну і практичну роботу термінознавців. Унаслідок цього термінознавство на Україні, в повному розумінні слова, фрагментарне, розкидане, а наукові контакти спорадичні. Красномовним є той факт, що з 644 публікацій за 1947–1980 рр. (за бібліографічним збірником "Термінознавство на Україні", виданим Академією в 1980 р.) та з понад 300 публікацій останнього десятиріччя жодна не дає більш-менш повного опису сучасного стану української термінології, і немає навіть пристойних оглядів праць з термінознавства. Ці факти говорять самі за себе.

Вищесказане пояснює, чому дуже великі надії покладалися термінологами України на першу Міжнародну наукову конференцію "Проблеми української науково-технічної термінології"; всі сподівалися, що після неї будуть зроблені рішучі кроки по координації термінознавчих праць в усіх напрямках. На нашу думку, з урахуванням сучасного стану і в країні, та

в науці, нам найбільше підходить прозахідна організаційна модель, тобто без єдиного "залізного" центру в столиці або якомусь великому місті, а з центрами там, де найінтенсивніше і плідно ведуться ці дослідження. Саме така модель найбільше сприяє живому розвитку науки.

Хочеться особливо наголосити, що необхідність в координації термінологічної роботи і методів дослідження в Україні не тільки назріла, а й перезріла: з 1989 р., після прийняття закону про мову, настав четвертий етап розвитку термінології в Україні, якому притаманне стихійне національне відродження української термінології. Стихійність ця має бути, і це наше глибоке переконання, якщо не скерована, то хоч скорегована спеціалістами-термінологами і тільки на основі глибокого, вдумливого, грамотно виконаного мовознавчого аналізу. Справді, серед лінгвістів за останні роки підвищився інтерес до термінологічних студій, зросла і тенденція до їх прикладної спрямованості. Ця тенденція, намагання відповідати так званому "соціальному замовленню", вимогам практики і сьогодення, зумовили зростання питомої ваги зіставно-термінологічних досліджень, оскільки саме зіставне термінознавство готує адекватну термінологічну базу для перекладної (дво- і багатомовної) лексикографії, науково-технічного перекладу, автоматизації лінгвістичних досліджень, багатомовних термінологічних банків, а також для викладання іноземних МСЦ у спеціальних вузах" [38, с. 67–68].

Завдання 2. Які особливості створення україномовних первських термінологій виділяють автори?

"Детальне дослідження історії формування української термінології – справа майбутнього. У нашому викладі дано лише основні ознаки цього багатовимірного процесу.

Першим періодом є формування зародків термінології з давнини до кінця XVII ст.

Витоки термінології на базі власномовного матеріалу сягають тих часів, коли в межах побутово-повсякденного мислення формуються стихійні зародки наукового спостереження та експерименту.

Першим шаром примітивних термінів були назви об'єктів рослинного і тваринного походження (період збирання у первісному суспільстві). Сюди входять назви рослин, тварин. З виникненням ремесел розширюється набір назв засобів і продуктів матеріального виробництва.

Другим шаром первісної термінології була суспільно-політична і правнича. Така термінологія засвідчена у "Руській правді" (XI–XII ст.). Тут знаходимо терміни: *закуп* – "хто попав у грошову кабалу", *віра* – "подать", *дика віра* – "продаж", *"вилучення майна"*, *потоп* – "знищення майна", *послухъ* – "свідок", *свьдѣтель* – "хто бачив і знає обставини певної події", *судъ* – "суд, розгляд справи", *правда* – "закон, збірник правил судового процесу", *голова* – "вбивство", *головъникъ* – "убивця", *кметъ* – "дружинник".

Третій шар становила дипломатична термінологія. Приклади її знаходяться у договорах київських князів з греками 907, 911, 947, 972 років. Тут вживаються такі назви: *толковин* – "перекладач, товмач", *пленникъ* – "полонені", *гость* – "посол", *також "купецъ"*, *советъ* – "договір, угода", *рота* – "присягання, клятва", *дань* – "данина", *сотворити миръ* – "укласти мирну угоду", *соль* – "посол".

Значний шар військової термінології знаходимо в козацьких літописах. В осередках Київської писемної школи XI–XII ст. – Софійському соборі, Печерському та Видубицькому монастирях, братських школах при них і Києво Могилянській академії – закладались підвалини термінотворення.

Основи богословських термінів створювалися під впливом поширення перекладної літератури, наприклад, "Шестоднева"

Іоанна Екзарха Болгарського, оригінальних творів – "Слово про закон і благодать" Іларіона, "Повчання" Володимира Мономаха та ін.

Значне місце у фіксації терміноназв посідає "Лексикон словено-роский і імен толкованіє", виданий у 1627 р. друкарем Київської Печерської лаври Памво Бериндою. Тут вміщені назви знарядь праці – *орудіє, сіть, мотика* та ін.

Цей перший період можна кваліфікувати як донауковий, у ньому лише започатковується українська термінологія.

У другому періоді, що триває впродовж XVIII ст., виникають початки нового опрацювання термінології, наприклад, у творчості архієпископа Г. Кониського. Саме він створив основу філософської концепції українського термінознавства, його ознаки. Погляди Г. Кониського будувались на ґрунті європейської, Віденської школи.

Чимало в галузі філософської термінології зробив Григорій Сковорода: *льжа* – "неправда", *крамола* – "бунтарство", *нелюбів* – "невдоволення", *натура тварна* – "земна, реальна дійсність", *натура невидима* – "уявна, духовна дійсність", *сродна праця* – "діяльність, що відповідає індивідуальним нахилам людини".

Формується основа виробничої термінології, зокрема будівничої" [11, с. 80–82].

Завдання 3. У чому полягають характеристики розвитку українського термінотворення з початку XIX ст. до 1919 р. ?

"Третім є період з початку XIX ст. до 1919 р. Цей період характеризується двома обставинами, що визначали умови, у яких перебувала українська культура. Як відомо, українська нація була розділена. Одна частина, західна (Галичина та Буковина), перебувала під владою Австрії. Друга частина, східна,

входила до складу Російської імперії як Малоросійський край або Малоросія.

У підросійській Україні самодержавство, остерігаючись сепаратистських настроїв, що загрожували розколом імперії, вдавалось до репресивних заходів, які були спрямовані на придушення визвольного руху українського народу.

Серед цих акцій – розгром у 1847 р. Кирило-Мефодіївського братства, заслання Т. Шевченка, покарання М. Куліша, М. Костомарова, таємний циркуляр міністра внутрішніх справ Росії Валуєва про заборону україномовних книжок для народу (1863 р.).

Але вступають у дію молоді українські сили, у 1872 р. виникає об'єднання українських науковців "Юго-Западный отдел географического общества". Працювала етнографічна експедиція Чубинського, були видані В. Антоновичем і М. Драгомановим "Исторические песни малорусского народа". Формується об'єднання "Київська громада", що видає, всупереч Валуєвському циркуляру, популярні книжки для народу.

У роки послаблення цензури, 1874–1875 рр., вийшло 23 % українських книжок від загальної кількості видань.

Самодержавство завдало українській культурі нового удару, коли у 1876 р. вийшов Емський указ царя, у якому заборонялись видання українською мовою, не дозволялось доставляти з-за кордону україномовну друковану продукцію, були заборонені вистави українською мовою, українські тексти під нотами, заперечувався український правопис.

Було закрито центр української наукової роботи – "Юго-Западный отдел" Географічного товариства в Києві. Його діячі – Чубинський, Житецький та інші – порозсилені поза межі України, а деякі, наприклад, М. Драгоманов, Ф. Вовк, емігрували за кордон, бо не бачили перспектив для легальної роботи в Україні.

Українська граматика зустріла присуд цензора: "Наивно было бы надеяться на дозволение печатать грамматику того языка, который не должен существовать".

Формально Емський указ було скасовано лише у 1905 р. Сім академіків Імператорської академії наук на чолі із Шахматовим дійшли висновку, що "малоруська людність повинна мати також право, як і великоруська, говорити публічно і друкувати своєю рідною мовою". Таке рішення Академії було обумовлено, крім іншого, і тим, що в Галичині відбувся "неприродний зріст малоруської літератури, яка значною мірою була ворожою Росії".

Певну діяльність у галузі термінознавства вели культурно-просвітницькі організації – Громади, – що існували у 60–90-х рр. XIX ст. у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві та в інших містах. Вони видавали літературу українською мовою, вели недільні школи, гуртки з вивчення історії та літератури, збирали український фольклор, етнографічні матеріали. Після 1876 р. Громади були розігнані, а учасники заслані.

Організатор Київської "Старої громади" приват-доцент університету М. Драгоманов змушений був виїхати до Женеви, де протягом 1889–1893 рр. видає українські збірники під назвою "Громада". У цих збірниках, де публікувались статті на історичну, літературознавчу, публіцистичну, наукову тематику за участю учасників забороненої Київської "Громади" С. Подолинського, М. Павлика приділялась увага термінологічним розвідкам.

У 1861–1862 рр. у Петербурзі виходив щомісячний журнал "Основа" єдине періодичне видання в Росії, що обстоювало право на розвиток української національної культури.

У цьому журналі, крім публікацій творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, С. Руданського, А. Свидницького та ін., вміщувались і праці на термінологічну тематику. Такою

була, наприклад, стаття М. Левченка "Заметки о русинской терминологии". Автор її, обстоюючи створення україномовної термінології, аналізує переклад 128-ми іншомовних термінів, добираючи до них відповідники із живої народної мови. Наприклад: *алкоголь – винець, полюс – бігун, фабрика – виробня, граматика – мовниця, математика – численниця, квадрат – двукрат, куб – трикрат, астрономія – зірниця, орбіта – обіжниця*.

В основу перекладу автор бере первинне значення терміна у мові – донаторі. Наприклад: *орфографія* (грец. *правописання*) – *писовня*.

Тобто автор дбає про те, щоб наблизити термінологію до розуміння широких кіл споживачів, у тому числі й неосвічених. Це, звичайно, позитивна сторона намагань автора.

Але при цьому українська наукова мова втрачала зв'язок із науковими мовами інших розвинених культур – німецькою, французькою, англійською, тобто була приречена на автаркію – окремішність розвитку. А це може зашкодити входу до українськомовних дослідників у культурний простір інших країн.

Другий недолік пропонованих автором відповідників-термінів полягає у недостатньому врахуванні їхніх мовних властивостей.

Наприклад, *зірниця*, що, на думку Левченка, є відповідником до терміна *астрономія*, є невдалим через його омонімічність до загальноживаного слова, що має три значення: 1. *Ранішня чи вечірня зірка (поет.)*. 2. *Зоря (Уже зірниця на небі ясно зайнялась – Шевч.)*. 3. *Відсвіт блискавки (Спалахнула далека зірниця – Леся Українка)*.

У 1862 р. у цьому журналі "Основа" опублікована стаття П. Єфименка "По поводу заметки г. Левченка о русинской терминологии". Єфименко підтримує Левченка, подає власні українські відповідники до іншомовних термінів.

Серед них: *автограф* – *самопис*, *аксіома* – *самоправда*, *аналогія* – *подобенство* (тут вжито калькування з грецьких слів), *алея* (фр. *iti*) – *хідник*.

У цей період виходять термінологічні словники. М. Сумцов видає у Києві словник "Малороссийская географическая номенклатура" (1886 р.). У 1873–1874 рр. виходить словник А. Роговина "Опыт словаря народных названий растений", а у 1898 р. – словник "Рабочие волеы в Брацлавщине и их номенклатура".

У 1902 р. у Харкові В. Василенко видає словник "Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии". У цьому словнику вміщено назви виробів з дерева, обробки волосся, шкіри, рогу, ткацтва, гончарства, рибальства, сільськогосподарського виробництва. Терміни у цьому словнику тлумачаться російською мовою.

Цьому ж авторові належить стаття "К вопросу о толковом словаре украинской народной терминологии" (1902 р.), у якій він намагається сформулювати принципи відбору термінів і тлумачення їх.

У східній Україні ведуться розробки граматичної термінології: О. Павловський "Грамматика малороссийского наречия" (1818 р.). Виходять букварі та читанки П. Куліша, Т. Шевченка, Л. Ященка, І. Деркача.

У 1907 р. Агатангел Кримський видає працю "Украинская грамматика для гимназий" у 2-х томах, Є. Тимченко – "Українська граматика" (1907 р.).

Такі головні спроби східноукраїнської громадськості, науковців і публіцистів закладати основи наукового термінознавства.

Інша ситуація у розробці термінологічної проблематики створилась у західному регіоні українства у складі Австро-Угорщини, де влада вдавалась до політики пряника на відміну

від політики батога, що її застосовувало російське самодержавство. На заході не було таких утисків щодо української мови. Із прийняттям конституції 1867 р. австрійський уряд надав певну можливість для створення українських культурних центрів, розраховуючи, крім іншого, на їхню протиросійську орієнтацію.

У Відні було створено урядову Комісію, завданням якої стало укладання німецько-українського правничо-політичного термінологічного словника. У складі цієї Комісії були автори україномовної частини – Я. Головацький, Г. Шашкевич, Ю. Вислобоцький. У 1851 р. у Відні вийшов німецько-український "Словник юридично-політичної термінології". Усього тут було 17 тис. українських відповідників, з них чимало штучно створених, т. зв. "кованих" слів.

У 1852 р. вийшла праця І. Гавришкевича "Початок до уложення термінології ботанічної руської" (Перемишль).

Значна термінологічна робота була здійснена тут І.Г. Верхратським. Його праця "Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної" вийшла шістьма випусками у Львові (1864 р. – перший, 1869 р. – другий і третій, 1872 р. – четвертий і п'ятий, 1879 р. – шостий). Цьому ж авторові належать й інші праці з української термінології, а саме: "Виразня (тобто термінологія, за Верхратським) мінералогічна" (1908 р.), "Ботанічна термінологія" (1892 р.).

Математичні, фізичні, хімічні терміни досліджував В. Левицький (1895 р.). Правничу термінологію вивчав І. Зацерковний (1902 р.), економічні та географічні терміни опрацьовував С. Рудницький (1908 р.). Створювались перекладні словники термінів для шкіл різних рівнів.

Значну роботу з упорядкування української термінології здійснювала Драгоманівська "Громада" (Женева, 1878–1882 рр.). Тут друкувались матеріали з різних кінців

України, літературознавчі, публіцистичні праці М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Грушевського, І. Франка та ін. Формувалась тут українська наукова мова. Усе публікувалося лише українською мовою. Виявлялась чітка тенденція – обов'язкова заміна іншомовізмів українськими відповідниками. Наприклад: *національний* – *людська природа*; *ініціатива* – *почин*. Найскладніше при цьому – формування науково-технічного, ділового і військового стилів. Але це зрозуміло, оскільки в цих сферах не знаходила застосування україномовна термінологія.

З 1892 р. у Львові починає діяти НТШ (Наукове товариство ім. Т. Шевченка). Цей осередок українського культурництва збирає значні інтелектуальні та мистецькі сили. У НТШ співпрацювали І. Франко, М. Грушевський, І. Горбачевський, Є. Озаркевич, В. Левицький та ін. Значна роль у виробленні української термінології належить І. Франкові. Зокрема значний його внесок у розробку теоретичних засад. Він дбав про школу політичного мислення, про точне визначення поняття, про емоційну нейтральність. Був противником пуризму, бо це віддалить одних слов'ян від інших. У збірці статей "В наймах у сусідів" І. Франко аналізує практичні аспекти опрацювання іншомовної термінології.

Наукове товариство ім. Т. Шевченка – це наукова інституція, де було три секції: історико-філософська, філологічна, математично-природничо-медична. Головою НТШ був М. Грушевський.

Починаючи з 1897 р., Товариство видавало "Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка". Мета НТШ – творити наукову українську мову. Першочергова проблема – створення національної термінології. Засадами такого творення були:

- 1) відповідність "духові мови";
- 2) "кований" термін (власнеукраїнський, короткий і вмотивований);

- 3) синонімія небажана, хоч і можлива;
- 4) орієнтація на всеукраїнське вживання;
- 5) поєднання українського матеріалу з міжнародним;
- 6) творення термінів не тільки для науки, але й для освіти.

Останнє зумовлювало необхідність творення тлумачних словників термінології, які мали доводити значення термінів до свідомості неспеціалістів.

У 1939 р. НТШ у Львові припинило свою діяльність. Філії його були в Австралії, Франції, США, Канаді. З 1988 р. поновлюється діяльність Товариства у Львові.

Розглянемо детальніше формування однієї з терміносистем – мовознавчої.

У 1591 р. у Львові вийшла "Грамматика доброглаголивого еллинословенского языка" під назвою "Адельфотес", що по-грецьки означає "братство". Це був підручник для студентів.

У 1596 р. вийшла "Грамматика словенська Лаврентія Зизанія". Значне місце у створенні граматичної термінології посіла праця Мелетія Смотрицького "Грамматика словенския правильное синтагма" (1619 р. у м. Ев'ю біля Вільно). У ній вживається граматична термінологія. Назви відмінків – *родительный, дательный, винительный*, частини мови – *наречие, предлог, глагол, ім'я*; категорії – *род, падеж, склонение*. Живомовним українським матеріалом насичений розділ "О междометіі". Подано семантичну класифікацію вигуків: *жальющий – ах, ох; плачущий – ох, ооо; сетующий – о, увы, горе; мерзящийся – фе; понукающий – ну; смеющийся – ха-ха; молчат повелевающий – цить*.

Також він увів у нашу граматичну літературу поняття і термін дієприслівник – *деепричастие* і причастодетие. За М. Смотрицьким ім'я "єсть часть слова вещи наречение падежами склоняющая, времени же действо или страдание знаменующего не имущая".

У 1643 р. український студент Паризького університету Іван Ужевич склав першу граматику власне української мови. Є два рукописи – Паризький і Арраський. Перший – "Граматыка словенская написана чрез Іоанна Ужевича словянина: славной Академии Паризской в Теології студента в Париже, 1643 р. Арраський рукопис названо: "Грамматыка словенская" Зложена й написана трудом й прилежанием Іоанна Ужевича словянина" 1643 р. Граматика Ужевича створена двома мовами: пояснення – латинською, приклади – слов'янською, українською тих часів.

Українські слова – *безпохабне, бодай (із бог дай), бракуєть, братовая, брехати, будовнічий, вдячний, верещати, волочу, всюди, вязень, гультайство, допюре, кілка, королевская, котрий, хто, що, кузня, малюсенеченкій, нагорода, одинь, пануючий, передь, полоти, порося, реготати, той, хоронить, цыть, чотири.*

Граматична українська термінологія опрацьовувалась у ХІХ ст. у дослідженнях Й. Лозинського, Й. Левицького, Я. Головацького.

У 40-х рр. виходять граматики І. Вагилевича, Й. Лозинського, Я. Головацького; у 60-х – М. Осадца, П. Дячана, Г. Шашкевича; у 70-х – О. Патрицького, пізніше – О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького, В. Коцовського, І. Огієнка.

Докладну характеристику становлення української граматичної термінології здійснив у наш час Артемій Амвросійович Москаленко, вчений Одеського університету [11, с. 82–89].

Завдання 4. Які етапи розвитку української термінології виділяють впродовж четвертого періоду?

Після повалення царату стався рішучий поштовх у розвитку української термінології. Почався четвертий період. Тут ми розглянемо кілька етапів.

Перший етап (1918–1920 рр.). У період існування УНР відбувається стихійне видання словників у регіонах східної України: "Медицинський словничок" П. Адаменка (Могилів-Подільський, 1917 р.), "Словник природознавчий та географічний" К. Дубняка (Миргород); арифметики – Ю. Щириця (Вінниця); граматичної термінології – Грох-Грохольський (Козятин, 1917 р.). Усі ці словники створювались виключно з пуристичних поглядів. Особливо це стосується словника П. Адаменка. У ньому здійснене "ковання" українських термінів для заміни іншомовних. Наприклад: *артерія* – *б'ючка*, *екстракт* – *витяг*, *тиф* – *глухачка*, *бронхи* – *душниці*, *астма* – *задих*, *ванна* – *купільник*, *дифтерит* – *обклад*, *короста* – *чухачка*.

Словник Дубняка дає такі відповідники: *гербарій* – *зільник*, *травник*, *резонатор* – *голосник*, *меридіан* – *південник*, *материк* – *суходіл*, *нуль* – *оник* (заст.), *гвоздика* – *купчок* (діал.), *алебастр* – *лебастр* (зіпсов.), *валер'яна* – *овер'ян* (зіпсов.). Тобто спостерігається наближення наукової мови до живої української мови. Ці словники, коли їх розглядати як тлумачні, безумовно, мають свою ціну, але якщо вони претендують на цілковите витіснення усталених у практиці іншомовізмів – їхня роль значною мірою проблематична".

"У 1918 р. вийшло 18 українсько-російських словників. У них спостерігаємо ту ж таки пуристичну тенденцію. Так, *ідеал* – *правозір*, *опера* – *співोगра*, *комета* – *мітла*. Чимало тут і прикладів зміни одних іншомовних термінів іншими, теж іншомовними. Наприклад: *афера* (фр.) – *гешефт* (нім.), *пароль* (фр.) – *гасло* (пол.).

Розглянемо докладніше один приклад. Іншомовне *дюйм* пропонується замінити на *цаль*. *Дюйм* – з англійської, а *цаль* – з німецької. Із німецької слово у цьому значенні запозичено польською мовою.

Чим *цаль* кращий за *дюйм*? Тільки одним – дюйм вживається в російській мові. Тобто автор керувався не об'єктивними намаганнями українізувати іншомовну термінологію, а тільки бажанням вилучити те, що має подібну форму в російській мові.

Як свідчить Михайло Андрійович Жовтобрюх, визначний учений, серйозною вадою цих словників є тенденційна заміна інтернаціоналізмів, що мають однакову форму з російською мовою – штучними втворами, діалектизмами, застарілою лексикою.

Наприклад, у словнику фізичної термінології О. Курило (Київ, 1918 р.) пропонуються такі відповідники-заміни: *аміак* – *смородець*, *дюйм* – *цаль*, *молекула* – *дробина*, *електрика* – *гровина*.

У цей час виходить російсько-український словник термінів фізики і хімії М. Вікули (Гадяч, 1918 р.), математичний словник (Кам'янець-Подільський, 1919 р.), ентомологічний, юридичний, діловодства, ветеринарний; "Начерк філософської термінології" І. Звінського (Черкаси, 1920 р.). При ентузіазмі авторів словників характерним є недостатня наукова їх компетенція.

У серпні 1918 р. при Київському науковому товаристві створено термінологічну Комісію. Ця установа налагодила зв'язки з НТШ у Львові. У 1919 р. створюється орфографічно-термінологічна комісія при Українській академії наук (УАН). Тут було кілька секцій, працювало 50 осіб. Отже, дві термінологічні установи. Одна працювала на громадських засадах, друга – офіційна, державна.

Другий етап (1921–1933 рр.). Він характеризується тією обставиною, що розширилися й ускладнилися суспільні функції української мови. Упорядкування термінології виходить на одне із чільних місць культурного розвитку. Цей етап

відзначається активним процесом українізації науки й органів державного управління на теренах Радянської України і продовженням зусиль НТШ у Львові та Української Господарчої академії у чеському місті Подєбрадах.

За висловом Г. Холодного, у 20-х рр. ХХ ст. стався "термінологічний дощ" (До історії термінологічної справи на Україні // Вісник ІУНМ. – 1928. – Вип. 1).

На цьому етапі термінологічні словники часто додавалися до підручників та окремих наукових праць. Наприклад, М.М. Васильківський додав психологічний українсько-німецький словничок до перекладеної ним праці з німецької (1925 р.). Тут було вміщено близько 150 термінів. Аналізуючи цей словник, Л.М. Веклинець у статті "Зіставний аналіз психологічної термінології української мови у кінці 20-х років" (Проблеми зіставної семантики. – К., 1995. – С. 66–67) дає таку рубрикацію вміщених у цьому словнику термінів.

1. Базові інтернаціональні терміни – термінологія, метод, психологія, субстанція та ін. Вони вживаються і понині.

2. Термінологізація загальноновживаних слів для передачі німецьких чи російських термінів. Наприклад: *нім. визначення, рос. внимание* – увага, *осознание* – усвідомлення, *сознание* – свідомість, *восприятие* – сприймання.

3. Спільні з російськими термінами: *память* – пам'ять, *познание* – пізнання, *закономерность* – закономірність, *переживание* – переживання. Це приклади фонетичної адаптації.

4. Спільнокореневі з російськими термінами, але відмінні за афіксами: *возбуждение* – збудження, *проявление* – вияв, *явление* – явище. Це словотвірна, морфологічна варіантність.

5. Термінологічні кальки з російської: *превращение представлений* – обертання уявлень (зараз перетворення уявлень – переклад + морфологічна словотвірна варіантність).

У 1921 р. на основі злиття двох термінологічних установ – громадської Комісії і державної утворився Інститут української наукової мови (ІУНМ). Очолював цей інститут академік Агатангел Кримський (1871–1941 рр.). З 1927 р. створено філологічну колегію, яка займалася експертною діяльністю у сфері термінотворення. Було також створено арбітражну комісію, завдання якої полягало в тому, щоб погоджувати розбіжності.

Харківські термінознавці обстоювали поміркований пуризм, натомість київські були крайніми пуристами, особливо щодо російськомовної термінології. Співробітник ІУНМ Т. Секунда вважав, що технічна термінологія має базуватись виключно на народномовному (власномовному) матеріалі, наприклад: *завод* – *виробня*, *температура* – *теплотність*, *манометр* – *тискомір*. Він вимагав уникати таких інтернаціоналізмів, які вживаються в російській: *ватерлінія*, *гудрон*, *картон*, *ресора*, *танк*, *шлак*.

Важливими є вимоги, які Т. Секунда висував до терміна.

1. Прозорість – легкість для розуміння його.
2. Точність – відповідність суті об'єкта.
3. Однозначність.
4. Гнучкість – здатність утворювати похідні термінологічні одиниці.
5. Милозвучність – відповідність фонетичним нормам українського мовлення.

Як бачимо, тут сформульовано найважливіші вимоги.

Співробітники ІУНМ З. Висоцький, О. Яната, М. Левченко та інші відстоювали принцип віддаленості від російської термінології.

Заміна термінів, що збігались із російськими, здійснювалась двома способами. Один з них – вживання власномовних утворень, наприклад: *гайка* – *крутень*, *закріпень*; *мно-*

житель – множак; делитель – діляч; допрос – допит; приговор – вирок; очная ставка – зводи; делопроизводство – справування, діловодство; підшипник – валяння; вентилятор – вітрогон.

У словнику цукрової промисловості І. Кухаренка (1930 р.) терміну *фільтр* пропонувався відповідник *цідило*.

Другий спосіб звільнення від термінів, однозвучних з російськими – заміна запозиченнями з інших мов: *дюйм* (англ.) – *цаль* (нім.-пол.), *гайка* – *нутра*, (пол.-нім.), *арматура* (лат.) – *риштунок* (нім.-пол.).

А. Семенов посідав помірковані пуристичні позиції у хімічній термінології, заміняв *елемент* на *первень*, *алотропію* на *іновидність*.

Наведемо ще приклади термінотворчості описуваного етапу. "Словник геологічної термінології" (1923 р.) П.А. Тутковського: *дюна* – *надув*, *видма* (пол.); *сляда* – *блисняк*; *перпендикуляр* – *сторч*, *простопад*; *металургія* – *гамарство* (нім.-пол.). Словник з електротехніки І. Шелудька: *штенсель* – *притичка*, *абажур* – *дашок*, *умбра* (лат.). Він широко вживав синонімію: *тумба* – *бовванець*, *стовпчик*, *підставка*, *стовпець*, *кобила*. С. Булда (будівельна термінологія, 1930 р.): *ательє* – *робітня*; *поршень* – *толок*; *циркуль* – *колорис*. Ф. Калинович (математика, 1925 р.): *шкала* – *поділکا*, *екваторівник*.

У словнику сільськогосподарської термінології, укладеному П.О. Сабалдирем (1933 р.): *гангрена* – *гангрена*, *мертвиця*, *гібрид* – *мішанець*, *транспортер* – *подавальник*. Досліджувався і шар номенклатурних назв: З.М. Веселовська – термінологія конопель і льону, В. Юрловський – рибальство, плитництво, ложкарство (1928 р.).

У галузі правничої термінології Н. Максименко вважав необхідним використовувати лексику староукраїнських юридичних документів.

За 1921–1932 рр. видано 60 термінологічних словників, у тому числі 16 випущено Інститутом української наукової мови та ще 15 підготовлено Науково-дослідним інститутом мовознавства, створеним у 1930 р.

За висловом А. Вовк (США), 1922–1932 рр. – "золоте десятиріччя для українського мовознавства й української термінології" (1979, Нью-Йорк).

На думку М. Жовтобрюха, причини розбіжностей у поглядах термінознавців такі:

- 1) нагальна потреба у створенні україномовної термінології;
- 2) недостатня підготовленість термінознавців;
- 3) намагання наблизити науку до розуміння широких верств;
- 4) недостатнє усвідомлення того, що запозичення збагачують пізнавальні ресурси літературної мови.

Третій етап (1934–1941 рр.) позначений припиненням процесу українізації. Комісія Наркомату освіти на чолі з А. Хвилюю, що перевіряла термінологічну діяльність, дала негативну оцінку методологічній спрямованості, що, на думку Комісії, полягала в "буржуазно-націоналістичній орієнтації на відмежування від російської мови"; термінологічне спотворення на українському мовному ґрунті розглядалось як "мовне шкідництво". Це, безумовно, упереджена, хибна оцінка.

У 1934 р. у зливі статей говориться про націоналістичний ухил, лунають заклики "добити ворожі ідеї українського фашизму в мовознавстві", пропагандується вчення Івана Яковича Марра як нібито прояв марксизму в мовознавстві.

Новостворений Інститут мовознавства переглядає термінологічні словники, видані до 1933 р. При цьому вилучаються штучно створені слова, вузькодіалектні та архаїчні.

Для упорядкування термінології різних наук видаються термінологічні бюлетені: математичний і медичний (1934 р.), ботанічний, фізичний і виробничий (1935 р.).

Створюються термінологічні словники для середніх шкіл. У 1936 р. виходить "Словник медичної термінології".

Нагромаджується словникова картотека, що має стати основою і для термінознавчої роботи.

Далі триває довгий четвертий етап – час війни 1941–1945 рр., коли була припинена термінознавча діяльність, і поступове поновлення її – 1946–1960 рр.

У 1957 р. створюється словникова комісія АН України на чолі з академіком Й. Штокалом. Завдяки зусиллям термінографів різних галузей створюються і видаються 40 словників з природничих наук. Слід вказати на тенденцію калькування термінів з російської мови як семантичне, так і структурне.

П'ятий етап (1961–1990 рр.). Це був час, коли проголошувалась ненаукова ідея, яка переслідувала мету злиття націй у спільність, що дістала назву "советский народ", і мовою міжнаціонального спілкування мала бути російська.

Українські термінологи, проте, зосереджували увагу на дослідженні теоретичних засад термінотворення. Однією з праць такого типу є ґрунтовна праця професора І. Ковалика.

У цій статті дано наукове осмислення проблем формування та функціонування цього важливого складника української терміносистеми у колі термінотворення в інших слов'янських мовах. Ця робота стала теоретичною основою для багатьох термінологічних досліджень. Автор дійшов висновку, що термінологія має орієнтуватись на потреби націотворчого розвитку. Разом з цим вона має задовольняти і міжнародне наукове контактування, що забезпечує збагачення наукового потенціалу з урахуванням міжнародних стандартів.

На цьому етапі поживається термінологічна діяльність, створюється низка словників.

У 1971 р. виходить словник музичних термінів Ю. Юцевича.

Важливою подією було створення єдиної в межах Союзу двотомної енциклопедії кібернетики (1973 р.). Виходить біологічний словник (1974 р.), геологічний словник-довідник А. Безуглого (1976 р.), у 1975 р. – перекладний українсько-російсько-англійський мінералогічний словник; у 1976 р. – словник цукрової промисловості С. Іванова; 1977 р. – новий словник музичних термінів.

У 80-х рр. XX ст. посилюється процес росіянізації. Підкреслюється роль російської мови як засобу міжнародного спілкування. Це відбивається і на термінографії.

В Україні виходять російські термінологічні словники: оператора машинного доїння (1980 р.), з правил безпеки дорожнього руху (1981 р.), механізатора-овочівника (1984 р.), з фізіології і патофізіології дихання (1984 р.), з ветеринарної хірургії (1984 р.), з ветеринарної патології (1987 р.), зі зварювання і склеювання пластмас (1988 р.), з фармакології та фармації (1989 р.), з психологічної діагностики (1989 р.)" [11, с. 89–96].

Завдання 5. Із здобуттям Україною незалежності розпочинається п'ятий період розвитку термінознавства. Які особливості цього періоду можна виділити?

"Із здобуттям Україною незалежності розпочинається нинішній, п'ятий період розвитку термінознавства.

Відбувається діяльна розробка теоретичних засад термінознавства та створення україномовних словників. Виходять

монографії, авторами яких є Г. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк (1994 р.). Проводяться міжнародні та загальноукраїнські наукові конференції у Києві, Львові, Харкові, що спрямовані на удосконалення термінознавчої роботи в нових умовах.

Є публікації про зарубіжне українське термінознавство (А. Вовк, 1992 р.).

Семантичні та соціолінгвістичні аспекти основ термінотворення детально розглянуто в колективній монографії А.С. Д'якова, Т.Р. Кияка, З.Б. Куделько (2000 р.).

Публікуються термінологічні словники – п'ятимовний з інформатики авторів Р.В. Іваницького, Т.Р. Кияка (1995 р.), з риторики Куньч Зоряна (1997 р.), літературознавчий словник-довідник (1997 р.), словник юридичних термінів (1994 р.), чотиримовний словник термінів ринкової економіки А.С. Д'якова (2001 р.), російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки (1994 р.).

Збільшується кількість видань термінологічних словників. Якщо у 1991 р. вийшло чотири словники, то у 1995 р. – двадцять один.

Знаковим є те, що Верховна Рада вдосконалює законодавчу базу функціонування державної мови в Україні. Наслідком чергового слухання цього питання у 2003 р. є рекомендація Верховної Ради Президенту України створити у структурі центральних органів виконавчої влади Центральний орган з питань мовної політики та Консультативно-дорадчу комісію у складі провідних фахівців галузевих інститутів АН України.

У структурі Кабміну має бути створене Управління з питань мовної політики.

У системі цих заходів знайде місце й удосконалення управління термінотворчим процесом.

Координаційну діяльність має здійснювати Інститут української мови АН України з потужним термінологічним відділом, що має тісно співпрацювати з відповідним підрозділом – Держстандартом України.

Отже, є повна підстава сподіватись, що термінознавча робота набере тих темпів, яких вимагає розширення науково-інформаційного забезпечення суспільного виробництва.

Особливості термінологічного планування у Радянському Союзі мають дуже багато спільного з термінологічним плануванням як у розвинених країнах Заходу, так і в країнах третього світу. Зокрема, починаючи з другої половини минулого століття, Росія поступово інтегрувалася у світовий ринок. У цей період починає розвиватися промисловість, а разом з промисловістю поступово розвивалася та вдосконалювалася термінологія. У 20-ті роки російські терміноси-стеми мали ті ж вади, що й терміноси-стеми інших мов у пе-ріод "до Вюстера". Багато словників у СРСР виходило в той період як пропозиції, в той час як паралельно виходила літе-ратура, де використовувалися інші терміни. Відсутність стан-дартної термінології була проблемою, спільною для багатьох народів СРСР. Типовою була картина: один і той же термін мав багато синонімів, але жоден з цих синонімів не був за-гальноприйнятим. Багато термінів, створених термінологіч-ними комісіями, "вмирили своєю смертю", але деякі з них спон-танно засвоювалися та поступово проникали до широкого вжитку. Але термінологічних кодексів (конкретних розробок стосовно термінології тієї чи іншої мови, термінологічних слов-ників тощо), які б регулювали розвиток нової термінології, не існувало [Fierman 1991, с. 152].

Перші спроби усунути невдалі термінологічні одиниці та замінити їх новими успіху не мали через брак координації в термінологічній роботі та принципів розв'язання подібних проблем [Grinev 1994, с. 62]. Все змінилося у період індустріалізації, на який припадає бурхливий розвиток термінознавства та термінологічного планування в Радянському Союзі. Як і в країнах третього світу, у Радянському Союзі в ті часи намагалися подолати як економічну відсталість, так і нездатність російської мови висловлювати ту чи іншу технічну думку. Тому в кінці 20-х – на початку 30-х років російською мовою було засвоєно дуже багато нових термінів. Основним способом побудови нових термінів у той період було пряме запозичення з сучасних європейських мов (головним чином, з англійської, французької та німецької): *комбайн*, *блуминг* тощо. Все це робилося з метою інтернаціоналізації російської мови, зближення її з мовами Західної Європи. Навіть висувалися проекти латинізації російської писемності [Реформатский 1967; Успенский 1979]. І взагалі, російська мова, за словами Браун'а, є найбільш космополітизованою мовою з усіх слов'янських мов, у яку іншомовні слова завжди надходили в дуже великій кількості [Braun 1989, с. 165].

Паралельно з термінологічною модернізацією у Радянському Союзі в той час проводились заходи зі стандартизації науково-технічних термінів, питаннями яких займався Комітет зі стандартизації при Раді праці та оборони, створений на початку 20-х років. Зокрема питаннями регулювання електротехнічної термінології займалися установи, створені при Комітеті – Всесоюзний електротехнічний з'їзд та Центральна електротехнічна рада, які, зокрема, у 1929 році випустили бюлетень під назвою "Електротехнічні правила та норми" [Wiister 1931, с. 157–158]. У 1932 році Радою народних

комісарів було прийнято постанову, в якій вказувалося на необхідність зосередити зусилля Комітету зі стандартизації на розробці термінологічних стандартів [Волкова 1984, с. 11].

З 1933 року бере свій початок радянська школа термінознавства, серед фундаторів якої стояли професор С.О. Чаплигін, Е.К. Дрезен, Д.С. Лотте та деякі інші радянські термінознавці. Приблизно в той же час було створено Комісію з технічної термінології, яку потім було перетворено в Комітет з науково-технічної термінології (КНТТ) при АН СРСР [Felber 1984, с. 17; Felber 1994, с. 41–43]. У 1935 році було видано російський переклад праці Вюстера "Internationale Sprachnormung in der Technik" з передмовою Е.К. Дрезена, який, зокрема, підкреслив, що випадковості та хаотичності в науково-технічній термінології Вюстер протиставив зрозумілу для техніки, але чужу більшості мовознавців вимогу стандартизації науково-технічних термінів та їх централізованого регулювання [Дрезен 1935, с. 3]. У той період радянські термінознавці тісно співпрацювали з ІЕС (International Electrotechnical Commission) та І.С.А. (International Federation of National Standardizing Associates), виступили, зокрема, з ініціативою щодо побудови міжнародного термінологічного коду, який являв би собою перелік точно визначених та узгоджених на міжнародному рівні науково-технічних понять, які могли б позначатися стандартними звуковими та письмовими термінами або шифром [Дрезен 1936, с. 5; Felber 1994, с. 43]. Зокрема Дрезен виступав за пріоритет уніфікованої інтернаціональної мови [Skujia 1994, с. 255].

У наступні роки питаннями термінологічної стандартизації займався, в основному, Державний комітет зі стандартизації, який видавав спеціальні бюлетені ГОСТ, що містили списки затверджених та обов'язкових до вживання галузевих термінів з їх дефініціями та іншомовними (головним

чином, англійськими) еквівалентами, а також Комісія з технічної термінології, яка в 1962 році була реорганізована у Комітет з Науково-технічної термінології. Крім цього, окремими питаннями термінологічного планування займалися Інститут мовознавства АН СРСР, Інститут російської мови АН СРСР, а також деякі наукові центри у Ленінграді, Омську, Горькому, Воронежі та інших містах [Hagspiel-Moschitz 1993, с. 15–29]. Головним принципом радянської школи термінознавства був системний підхід, тобто в аналізі, розробці та уніфікації науково-технічної термінології провідне місце займала та чи інша система термінів, що співвідносяться з відповідною системою понять [Volkova 1985, с. 279–280]. Серед радянських мовознавців, які в різний час займалися питаннями термінологічного планування, можна назвати Е.К. Дрезена, С. Диманштейна, О.О. Реформатського, Д.С. Лотте, Р.О. Будагова, О.М. Терпігорева, В.С. Кулебакіна, В.П. Даніленко, Т.Л. Канделакі, Ю.Д. Дешерієва, М.І. Ісаєва, В. Скуїню та інших.

Слід також мати на увазі, що заходи з термінологічного планування, які проводились у Радянському Союзі, незважаючи на численні теоретичні та практичні розробки та весь позитивний досвід розробки, впорядкування та стандартизації галузевих терміносистем у радянській школі термінознавства, торкалися майже виключно російської мови. Всі інші мови Радянського Союзу, включаючи українську, повинні були в усьому наслідувати російську термінологію. Звичайно, російська мова відіграла свою позитивну роль як мова міжнаціонального спілкування в СРСР через певні умови, що склалися історично.

Мовне планування в колишньому Радянському Союзі взагалі та термінологічне планування зокрема можна розділити на кілька етапів. У період коренізації термінологічне

планування проводилося, як правило, місцевими письменниками та мовознавцями, які розділяли деякі погляди та мету нових керівників країни. По мірі консолідації режиму центральне радянське керівництво, починаючи з другої половини 20-х років, все більше посилювало контроль над мовним будівництвом.

Вирішальним моментом стала середина 30-х років. Звідси можна зробити висновок, що середина 30-х років була переломним етапом в історії мовного планування в СРСР, до якого був період коренізації, який характеризувався формуванням національних літературних мов народів СРСР незалежно від російської мови, а після якого почався період тотального зросійщення, який з різним ступенем інтенсивності тривав до кінця 80-х років. На першому етапі коренізації велика увага приділялася лексичним та граматичним особливостям тієї чи іншої мови. При побудові нових термінів використовувався насамперед лексичний фонд кожної мови та її словотворчі моделі, дані діалектів відповідної мови. Російські терміни замінювались власномовними елементами чи безпосередніми запозиченнями як із західноєвропейських мов (англійської, французької, а також з грецької та латини), так і з відповідної сакральної мови (арабської, перської, тибетської тощо). У наступні роки все було змінено на користь "інтернаціоналізації". Але якщо в перші роки після революції інтернаціоналізм протиставлявся великодержавному шовінізму (у мовах народів СРСР російські слова навіть інколи замінювались англійськими, французькими, німецькими еквівалентами або калькою), а писемність усіх неслов'янських мов перекладалася на латинізовану систему письма яналіф (у перекладі з тюркської це слово означає буквально новий аліф, тобто перша літера арабського алфавіту) навіть з кирилиці [Письменность и революция, 1933; Язык и письменность

народов СССР, 1933], то вже через п'ятнадцять років "інтернаціональне" все частіше починало асоціюватися з російським, бо ніби російський пролетаріат перетворився в ударну бригаду в створенні інтернаціональної людської культури, а російську мову було оголошено носієм "передової культури". Іншим поясненням "інтернаціоналізації" служила необхідність у створенні спеціальної термінології для перекладу політичної літератури, і що наявні у тій чи іншій мові еквіваленти неросійського походження ніби мали інше емоційно-експресивне забарвлення, інше конотативне значення. Це можна простежити на прикладі мов Середньої Азії, зокрема узбецької.

У період коренізації нові терміни в Узбекистані створювалися на основі тюркських коренів. Так само на власно тюркські замінювались запозичення з арабської та перської мов. Продуктивними були запозичення з давньотюркської мови. І, навпаки, у середині 30-х років усе було спрямовано на усунення бар'єру між узбецькими та "іншомовними" словами, тобто бар'єру між узбецькими і російськими словами та російськими формами слів, запозичених з інших європейських мов. Це дуже чітко було продемонстровано у нових правилах правопису узбецьких еквівалентів таких російських слів, як Гамлет, гегемонія, гектар. Згідно з правописом 1934 року ці слова писалися з літерою Г але з переходом на кирилицю у нових правилах ці слова вже писалися не з літерою h, а з літерою г. І якщо узбецька мова в середині 20-х років містила в собі лише 4 % інтернаціоналізмів російського походження, то в 1934 році ця цифра зросла вже до 12 %. У 1940 році вже 15 % слів в узбецькій мові були російськими.

За останні 50 років мовне та, зокрема, термінологічне планування в СРСР було набагато стабільнішим, ніж у перші два десятиріччя. За винятком останніх років сталінської

епохи дебати щодо словникового складу мови вже не мали такого політичного забарвлення та були менш небезпечні, а правопис значної частини мов народів СРСР все більш віддалявся від російського. Це досить яскраво видно на прикладі азербайджанської мови, де в кінці 50-х років з алфавіту було вилучено "невластиві азербайджанській мові" літери (перш за все, йотовані), а правопис іншомовних слів вже не настільки залежав від російської мови. Знов почали реанімуватися давньотюркські слова. Українська та білоруська мови продовжували перебувати під сильним російським впливом [Дешерієв, Протченко 1968, с. 9, 17–20]. Стосовно цих мов відбувалися зворотні процеси подальшого зближення правопису та лексики з російським правописом та російською лексикою" [1, с. 165–172].

"Основа сучасної української термінології почала створюватися в процесі формування та розвитку наукового стилю ще у XVIII столітті, хоча багато сільськогосподарських, будівельних, юридичних та філософських термінів з'явилися значно раніше [Citkina 1991, с. 38]. Українське LSP бере свій початок з підручників для початкової та середньої школи, виданих галицьким товариством "Просвіта", заснованим у 1868 році [Rytsar 1994, с. 127]. Термінологічне планування в Україні започаткувало свою історію на початку XX століття, після скасування Емського указу. У Галичині перші галузеві словники почали з'являтися вже в другій половині минулого століття. Серед перших українських лексикографів, яких по праву вважають фундаторами української термінології, можна назвати І. Гавришкевича, І. Верхратського, О. Роговина та деяких інших. На початку 60-х років минулого століття вийшли з друку такі їх праці, як "Початок до уложення термінології

ботанічної руської" (І. Гавришкевич); "Словник юридично-політичної термінології: німецько-український", шість випусків "Початки до уложення номенклатури і термінології природописної" (І. Верхратський).

Протягом 70–80 рр. XIX ст., незважаючи на дію Емського указу, видаються термінологічні праці й у Наддніпрянській Україні: "Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России с некоторыми поверьями и рассказами о них" О. Роговича; "Список растений с народными названиями" Ф. Волкова; "Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии" Б. Василенка та деякі інші [Симоненко 1994, с. 199]. Проте ніяких централізованих заходів щодо впорядкування та стандартизації галузевих терміносистем тоді ще не проводилося. До того ж, українська мова Галичини та Наддніпрянщини мала в той період дуже суттєві розбіжності. Сучасна українська науково-технічна термінологія почала розвиватися в науковому мовленні та в LSP вже в радянські часи, на основі власне української мови, а також латини, грецької та сучасних мов, зокрема російської [Citkina 1991, с. 38]. Розквіт термінотворчої роботи в Україні припадає на 20-ті роки, на період так званої українізації, коли після майже 200-літньої перерви українська мова стала мовою суспільного та політичного життя в Україні [Симоненко 1994, с. 200]. Це приблизно збігається хронологічно з періодом коренізації, що мав місце на той час у Радянському Союзі. Фактично українізацією в Україні звалися заходи з коренізації. У той період, коли міністром освіти України був Іван Скрипник, все державне діловодство намагалися перевести на українську мову. А це потребувало розробки та стандартизації галузевих термінологій.

Саме в цей час усі термінологічні комісії було об'єднано в Інститут наукової мови при АН України, який мав займатися

питаннями розбудови наукової термінології. З 1916 до 1930 р. було видано близько 85 галузевих словників: 38 медичних, 3 – з ветеринарії, 13 – з ботаніки; 10 – з математики та механіки, 8 – з діловодства, 9 – з фізики, 4 – з хімії [Симоненко 1994, с. 200].

Так, протягом 20-х років в Україні було видано досить багато термінологічних словників з різних галузей науки, зокрема, "Словник технічної термінології. Електротехніка" Івана Шелудька [Шелудько 1928], "Медичний російсько-український словник" В.Ф. Кисільова [Кисільов 1927], "Короткий російсько-український технічний словничок фінансових термінів (для вжитку) співробітників Губфінвідділу" [Короткий російсько-український... 1924], "Російсько-український словник банкового діловодства" за редакцією В.І. Орловського та І.М. Шелудька [Російсько-український... 1925], "Словник фізичної термінології" В.В. Фаворського [Фаворський 1932] тощо. Паралельно видавалися й термінологічні словники в Галичині та західній діаспорі: "Систематичний словник української математичної термінології" Миколи Чайковського (Берлін) [Чайковський 1924], "Термінологічний словник "Міцність матеріалів"" С. Риндика (Прага) [Риндик 1924] та інші. Щодо стратегії термінологічного планування в Україні в той період можна відмітити, що головною метою термінотворчої роботи була побудова українських національних терміносистем, залучення всього світового позитивного досвіду з термінологічного планування та відокремлення, українських терміносистем від російських, зокрема уникнення всіх вад, на які страждають російські галузеві терміни. Так, наприклад, Іван Шелудько писав про необхідність орієнтації на ті мови світу, які є продуцентами термінів, уникаючи, таким чином, російського посередництва, тим більше, що російська фахова термінологія весь час зазнавала різних

чужомовних впливів, тому не варто сподіватися, що російська мова має власну оригінальну термінологію [Шелудько 1928, с. 9–11]. В багатьох випадках акцент робився на народну мову, коли терміни карбувалися, головним чином, за рахунок внутрішніх ресурсів. При цьому, як і у випадку термінотворчої роботи в Узбекистані періоду коренізації, до карбування нових термінів активно залучалися архаїзми та діалектизми. Проблему співвідношення інтернаціонального та національного в термінотворчій роботі більшість лексикографів 20-х років розв'язувала на користь власних елементів. Створювалися також синонімічні паралелі, що полягали в співіснуванні запозиченого елемента з елементом рідної мови. Чужомовні елементи приймалися лише в крайніх випадках, коли неможливо було висловити ту чи іншу думку засобами української мови [Боярова 1994, с. 104]. Були також і крайні пуристи, які наполягали на тому, аби нові терміни карбувалися виключно на основі українських коренів: "*громовина*" замість "*електрика*", "*впорскування*" замість "*ін'єкція*" тощо [Citkina 1991, с. 38].

Прикладом крайнього пуризму ісландського гатунку можна назвати словник "Міцність матеріалів" С. Риндика, "Систематичний словник української математичної термінології" Миколи Чайковського, "Словник фізичної термінології" В.В. Фаворського та деякі інші, де вже засвоєні інтернаціональні слова штучно замінювалися новоутвореннями: "*вистава*" замість "*експозиція*", "*облямівка*" замість "*ореол*", "*первень*" замість "*елемент*", "*мірило*" замість "*масштаб*", "*модло*" замість "*шаблон*" тощо [Кияк 1994, с. 194].

Проте період українізації завершився для України набагато швидше, ніж період коренізації у Середній Азії. Зокрема Д. Дрінов та П. Сабалдир у статті "Проти націоналізму в математичній термінології" писали про українські буржуазні

елементи, "недобитків петлюрівщини", які ніби розгорнули шкідницьку контрреволюційну роботу в українському мовознавстві, зокрема на термінологічній ділянці [Дрінов, Сабалдир 1935, с. 5]. В іншому подібному виданні було написано, що ніби петлюрівські елементи хотіли відірвати українську термінологію від трудящих мас, ізолювати її від процесу соціалістичного будівництва [Хвиля 1933, с. 10]. Ще один автор стверджував, що контрреволюційні елементи намагалися відірвати Україну від Радянського Союзу, відкидаючи однакові з російською мовою елементи, натомість шукаючи спільне з чеською, польською, німецькою та іншими мовами буржуазної Європи [Виробничий термінологічний бюлетень 1935, с. 5]. Таким чином, так звана "лінія Скрипника" була звинувачена у штучному відриві української мови від російської через заміну слів, що нагадували російські, та заміну їх польськими, чеськими або німецькими еквівалентами [Fierman 1991, с. 159]. Все це робилося під приводом зближення мов народів СРСР [Bilinsky 1980; Jones 1990]. П. Штепа, в свою чергу, стверджував, що протягом 20-х років в українській термінотворчій роботі панував справжній пуризм. Але у 30-ті роки тоталітарна система "ті словники попалила, а авторів постріляла" [Штепа 1977, с. 9].

У подальші роки, після розгрому "націоналістичних елементів" [Дешерієв 1966, с. 122] термінологічне планування в Україні було спрямовано на штучне зближення українських галузевих терміносистем з російською мовою [Sitkina 1991, с. 38]. Фактично термінотворча робота була спрямована, радше, на російську, ніж на українську мову. З іншого боку, в західній діаспорі продовжували випускатися українські термінологічні словники, які наслідували традиції українського термінологічного планування 20-х років. Найвідомішим з тих видань є "Словник чужослів" Павла Штепи [Штепа 1977], який

відстоював позиції крайнього пуризму. Нова хвиля в побудові галузевих словників припадає на 50–60-ті роки, коли було випущено цілу низку дво- та багатомовних словників. У 1957 р. Президія АН України створила спеціальну Словникову комісію, зусиллями якої протягом наступних 20–25 років вийшло в світ понад 50 термінологічних словників як російсько-українських, так і тлумачно-довідкових, з різних природничих та гуманітарних наук [Симоненко 1994, с. 201; Сіткіна 1991, с. 39]. "Видані словники", як зазначалося у зверненні Словникової комісії, не претендували на вичерпність, і, крім того, вони виходили дуже мізерними тиражами і, по суті, зразу після виходу ставали бібліографічною рідкістю" [Симоненко 1994, с. 201], проте й ці словники орієнтувалися майже виключно на російську мову, яка залишалася свого роду еталоном, тим більше, що в деяких галузях науки панувала виключно російська мова.

Серед відомих українських мовознавців 60–80-х років, що займалися питаннями термінознавства та термінотворення, можна назвати таких вчених, як В.В. Акуленко, І.К. Білодід, І.С. Квитко, Е.Ф. Скороходько та інші.

Після здобуття Україною незалежності та надання українській мові статусу державної термінотворча робота знову активізувалася. Почали видаватися та перевидаватися численні термінологічні словники з різних галузей науки та техніки. У цей процес включилися як мовознавці, так і галузеві фахівці. Починаючи з 90-х років над побудовою галузевих словників працюють понад 50 авторських колективів. Серед перших словників цього періоду можна відмітити "Російсько-український словник фізичних термінів" проф. О.Б. Лисковича, "Російсько-український словник дорожника" О.А. Білятинського, "Російсько-український словник архітектурних термінів" О.П. Безродного, "Українсько-російський короткий

словник фізіологічних термінів" Л.С. Годлевського, Д.М. Тичини та ін., "Російсько-український словник музичних термінів" В.І. Іванова, "Російсько-український будівельний словник" (Укрдержбуд) та ін. Проте далеко не всі з цих словників заслуговують уваги як серйозні лексикографічні праці через брак досвіду авторів в укладанні термінологічних словників [Симоненко 1994, с. 202].

Відсутність централізованого керівництва термінологічним плануванням у сьгоднішній Україні призводить до того, що всі ці словники, фактично, суперечать один одному. І, взагалі, зараз спостерігаються принаймні три тенденції термінотворчої роботи. В одних словниках іде просте перелицювання відповідних російських термінів на ніби український лад. В інших випадках спостерігається така ж однобічна орієнтація на англійську мову. У словниках третьої групи реанімуються традиції 20-х років, спрямовані на крайній пуризм [Кияк 1994, с. 191; Іваницький, Кияк 1995, с. 3; Нікітіна 1996, с. 48]" [11, с.172–176].

Завдання 6. На які основні проблеми теорії та практики українського термінознавства вказує автор?

"Наука як вища форма пізнання своїм предметом має виробництво і систематизацію об'єктивних знань, що фіксуються у знакових побудовах, серед яких найважливіше місце посідають словесно-мовні.

Вищою формою організації наукових знань є теорія (грец. досліджую). Вихідною базою теорії є наукові поняття, що знаходять своє вираження у словах чи словосполученнях. Такі мовні знаки, що виражають наукові поняття, називаються термінами. Вони втілюють результати теоретико-пізнавальної діяльності людини і слугують інструментом наукового мислення.

Тому в усі часи суспільство дбало про досконалість термінологічного апарату. Історія української культури засвідчує неослабну увагу до проблем термінології не тільки з боку представників наукової еліти, але й широких кіл освічених людей.

З часу здобуття незалежності в Україні спостерігається термінологічний "вибух". Упродовж останніх років з урахуванням сучасних вимог створено словники з інформатики (укладачі Р. Іваницький, Т. Кияк), програмування, обчислювальної техніки (А. Бартків, О. Гринчишин, Я. Гринчишин), військової справи (А. Бурячок та ін.), медицини (Л. Петрух та ін.), правничої термінології (С. Воробйова та ін.), започатковані словники з раніше проскрибованих сфер, як-от богословська термінологія. Вийшли серйозні наукові дослідження, авторами яких є Т. Панько, Л. Симоненко, А. Крижанівська, І. Кочан, М. Годована, Т. Кияк, А. Д'яків, Ф. Нікітіна та ін. Свідченням посиленої уваги до проблеми термінології є кілька міжнародних конференцій у Львові, загальноукраїнські конференції в Інституті української мови АН України, при Києво-Могилянській академії, відображення термінологічної тематики в матеріалах міжнародних конгресів україністів, численні публікації в наукових збірниках, засобах масової інформації.

Тут виділимо кілька груп питань. Першою групою питань є розгляд сутності терміна і термінологічної системи.

Для активізації матеріального і духовного розвитку незалежної України важливе вдосконалення наукової мови, що є одним із суттєвих чинників інтелектуального потенціалу суспільства. А оскільки наукова мова спирається на термінологію, то зрозуміло, що вдосконаленню термінології потрібна першочергова увага. Цим покликана займатися окрема наукова дисципліна – термінознавство, що досліджує будову і функціонування термінів у системі літературної мови.

Як і всяка наука, термінознавство спирається на певну концептуальну основу, якою є філософські ідеї про матеріальність світу, його системну організацію, постійний саморозвиток явищ, взаємообумовленість їх у процесі функціонування.

До другої групи належать питання практичного здійснення термінотворчого процесу. Особливістю цього процесу є його чотириетапний характер.

На першому етапі виникають назви нових понять, що створюються у пошуковій діяльності дослідників. Цей етап прийнято називати сферою функціонування. Новосформовані поняття втілюються у словесні одиниці, що іменуються номенами, терміноїдами, професіоналізмами, номенклатурними назвами.

Це тільки кандидати у терміни, протерміни. Вони відображають перший ступінь пізнання, вживаються переважно в усному мовленні.

На другому етапі відбувається попереднє випробовування цих протермінів на придатність їх для термінологічної функції. Цей етап називається сферою фіксації.

Нові терміноназви включаються в публікацій наукових, науково-популярних, навчальних текстів, реєстри. На цьому етапі відбувається зіставлення, узгодженість різних протермінів, здійснюється попередній відбір.

Наступний, третій, етап термінотворення – уніфікація термінів. Тут відбувається укладання словників, експертний відбір, звуження термінологічного реєстру. Унаслідок цього відбору терміни набувають рекомендаційного статусу, утверджуючись у вжиткуванні.

Унаслідок цього етапу виникає термінологія – сукупність термінів певної галузі науки, техніки.

Останнім, четвертим, етапом є стандартизація, в процесі якої термінам надається нормативна функція.

В процесі стандартизації терміни набувають директивного статусу, стають обов'язковими як регулятивний засіб теоретичного пізнання. Сукупність термінів, що набули статусу стандартизації, має назву терміносистема.

Третя група питань стосується методологічних засад філософського й загальнонаукового характеру як основи будь-якого наукового дослідження.

Однією з методологічних вимог має бути принцип системного підходу і системного аналізу. На основі цього принципу будується ієрархія термінологічних феноменів як систем різних рівнів. Цей загальнонауковий механізм пізнання і класифікації дозволяє виділити в термінологічному універсумі такі рівневі одиниці.

У центрі ієрархії лежить окремий термін, що має системну будову, формальну і змістову організацію. Наприклад, термін *фонема* – *сміслорозрізнявальна одиниця звукової системи мови*. Це мікросистема.

Позамовна експертиза має оцінити, чи відповідає термін вимогам бути культурогенним складником національної свідомості. Тут визначається соціальна вагомість терміна, насамперед у політико-економічній сфері, правознавстві, особливо за умов зміни соціально-економічних засад суспільства (Я. Януш [2, с. 121]). Це стосується і військової сфери.

При цьому застосовується методика психологічних вимірів, логічного аналізу. Суттєвим є використання здобутків новонароджуваної галузі знань – когнітивної лінгвістики, що вивчає способи отримання, опрацювання та використання вербалізованих знань (Т. Харитонova [4], Н. Єремєєва).

Внутрішньолінгвістична експертиза передбачає аналіз як плану вираження, так і плану змісту кандидата в терміни як уніфікованого компонента терміносистеми (Е. Огар [2, с. 132]).

До плану вираження належить, по-перше, верифікація на продуктивність, тобто на деривативну гнучкість, здатність утворювати похідні слова. Для прикладу розглянемо вживане останнім часом у друкарстві слово *світлина*, яке має прийти на зміну терміна фотографія. Слово це діалектного походження, вживане у творах М. Черемшини, пропонувалось у 20-х роках як відповідник до терміна діапозитив (М. Страшко [2, с. 127]). Проте слово *фотографія* здатне виражати поняття процесу – "спосіб одержання зображення за допомогою спеціального оптичного апарата", "спостереження та хронометрована фіксація певних дій, прийомів, процесів"; поняття предметності – "зображення, відбиток, фотокартка", "майстерня для виготовлення фотозображень". Тоді як *світлина* має лише одне значення – фотозображення. Однак потрібно враховувати ще й те, що словник української мови (в 11 т.) фіксує близько 80 іменників із префіксоїдом *фото* – *фотограф*, *фотонапір*, *фотожурналіст* та ін., понад 20 прикметників – *фотогенічний*, *фотонабірний* тощо; це слово може утворювати похідні дієслова – *фотографувати*, *фотографуватись* і префіксальні до нього – до-, за-, на-, пере-, с-. Отже, слід погодитися з думкою Б. Ажнюка [2, с. 141] щодо друкарського професіоналізму *світлина*, який має лише одне значення "фотозображення" і не здатний утворювати похідні, як це властиво терміну *фотографія*.

По-друге, лінгвоекспертиза плану вираження здійснює перевірку на відповідність нормам української мови. Це стосується передусім фонетичного рівня, коли усуваються немилозвучності, наприклад, у мінералогії – *літіомангантрифілініт* (Н. Овчаренко [2, с. 152]), а також морфологічного, словотвірного – *устаткування* – *устаткування*. (М. Хойнацький [2, с. 25], Л. Полюга [1, с. 81], Н. Цимбал [2, с. 164]), синтаксичного – "забезпечення виконання зобов'язань".

По-третє, план вираження містить визначення оптимальної довжини терміна (ознака, що має відповідати вимозі економності).

У лінгвоекспертизу плану змісту входить також розгляд омонімії в усіх її спектрах і паронімії.

Стилістична експертиза містить установлення емоційного компонента в терміноутворення, наприклад, у правничих текстах – "угода, складена про людське око" (Е. Дмитренко).

Четверта група питань стосується удосконалення управління термінотворенням.

Оскільки терміносистема є складовою частиною мови, то її стан залежить від мовної політики державних інституцій – уряду та законодавчих органів, зусилля яких спрямоване на розвиток функціонування державної мови на усіх ланках життєдіяльності суспільства.

У 2003 р. Верховна Рада України після парламентських слухань про функціонування української мови в Україні рекомендувала Президентові України створити Центральний орган виконавчої влади з питань мовної політики та консультативно-дорадчу раду з провідних фахівців – представників галузевих інститутів НАН України. Кабінету Міністрів рекомендовано створити Управління з питань мовної політики. Можна сподіватися на більшу увагу відповідних установ і до термінотворчої діяльності.

Особливого значення набула потреба створення україномовної терміносистеми і, зокрема, науково-технічної, що впродовж тривалого часу перебувала в потужному силовому полі російськомовного впливу.

На сьогодні зроблено вже чимало. Вітчизняні термінотворці, очолювані одним із центральних органів виконавчої влади – Держстандартом України, виконали значний обсяг робіт. Закладено теоретичні основи українського технічного

термінотворення, введено в дію понад 600 різногалузевих державних стандартів на терміни та визначення, якими послуговуються як підприємства-виробники, так і споживачі. Починаючи нерідко з нуля, термінотворці набули досвіду і нині спроможні вдосконалювати свою діяльність.

У нових умовах є можливість внести належні корективи у формування україномовної терміносистеми.

Доконче необхідно створити при Інституті української мови НАН України державний координаційний центр, куди мають увійти представники органів виконавчої влади з мовної політики, комітету наукової термінології Інституту мовознавства ім. О. Потебні, Міністерства освіти і науки України, Комісії з проблем науково-технічної термінології Держстандарту.

Такий центр має, по-перше, виконувати функції координації термінотвірної діяльності як науково-дослідної, так і термінографічної, консолідувати зусилля термінологів, узагальнювати досвід, видавати інформаційні бюлетені, а згодом і спеціальний журнал. По-друге, проводити конференції, для належної організації яких слід готувати опитувальні листи, рекомендації щодо структури і змісту доповідей і повідомлень. Під час конференцій варто організовувати "круглі столи" з проблемних питань, а за матеріалами конференцій створювати та публікувати аналітичну оцінку результатів наукових досліджень. По-третє, центр має організовувати рецензування підготовлених до друку словників і видавати ліцензії на їх підготовку, здійснювати перспективне й оперативне планування термінографії. Центр повинен координувати роботу з підвищення кваліфікації термінологів, створення науково-методичної літератури, підготовки кадрів термінологів у системі вищої освіти, де необхідно ввести розділ термінознавства у курсі української мови. По-четверте, такий центр міг

би стати певним органом контролю за дотриманням експертних та арбітражних рекомендацій всіма установами та видавництвами, що мають справу з термінами, незалежно від їхнього підпорядкування.

Звичайно, здійснення цих великомасштабних завдань – справа тривала, вона вимагатиме і відповідного матеріального забезпечення. На це повинен зважити уряд, якщо він справді дбає про те, щоб наука незалежної України посідала чільне місце у світовому інтелектуальному просторі. Тільки народ, здатний продукувати нові ідеї, може розраховувати на істинну, а не формальну незалежність" [11, с. 41–58].

Завдання 7. На які проблеми сучасного термінотворення на прикладі термінів у гуманітарних (насамперед у мовознавчих) текстах вказує автор?

"Попри не надто сприятливі історичні обставини, українську наукову термінологію розбудовано чи не для всіх галузей сучасного знання. Сьогодні вона повноцінно задовольняє практичні потреби суспільства й розвивається так само стрімко, як і сама наука. Звичайно, цей розвиток не позбавлений певних перешкод і ускладнень. Невисока культура, точніше – безкультур'я, виявляється:

- 1) у перенасиченні тексту малозрозумілими й зайвими термінами;
- 2) у невиправданому залученні термінів з інших, навіть не суміжних наук;
- 3) у вигадуванні нових назв для явищ і понять, що вже мають узвичаєні терміни.

Ці три тенденції серйозно перешкоджають науковій комунікації й викликають тривогу за сьогоdnішній і завтрашній стан української термінології. В основі статті – наші спостереження за вживанням термінів у гуманітарних (насамперед у мовознавчих) текстах.

1. Перенасичення тексту термінами. Як відомо, науковому стилю властиве домірне вживання як термінології, так і загальної, нейтральної лексики. У текстах одних наук питома вага термінів може бути більшою, в текстах інших наук – меншою. На це співвідношення впливають конкретна ділянка дослідження, індивідуальні вподобання автора, читацький загал, якому призначено публікацію. Загалом, за різними підрахунками, у нормативному науковому тексті спеціальна лексика становить 20–25 % усіх слів, тобто вона поступається загальномовній лексиці.

У деяких наукових текстах, надто в науковому жаргоні, спостерігаємо тенденцію до якомога більшого уникання звичайних слів і вживання натомість "розумної" лексики – тобто вигадування термінів для тих понять, які можна висловити простішими й уживанішими словами. Часто доходить до абсурду: автори спеціально шукають привід, щоб удатися до якогось терміна, хоч зі змісту праці видно, що виїняткові потреби в цьому немає. У результаті з'являється нібито науковий текст, який густо рясніє незвичними висловами на зразок: *багатовимірні маніфестації, інтерпарадигліатичний характер, динаміка глибинних форм, реляційний вияв предмета, амбівалентний архетип, креативно-генеративна величина, динамічно-конструктивний феномен, лінгвально-мислительні упорядкованості, векторне розгортання дефініцій, віртуальна спектральність когнітивних смислів, іманентно зумовлена конструктивність, асиметрична структурно-аккумулятивна взаємодія, парадигма ранжування, есхатологічна уява, конвенціональні аплікатури, соціокультурний гомоморфізм, евентуально-віртуальні парадигми, локація інстанціацій криптування в кустомізованих аплікаціях, презумпція дискурсивної компетенції в концепції семіотико-наративних аспектів мовленнєвої діяльності.*

Лавина неоковирних утворень такого штибу накрила сучасні наукові видання.

Ці терміни перетворилися, по суті, на оздобники, наукові штампи, запас модних слів, які треба розсипати в тексті горохом, щоб не зажити репутації "невігласа". І оскільки в науковому жаргоні ці слова вживають частіше, ніж того вимагає зміст, вони втрачають свою інформативну вартість, а їхні тонкі наукові значення розмиваються, стираються, як мідяки. Так само поширилися набридливі кліше типу *системний аналіз, комплексний підхід, комплекс питань, проблемні питання, актуальні питання, структурно-системне явище, когнітивна парадигма, дискурсивні практики, іманентний процес, статусний підхід, процес розвитку* тощо.

2. Невиправдане залучення термінів з інших наук.

Автори суспільствознавчих розвідок нерідко запозичують поняття й спеціальну лексику з інших наук — як суміжних, так і "далеких" (точних і природничих), хоч досліджувана тема цього нітрохи не вимагає. Дивно, коли, наприклад, у суто лінгвістичному дослідженні натрапляємо на необґрунтовані запозичення з філософії: *структурно-семантична трансценденція*; логіки: *імпліцитні дескрипції*; математики: *вектор, девіація траєкторії ціннісної оцінки, асоціативні осі, диференційна точка, точка відбиття комунікативних аспектів, вхід у площину комунікативно-прагматичного бачення об'єкта*; інформатики: *квант інформації*; фізики: *поле резонанції, центр перетину селіантичної та формальної площин слова, які мають широку амплітуду*; механіки: *сигналізатор, регулятор*; медицини: *трансплантація духовних пріоритетів*, і навіть геології: *мовний ландшафт, рельєф внутрішньоформної прогресії*. Така невдала метафоризація, крім того що викликана браком мовно-естетичного смаку, вихолощує специфіку гуманітарного дослідження, ніби підкреслюючи

неповноцінність лінгвістичної термінології. Метафора в науковій мові має увиразнити, прояснити досліджуване явище, а тут вона, навпаки, затемнює його, обгортаючи беззмістовними й непотрібними асоціативними зв'язками. Важко пригадати, щоб хтось із класиків гуманітарних наук послуговувався такими малозрозумілими метафорами.

У суспільствознавчих (економіка, соціологія, мовознавство) і деяких природничих науках (біологія, медицина) часом вдаються до суто зовнішнього наслідування точних наук, застосовуючи математичну символіку та інші форми й методи (аксіоматичну побудову, систему дефініцій, логічну формалізацію тощо).

Щоб уникнути псевдоматематизації та надуманих формул, фахівці радять застосовувати математичний апарат лише в тому разі, якщо зв'язки між явищами досить складні й не виявляються безпосередньо шляхом роздумів на рівні здорового глузду, не забуваючи при цьому, що для гуманітарних і суспільствознавчих наук кількісний підхід лишається допоміжним методом і аж ніяк не головним та визначальним.

3. Невиправдана заміна узвичаєних термінів. Декому із сучасних науковців здається, що без нових термінів оприлюднювати свою працю якось несолідно. Не запропонувати кількох нових термінів, а то й цілої термінологічної системи вони вважають мало не ознакою поганого тону. Через це давні й загальновідомі поняття такі дослідники іменують новотворами "власного виготовлення", які видаються їм ліпшими за вже усталені. Наприклад: *теорія – концептуальна модель, відмінність – диференційна характеристика, мовлення – вербально-комунікативна практика, уявлення – ментальний прообраз, перевірка на практиці – фактологічна апробація.*

Про безпідставність кожної з таких заміन можна було б написати окремо. Тут ми докладніше зупинимось лише на

одному новому терміні – *дискурс*. Нині він став настільки модним, що цю "знахідку" чимало українських учених, не довго думаючи, залучили до свого термінологічного арсеналу. В їхніх текстах знаходимо: *політичний дискурс, літературознавчий дискурс, критичний дискурс, марксистський дискурс*, а також *філософський, економічний, видавничий, іронічний, любовний дискурс*. Трапляється ще *дискурс художнього твору, дискурс влади, дискурс сексуальності*. Намітилися варіанти: *науковий дискурс і дискурс науки*. За активністю вживання з іменником змагається похідний від нього прикметник: *дискурсивне мислення, дискурсивний раціоналізм, дискурсивна стратегія, дискурсивний контроль, дискурсивна операція, дискурсивна ситуація, дискурсивне пізнання, дискурсивна подія, дискурсивне осмислення, дискурсивні формації*. В одному тексті нам трапилася навіть *легітимација дискурсу*, а в іншому – *дискурсивна відмова від дискурсу*.

Американський філософ Ч. Морріс нарахував аж 16 типів дискурсу: науковий, міфологічний, технологічний, логіко-математичний, фантастичний, поетичний, політичний, теоретичний, легальний, моральний, релігійний, граматичний, космологічний, критичний, пропагандистський, метафізичний. Оскільки чітких критеріїв для виділення таких типів бракує, то за бажання перелік можна легко продовжити.

Як бачимо, дискурсом різні автори називають не те що близькі, а кардинально відмінні поняття, як-от мовлення і стиль, абзац і діалог, спілкування й мовна картина світу тощо. Термін попросту не витримує процедури логічного визначення.

Оскільки межі поняття "дискурс" надзвичайно розмиті й невизначені, а задовільного визначення немає, деякі вчені (мабуть, щоб убезпечитися від можливих закидів) застерігають, що вони розглядають дискурс у широкому розумінні.

Але таке широке розуміння призводить до тавтологій типу "масло масляне": *дискурсивні роздуми, дискурсивний жанр, дискурсивний текст, діалогічний дискурс, дискурсивний аналіз тексту, мовленнєвий дискурс, дискурсивно-розсудкове знання*.

Із дискурсом склалася вельми небажана для науки ситуація, коли його вживають у соціогуманітарних дисциплінах, у найрізноманітніших контекстах і майже в кожного автора він набуває інакшого змістового наповнення, тобто відсилає до зовсім різних понять. При цьому багатозначність терміна виявляється внутрішньо несумісною й іноді доходить до омонімії.

Термінів має бути рівно стільки, скільки їх справді необхідно. Запроваджувати їх доцільно тоді, коли їхня поява підготовлена попереднім розвитком науки, коли вдалося довести помилковість чи неповноту попередніх уявлень або якщо наявний термін призводить до непорозумінь і плутанини. Нові терміни мусять відбивати справді нові поняття, які поліпшують мислення, поглиблюють розуміння, прояснюють наші уявлення про досліджуваний предмет. Академік Д. Лихачов вважав, що якщо дослідник створює сотні нових термінів, він руйнує науку, десятки – підтримує її, два-три – рухає науку вперед. Новотвір не зможе стати повноцінним терміном, якщо він не поширився, якщо його не прийняла наукова спільнота" [33, с. 80–84].

Завдання 8. Які ресурси оновлення наукового стилю української мови виділяє автор?

"Будь-який мовний стиль, як і мова загалом, не стоїть на місці, а перебуває в постійному розвитку. Однак цей розвиток не завжди буває поступальним, прогресивним, не завжди він триває "по висхідній". В історії того чи того стилю

періоди поступу й розквіту часом змінюються періодами застою, занепаду, кризи й навіть регресу.

Якщо науковому стилю і справді загрожує криза, то професійний обов'язок мовознавців – спробувати їй запобігти. Власне, тут можна було б відбутися простою відмовкою: авторам слід ретельніше дотримуватися традиційних мовних канонів (ясності, точності, логічності, стислості, чіткості композиції тощо) і криза зникне сама собою. Така позиція буде, певна річ, слушною, але нам вона, як на нинішні часи, видається застарілою і недостатньою. Адже й так усі дотеперішні дослідження й посібники зі стилістики закликали дотримуватися цих вимог, а якість наукових текстів, проте, дедалі гіршає. Отже, вихід не лише в тому, аби пильнувати згадані канони, а й у тому, що *науковий стиль сам по собі вимагає певного оновлення, реформування*.

Отже, якщо науковий жаргон "замкнений" перед читачем, то досконалий науковий текст мусить бути "відкритим", має бути прямо на нього орієнтованим. Для цього авторові, серед іншого, не варто забувати про психічні процеси, які сприяють читанню, роблять його дієвішим, дають змогу "затягти" читача в наукове дослідження. Ці процеси можна свідомо використовувати, якщо знати, в чому саме вони полягають і як активізують читацьку діяльність.

Основою успішного виконання будь-якої дії є *увага*. Традиційно її вивчають у психології, але оскільки адекватно сприймати мовлення без уваги неможливо, то вона може цілком вважатися повноправним предметом досліджень і в мовознавстві, зокрема в лінгвістичній прагматичі. Саме завдяки увазі психічне відображення стає чітким і ясным, а потрібні уявлення й думки утримуються в полі свідомості доти, доки не буде досягнуто мети. Увага значно пожвавлює

сприйняття, підвищує інтелектуальну активність, зміцнює, закарбовує в пам'яті отримані відомості.

Іншою фізіологічною основою уваги є *домінанта* – сильне джерело збудження, що виникає в корі головного мозку. Академік О. Ухтомський (автор учення про домінанту) виділив дві її важливі властивості:

1) завдяки високій збудженості нервових клітин вона скупчує різні зовнішні подразники, що забезпечує концентрацію уваги;

2) збудження затримується тривалий час навіть після того, як подразники зникають, що забезпечує стійкість уваги.

Водночас домінанта пригальмовує діяльність інших, незбуджених зон головного мозку й відключає увагу від решти подразників. Між іншим, розвинуту концентрацію та стійкість уваги, тобто здатність мозку формувати й довго утримувати збудженою нейронну модель мети, яка скеровує рух думки, небезпідставно вважають одним зі складників таланту. Текст, зокрема й науковий, можна вважати одним із засобів передавати домінанту від автора, у якого вона виникла, до читача, який нею "заражається".

Неодмінними рисами хорошої наукової публікації є змістовність, інформативність, фактична насиченість, коли автор у кожному наступному реченні вміщує новий факт чи нову оригінальну думку. Якщо ж у публікації переповідається те, що читачеві й так відомо, його увага розпорошується. Тоді до викладу не вдається притягти сталу, постійну увагу, а якщо і вдається, то вона виявиться нетривалою, ситуативною, епізодичною.

Відтворюючи в тексті своє мислення, показуючи інтригу наукового пошуку, повідомляючи не тільки *що* виявлено, а і *як* виявлено, автор тим самим зміцнює увагу читача, збуджує в нього пізнавальний інтерес. Тим більше, що наукова

думка рідко розвивається однолінійно, "по прямій", із наперед заданим маршрутом.

Не можна оминати ще одного фундаментального психологічного механізму, який виникає при сприйнятті творів. Це явище уподібнення, ототожнення або, як його частіше називають, *ідентифікації*. Сприймаючи, наприклад, твір мистецтва чи художньої літератури, ми несвідомо, автоматично ототожнюємо себе з головним героєм. Спершу переймаємося до нього щирою симпатією й відтак починаємо стежити за його долею, вболівати й співпереживати йому, тобто симпатія переростає в емпатію. Саме завдяки ідентифікації мистецький твір справляє на публіку таке сильне емоційне враження. Зображені події вона сприймає так, наче вони сталися з нею безпосередньо.

Коли читач мислить разом із автором, його думка іноді може випереджати виклад. Явище, коли в читача заздалегідь складається уявлення про дальший зміст тексту, в психології дістало назву *антиципації*.

Це випереджувальне відображення, прогнозування, своєрідне "передзнання". Якщо при звичайному інтересі читач просто очікує "що ж буде далі?", то при антиципації він самостійно прагне вгадати наступні події. Дуже яскраво антиципація виявляється при проникненні в невідоме, наприклад, у детективах, коли читач, аналізуючи обставини злочину, намагається висунути власну версію та з'ясувати, хто з персонажів є правопорушником.

У науковому тексті антиципація виявляється як прагнення читача передбачити, як саме автор розв'язуватиме поставлену проблему, або в намаганні відшукати рішення самостійно ще до того, як її буде розв'язано в тексті. Читач воліє впевнитися в істинності свого здогаду і процес читання, по суті, зводиться до перевірки цього здогаду" [32, с. 174–185].

Завдання 9. Чому термінологія розвивається за законами спадковості, а тому "поняття розвитку й еволюції повинне стати основою лінгвістичного мислення" (Бодуен де Куртене)?

"Як підсистема природної мови, що сформувалась унаслідок взаємодії позамовних чинників та загальних тенденцій розвитку національної мови, термінологія розвивається за законами спадковості, а тому "поняття розвитку й еволюції, – як підкреслював Бодуен де Куртене, – повинне стати основою лінгвістичного мислення" при її дослідженні.

У загальній еволюції української гідромеліоративної термінології (УГМТ) важливе місце займає донауковий етап, який охоплює XI – першу пол. XIX ст. Гідромеліорація як наукова дисципліна сформувалась усередині XIX ст., проте найпростіші гідромеліоративні заходи на території сучасної України застосовувалися з найдавніших часів. Специфіка виробничої, а також пізнавальної діяльності у сфері практичної гідромеліорації знаходила своє відображення у спеціальній лексиці, що її обслуговувала – донауковій гідромеліоративній термінології, перші писемні фіксації якої припадають на XI ст.

Серед мовознавців немає однастайності щодо визнання за спеціальною лексикою донаукового періоду статусу термінології. Поширеним є погляд, згідно з яким її визначають як "професійну лексику", наголошуючи на принципових відмінностях між професійними лексемами як одиницями лексики певного роду занять і термінами як одиницями термінології. Такі відмінності вбачають як у внутрішньомовних характеристиках (неточності, образності), так і в хронологічному протиставленні – "архаїчності" донаукової спеціальної лексики порівняно з науковою термінологією.

Якщо в науковій сфері поняття термінуються на концептуально-теоретичному рівні, то в донауковий період переважно

на предметно-конкретному. При цьому "між словником науки і словником побуту прямий тісний зв'язок. Будь-яка наука починає з результатів, здобутих мисленням і мовленням народу, і в подальшому своєму розвитку не відривається від народної мови".

Щодо твердження про більшу, порівняно з термінологією, образність професійної лексики, то воно також дискусійне. Образність спеціальних найменувань зумовлена метафоричними та метонімічними перенесеннями, визнаними засобами "емоційного та інтелектуального освоєння світу", його наукового пізнання, які виступають різновидами лексико-семантичного способу словотворення, поширеного і в донауковій, і в науково-технічній термінології. Процеси переосягнення мовних одиниць на різних етапах формування спеціальної підмови зумовлені тим, що словесні знаки чи то професійні лексеми, чи терміни, будучи засобом зберігання зафіксованої в них позамовної інформації, тобто відомостей, знань про світ, одночасно служать і засобом мовного мислення. Тому і значення слів "постійно втягуються у круговерть розвитку самих понять, матеріалізованих у словесній оболонці".

Більш слушною видається думка про те, що терміну властива образність лише в момент його утворення, на початковому етапі існування у певній терміносистемі, а оскільки творення нових термінологічних одиниць, зокрема й способом вторинної номінації, відбувається постійно, то у спеціальній підмові завжди залишається можливість появи певної кількості образних, емоційно забарвлених термінів. Це яскраво підтверджують задокументовані в наукових працях з гідромеліорації останніх років найменування нових понять, які ще не втратили графічної (пишуться в лапках) і лексичної маркованості, що свідчить про їхню неусталеність та емоційно-експресивне

забарвлення (землі-"супутники", коліно типу "гусак", труба типу "змійка").

Поступово, з усталенням спеціального слова, і професійної лексеми, і наукового терміна, його "метафорична або метонімічна яскравість втрачається, образність пригасає, оскільки на перший план висувається логічна схема або взаємозв'язок певних наукових побудов" (пор. сучасні терміни *ложе озера, ложе болота, ложе борозни, ложе зрошувача*).

Така кваліфікація доннаукової спеціальної лексики як "професійної", але не "термінологічної", поділяє історично успадковану лексику певного фаху на дві хронологічно протиставлені групи найменувань – давні (професійні лексеми) і сучасні (терміни).

Разом з тим, помилкою було б не зважати на певні особливості термінології доннаукового періоду, а тому правомірно розмежувати термінологію "народну, традиційну", "природно сформовану" (доннаукову) і "книжну" (наукову, свідомо контрольовану) хоча б на тій підставі, що "контроль і регулювання термінотворчого процесу в сучасних умовах відбувається на тій стадії розвитку галузевої термінології, коли вона вже пройшла шлях природного формування". Як підкреслює з цього приводу Л. Симоненко, "народна термінологія стала передумовою формування більш досконалої наукової термінології".

У доннауковий період, на думку П. Черних, "номінативна предметна лексика по суті є термінологічною". Це справедливе твердження не пояснює, однак, складних взаємовідношень спеціальних найменувань і загальноновживаної лексики на ранніх стадіях розвитку термінології.

Характерною особливістю народної термінології є те, що вона формується в усному мовленнєвому вжитку осіб, зайнятих певним видом професійної діяльності, тому "роль живої

природної мови ... була надзвичайно важливою в розвитку наукової ... термінології".

Для доннаукових термінів, які, природно, не мали дефініцій, характерне коливання значень у певних межах. Наприклад, слово *пересьпа* позначало близькі, але не тотожні поняття "гребля", "пересип", "вал" (Ср., II, 916). Причини цього явища вбачаємо не лише в полісемічній природі слова живої мови, для якого загалом характерне вираження кількох значень, а й у філіації спеціальних понять, не одразу закріплених окремими мовними знаками. Формування на основі одного поняття кількох самотійних у мовному плані виявлялось у багатозначності слова-терміна у межах свого термінологічного поля. Типовим прикладом цього виступає слово *труба*, яке було носієм значень "духовий музичний інструмент", "трубка", а також називало важливі гідромеліоративні поняття: "водопровідна труба", "акведук", "канал" (Ср., III, 1004–1005). Цю особливість доннаукової гідромеліоративної термінології кваліфікуємо як "недостатність" – постійну рису кожної традиційної, народної термінології, яка знаходить свій вияв у "здатності термінології послуговуватися певний час попереднім набором позначень навіть тоді, коли вже з'явилася нова реалія, тобто у здатності термінології постійно дещо відставати від рівня матеріальної культури і відображати тим самим постійно попередній культурний рівень".

Головна причина існування широких варіантних рядів на позначення гідромеліоративних понять полягала в тому, що, набуваючи термінологічної функції і вступаючи в нову функціональну сферу, загальноновживане слово не поривало зв'язків зі своїми синонімами в загальнонародній мові, а навпаки, залучало їх до цієї сфери. Це явище особливо чітко спостерігається саме на ранньому, доннауковому етапі формування гідромеліоративної термінології, коли слова загальної мови

лише починають функціонувати як терміни, коли "наслідки процесу мовної ізоляції, яку переживає кожне слово-термін, ще не встигають виявитися.

Системна організованість досліджуваного масиву спеці-альних найменувань виявилась у їх поняттєвій диференційованості (тематична класифікація) та численних лексико-семантичних відношеннях термінологічних одиниць – синонімічних, полісемічних, антонімічних. Системність плану вираження у донауковий період втілена мінімально – відсутня граматична спеціалізація, не вироблені словотвірні моделі для певних груп понять, хоч у деяких випадках спостерігаємо певну однотипність морфемного оформлення термінів (наприклад: *ставище* – ССУМ, II, 377; *озерище* – ССУМ, II, 77; *займище* – ССУМ, I, 375; *поводнище* – МТС, 243; *затамоване* – Бер., 143; *высьтанье* – ІСУЯ, I, 460 тощо).

У перший період свого розвитку українська гідромеліоративна термінологія творилася на власній лексичній основі практично без іншомовних запозичень" [24, с. 51–58].

Завдання 10. Яку роль відіграють лексикографічні праці у відображенні історії розвитку термінознавства?

"Оприлюднення словника авторової діалектологічної праці – це завжди відповідальність перед дотеперішніми поколіннями і випробування перед сучасниками й нащадками, адже діалекти – це підґрунтя для відновлення наївної картини світу народу, оберіг колективної пам'яті, скарбниця багатого духового і практичного досвіду. У цьому річизі й розгляньмо "Словник-довідник старовинних і діалектних назв страв, продуктів, харчових виробів та кухонного начиння різних регіонів України" [12] (далі Словник), що слугує невичерпним інтелектуальним надбанням для сучасників, опрацьовуючи яке, можна простежити процеси формування

національної свідомості, досягнути своєрідність цих процесів, ідентифікувати себе як націю.

Відтворюючи наївну картину світу народу в її цілісності, діалектні слова дають змогу виявити генетичні складники різних концептів. Приміром, на базі аналізу численних старовинних і діалектних номінацій концепту "*картопля*" можна уявити, як мислили наші пращури, номінуючи цей овоч. Подамо кілька з цих назв, як-то: архаїзми (*бульбега*, *бульбиця* [12, с. 42], *гардибурка* [12, с. 43], *кантопля*, *картохля* [12, с. 52]), діалектизм *бульба* (Галичина) [12, с. 42], діалектизми на позначення різних сортів картоплі (*мариканка*, *марикани* (Поділля) – *американка* [12, с. 57], *шріт* (Гуцульщина) – дрібна картопля [12, с. 72] *майка* (Одещина) – сорт картоплі, який садять у травні [12, с. 56]).

Однак, як наголошує укладачка, мета створення Словника полягає не лише в тім, аби поглянути на речі очима попередників, але й привернути увагу сучасників до "напівзабутих чи недооцінених скарбів української кулінарної спадщини" [12, с. 7], від яких залежить розвиток української термінології кулінарного мистецтва в Україні.

Спершу, на підставі опрацьованих джерел, визначимося з поняттями макро-, медіа- й мікроструктури Словника, позаяк щодо них з-поміж науковців нема єдності.

Не заглиблюючись у лексикографічні дискусії, зазначмо, що макроструктура Словника – це сукупність усіх його допоміжних розділів (передмови, правил користування, списку умовних скорочень тощо) і загальний реєстр номінацій. Зазвичай, оцінюючи медіаструктуру словника, звертають увагу на встановлення відношень між словниковими статтями [3, с. 335], тобто на засади репрезентації слів та омонімії. Будова мікроструктури словника має дві частини – реєстрову (що охоплює заголовне (входове, заголовкове, ключове

слово, або вокабулу, чи лему) слово, граматичну і стилістичну зони тощо), та інтерпретаційну [3, с. 338–342] (зони тлумачень і лексико-семантичної валентності [15, с. 148], інакше ілюстративної або демонстративної зони).

Щодо реєстру номінацій зазначмо, що Словник містить понад 9000 одиниць, зібраних у різних регіонах України, які подано у 24 розділах і 3860 словникових статтях. Усе це свідчить про величезний словниковий запас українців, ґрунтований на неоглядному досвіді, та рівночасно показує компетентність авторки щодо порушених питань, яка не лише опрацювала набутки попередників, а й здійснила чимало власних польових експедицій.

Як відомо, медіаструктура характеризує взаємозв'язки номінацій. У цьому Словнику їх тематично згруповано у 24 розділи й розташовано в кожному розділі за абеткою, і то лише у 18 з них репрезентують назви страв, продуктів, харчових виробів, як-то: овочі, фрукти, ягоди, гриби, прянощі; риба, птиця, домашня худоба; хліб зерновий, крупи; хлібо-булочні вироби; страви з борошна; страви з круп; страви з м'яса та риби; молочні страви; страви з яєць; рідкі страви; страви з картоплі, капусти, квасолі, гороху тощо. Решту розділів по-різному пов'язано з провідною темою, наприклад: у чотирьох розділах (назви процесу, характеру та часу харчування; посуд для приготування та зберігання продуктів; приміщення, пристрої, інструменти для приготування та зберігання продуктів; професії (спеціалізації) та процес виробництва харчових продуктів) номіновано особливості перебігу процесу, характеру й часу харчування українців, зафіксовано одиниці простору для вирощування продуктів, крім того, названо приміщення та господарські речі, з-поміж яких посуд для приготування, подавання й зберігання їжі, напоїв..., а також названо одиниці на позначення професій і харчових технологій.

У праці подано доволі чималу кількість омонімів (15 %), що виникли переважно внаслідок розщеплення значень певного полісеманта. У такий спосіб утворено пари, протиставлені як діалектне й застаріле (*студенець* (Гуцульщина) – *холодець* і *студенець* (архаїзм) – *криниця* [12, с. 150]).

Опрацювання омонімії дає змогу читачеві зрозуміти складні семантичні процеси та з'ясувати причини їхньої появи, що, на наш погляд, наблизить дослідника до відтворення концептуалізації й категоризації світобачення і світосприйняття українців, який існує як складник культурницько-цивілізаційної картини світу. Безперечно, що значущість Словника полягає в тому, що завдяки йому можна заповнити певні лакуни в цій галузі знань.

Підсумовуючи викладене, варто визнати, що перед діалектологами, із-поміж решти мовознавців, наразі постає хіба не одне з найважливіших завдань – відновити через слово перерваний культурницький зв'язок поколінь. Оскільки прогалини в діалектології вельми відчутні й нині, до прикладу, лексика, пов'язана з їжею і кухонним начинням, у більшій частині карпатських говорів "не тільки не вивчена, але й не зібрана" [5, с. 4], зокрема досі не існує Подільського діалектного словника [1, с. 2]" [42, с. 32–39].

"Усталення термінологічного корпусу українського рибальства є справою майбутнього. Рибальська лексика й фразеологія залишаються ніби "законсервованими" в межах діалектних словників. Наша держава не має жодного україномовного наукового чи науково-популярного часопису цієї галузі (журнал "Світ рибалки" є таким лише за назвою, бо всі статті там публікують російською мовою, українською ж – окремі

листи дописувачів). Мабуть, через це стародавня професійно-термінологічна система українського рибальства до сьогодні залишається невпорядкованою.

Специфічно рибальськими є назви, ужиті в тлумачних словниках сучасної української мови без ремарок, але в тлумаченні їх у дужках завжди зазначено (*про рибу*) або ж слова риба, рибальський є центральними в тлумаченні. Такі назви можна поділити на декілька груп:

1) однозначні слова (переносних значень до них не зафіксовано; ці назви можуть мати похідники, що їх деякі тлумачні словники вже кваліфікують як рибальські терміни), наприклад: *виживичувати* (*виживичити*) ловити рибу сачком, підтягаючи її до човна чи берега [2, с. 134], пор.: *живець*, риб. (рибальський термін) [9, с. 300];

2) багатозначні слова (первинним є саме рибальський номен, до прямого значення якого можуть розвиватися загальноновживані переносні значення), наприклад: *вудити*, недок. – "ловити вудкою рибу" [2, с. 211], *виуджувати* (*виудити*) 1. "виловлювати рибу вудкою // діставати, витягати на нитці, мотузці з принадою", 2. перен., розм. "вибирати, шукаючи кого-, що-небудь серед когось, у чомусь", 3. перен., розм. "домагатися чого-небудь, діставати щось за допомогою хитрощів" [2, с. 158]; у терміносфері рибальства такі слова, як правило, мають численні похідники, пор.: *вудка* – "знаряддя для ловіння риби, що звичайно складається з вудлища, волосіні, поплавця, грузила та гачка", *вудкар* – "рибалка, який ловить рибу вудкою", *вудлище* – "тонкий і гнучкий прут (звичайно бамбуковий, ліщиновий, пластмасовий або металевий), до якого прикріплюють волосінь" [2, с. 211];

3) слова, які вживають як у спеціальному, так і неспеціальному мовленні, але в рибальській терміносфері вони перебувають у чітко організованій системі понять, наприклад:

волосінь – "прив'язана до вудлища довга міцна нитка (з волосин коня, шовку і т. ін.), на кінці якої прикріплено риболовецький гачок" [2, с. 201], пор.: *сталька* – "тонкий сталевий дріт, який досвідчені рибалки намотують на спінінгові котушки замість волосіні, ліски; сталева ліска для ловлі риби у глибоких річках зі швидкою течією" [2, с. 1383];

4) дієслівні рибальські номени, що є однозначними словами в певній видовій формі, наприклад: *наглушити* – "вибухами або ударами по льоду оглушити яку-небудь кількість риби. *Наглушити коронів*" [2, с. 707], недоконаний вид цього дієслова має, окрім прямого, вивідні й переносні значення;

5) дієслівні рибальські номени, що стають однозначними словами лише в синтаксичній ролі присудка без додатка (вони ніби "кам'яніють", зосередивши всю повноту значення на собі), напр.: *клювати* – "схоплювати принаду, наживу на вудці (про рибу)" [2, с. 548]. Хоча й спостерігаємо тенденцію кваліфікувати подібні рибальські номени як галузеві терміни, пор.: *підсікати* (підсікти), риб. "смикати вудку в момент клювання, щоб сильніше зачепити рибу на гачок" [2, с. 965].

Отже, суперечливе подання рибальських номенів у тлумачних словниках сучасної української мови має такі вияви: несистемне галузеве позначення очевидних термінологічних одиниць, незважаючи на те, розкрито чи не розкрито сферу вживання їх у тлумаченні; відмінне стилістичне маркування досліджуваних назв у різних лексикографічних джерелах; непослідовне стилістичне маркування похідників. Спостерігаємо також хитання в тлумаченні номенів, напр.: *рибальський*, *риболовний*, *риболовецький* (треба – *рибальський*), для *ловлення*, для *ловлі*, для *ловіння риби* (краще – *ловити* або *щоб ловити рибу*) тощо" [25, с. 34–37].

Завдання 11. *Огляд навчальних посібників із термінознавства ХХІ століття свідчить про характерні риси розвитку термінознавства в Україні. Яку роль відіграють посібники у формуванні термінологічної культури майбутніх фахівців?*

"Завданням вищої школи нині є виховання висококваліфікованих фахівців, які не лише набувають певних професійних знань і навичок, а й розуміють закономірності творення назв наукових понять, уміють грамотно застосовувати термінолексику в усіх царинах професійної діяльності. Тому в навчальні плани вищих навчальних закладів уведено дисципліну "Українське термінознавство", де вона посідає чільне місце як серед нормативних, так і серед вибіркових дисциплін (у кожному виші по-своєму). Термінологія (через навчальний процес) стає для студента основою його професійних навичок на рівні фахової комунікації.

У результаті вивчення дисципліни студенти мають навчитися диференціювати нормативне й ненормативне слово та терміновживання, добирати з низки дублетних форм ту, яка відповідає не лише вимогам семантичної точності, але й стилістичної доречності, граматичної та стилістично правильної сполучуваності.

Викладання термінознавства вимагає навчального забезпечення у вигляді навчальних підручників, посібників, практикумів й інших видів навчально-методичної літератури, яка покликана забезпечити комплексне знання термінології обраного фаху, допомогти зорієнтуватися у змінах, що сталися за останні роки в термінології. Зупинімося лише на одному виді навчальної літератури – посібниках.

Протягом 2000–2015 рр. вийшло чимало підручників, посібників й інших навчальних книжок як із загальних питань термінознавства, так і суто фахових.

Суть проблеми: які саме посібники і з яких галузей знань є нині та яка частотність їхньої появи?

Видання таких джерел за період 2000–2015 рр. наведемо в таблиці.

Рік	Кількість видань	Рік	Кількість видань
2000	2	2008	3
2001	5	2009	2
2002	3	2010	4
2003	10	2011	4
2004	2	2012	2
2005	2	2013	2
2006	5	2014	2
2007	4	2015	2

До навчальних книжок такого спрямування належать підручники, навчальні посібники, навчально-методичні посібники, методичні рекомендації (вказівки), практикуми, конспекти лекцій тощо. Кожне з них має свою специфіку подання інформації та навчальне призначення. Зрозуміла річ, що в одній статті охопити й проаналізувати абсолютно всі видання згідно з цією класифікацією неможливо, зосередьмося лише на навчальних посібниках загального призначення, тобто на таких, які знайомлять студентів з основами терміна, термінології, терміносистеми, подають історичні відомості про становлення національного українського термінознавства.

Навчальний посібник – це видання, яке доповнює або частково (повністю) замінює підручник, офіційно затверджене як цього виду видання. Різниця між підручником і навчальним посібником полягає в тому, що в підручнику теоретичні основи курсу викладають у суворій відповідності до програми, а в навчальному посібнику – без урахування такої. Серед

навчальних посібників вирізняємо такі, що спрямовані на загальну теорію термінознавства, її суто фахове спрямування.

Навчальний посібник "Основи українського термінознавства та перекладу науково-технічної літератури" побачив світ 2002 року, його уклали О.В. Бондарець, Л.Я. Терещенко, В.В. Дубічинський, Г.Д. Павлова [3]. Він вийшов у Харківському технічному університеті "Харківський політехнічний інститут". У ньому висвітлено історію становлення та розвитку термінології як наукової дисципліни. Розкрито суть поняття та будову терміна, розглянуто актуальні проблеми світової та української термінології. Схарактеризовано основні способи та прийоми перекладу лексичних одиниць (зокрема, методи транскодування, калькування, контекстної заміни, смислового розвитку, вибору варіантного відповідника для перекладу неоднозначних слів, а також формальної негативації та описового перекладу).

Навчальний посібник О.І. Павлової "Основи термінознавства" побачив світ у Рівненському видавництві "Волинські обереги" 2011 року [19]. Він призначений для студентів вищих навчальних закладів безвідносно до напрямку навчання, фаху, а також освітнього рівня. Тобто є універсальним. Однак у коротенькій анотації автор таки зазначила, що вона його писала для студентів п'ятих курсів факультетів іноземної та української філології.

Навчальна книжка має десять розділів:

1. Термінознавство як наукова дисципліна.
2. Термінологія в мовних процесах.
3. Термінознавство в СРСР: короткий нарис історії.
4. Термінознавство в Україні: екскурс до історії.
5. Загальне уявлення про терміни, термінологію, терміносистему.
6. Логіко-поняттєвий аспект термінології.

7. Лексико-граматична характеристика термінологій.
8. Лексико-семантичні процеси в термінології.
9. Термінотворення у мові науки та техніки.
10. Основні аспекти прикладного термінознавства.

Усі терміни автор поділяє на:

- 1) терміни науки;
- 2) терміни техніки й виробництва;
- 3) терміни управління;
- 4) терміни культури і спорту.

До кожної групи наведено приклади українських, російських та англійських термінів. Тобто враховано специфіку споживача. Та не усі перелічені групи проілюстровано (немає прикладів управлінських спеціальних назв і термінів культури).

Серед прикладних аспектів термінознавства названо і детально розглянуто:

- 1) науково-технічну лексикографію;
- 2) створення банків термінів;
- 3) уніфікацію терміносистем;
- 4) переклад наукових і технічних термінів;
- 5) термінологічне редагування;
- 6) навчання термінологів і термінографів;
- 7) організаційно-методичну діяльність термінологічних органів.

У Львові в 2013 році з'явився новий навчальний посібник із дисципліни "Основи термінознавства" [14]. Його автори С.З. Булик-Верхола, Г.В. Наконечна, Ю.В. Теглівець – доценти кафедри української мови Національного університету "Львівська політехніка". Посібник створено для студентів різних форм навчання, а також для всіх, хто цікавиться проблемами сучасного українського термінознавства.

Посібник має дев'ять розділів, у яких ідеться про термінознавство як науку, предмет і завдання курсу, опрацювання

термінологічної спадщини в сучасних умовах, лексико-семантичну характеристику української науково-технічної термінології, способи термінотворення, запозичення і переклад термінів, термінографію, стандартизацію термінології, а також про науковий стиль мовлення, його ознаки й жанри.

У додатках подано коротку інформацію про найвидатніших українських термінологів, бібліографічні стандарти, а також взірці оформлення студентських наукових праць. Мета цього навчального видання – сформувати мовно-термінологічну компетенцію майбутнього фахівця, враховуючи особливості історичного формування й теперішнього стану української термінології як підсистеми сучасної української літературної мови. Якщо більшість посібників із термінознавства ґрунтуються на теоретичних засадах, то цей має практичне спрямування. Він містить доступно викладену інформацію про термінологію української мови, продуману систему практичних завдань і корисні для засвоювання матеріалу додатки.

У навчальному посібнику "Прикладне термінознавство" (за ред. В.В. Дубічинського й Л.А. Васенко) викладено теоретичний матеріал з термінології (термінологічне планування, предмет термінознавства, способи творення термінів, переклад термінів, словники й термінографія). Це, по суті, перший в Україні систематичний виклад курсу лінгвістичної та термінологічної підготовки майбутнього фахівця. Посібник містить курс лекцій, який знайомить студентів з основними поняттями термінознавства, розкриває напрямки побудови нових термінів, подає види технічного перекладу, знайомить із типами термінологічних словників й етапами їхнього укладання.

А оскільки, як відомо, прикладне термінознавство досліджує встановлення практичних принципів і рекомендацій з метою усунення нестачі термінів їхнє оцінювання, опису-

вання, редагування, упорядкування, створення, перекладання й використання, то цей посібник принесе неодмінну користь тим, хто ним користується і буде користуватися.

На сучасному етапі надзвичайно актуальним є формування навичок вільного й правильного володіння фаховою українською мовою, що потребує цілісної концепції термінотворення, яка б поєднувала надбання науковців різних поколінь, а також унормованої системи правил сучасного стилю української ділової мови.

Навчально-методичний посібник – видання, що містить матеріали з методики викладання навчальної дисципліни (її розділу, частини) або з методики виховання. Воно допомагає навчитися працювати самостійно. Відображає твори, де викладено методику освоєння всього курсу, окремих його розділів, частин, тем або виконання практичних завдань. До книжок такого типу належать: "Сучасна українська хімічна термінологія і номенклатура": навчально-методичний посібник, який уклали викладачі Ніжинського державного педагогічного університету імені М. Гоголя 2000 року. "Сучасна термінологія і номенклатура органічних сполук": навчально-методичний посібник (для вчителів та учнів загальноосвітніх навчальних закладів), який упорядкувала В.С. Толмачова й ін. Книжка вийшла в Тернополі 2008 року.

Методичні рекомендації (вказівки) – видання, що містить роз'яснення з певної теми, розділу або питання навчальної дисципліни, визначає методику виконання завдань, певного виду робіт (семінарських, практичних). До таких видань належать: "Лінгвістичні аспекти стандартизації української термінології", які написали В.В. Дубічинський та О.М. Кримець (Х., 2003), "Методичні вказівки до виконання контрольних робіт з дисципліни "Актуальні проблеми українського

термінознавства", які підготувала доцент Київського політехнічного інституту Н.М. Фіголь (2014–2015 н. р.), "Основи термінознавства", що містять програму, завдання для самостійної роботи та список рекомендованої літератури, підготували: З.У. Борисова (Міжрегіональна академія управління персоналом. – К., 2004). Трохи згодом цю програму розширив і доповнив доцент Т.В. Полковенко (Міжрегіональна академія управління персоналом. – К., 2009), де детально розписав тематичний план навчальної дисципліни "Основи термінознавства", змістові модулі, питання для самоконтролю, індивідуальні завдання та список рекомендованої літератури до підготовки, а також стислу інформацію про стан сучасного українського термінознавства.

Практикум – навчальне видання, що містить практичні завдання і вправи, що сприяють засвоєнню теоретичних знань. Він сприяє набуттю практичних навичок, уміння використовувати знання для розв'язання практичних завдань, закріплення пройденого матеріалу (збірник задач, вправ, практичних завдань, лабораторний практикум). Термінологічний практикум для студентів морського технічного університету, що має назву "Мова професійного спілкування", опублікував Л.С. Донець (Миколаїв, 2003). Навчальна книжка містить систему вправ і завдань, пов'язаних із семантико-граматичним аналізом математичних і технічних термінів. Збірник вправ з дисципліни "Мова і стиль судочинства" підготував О.А. Лисенко (Х., 2003).

Конспект лекцій – навчальне видання, що містить короткий виклад курсу лекцій або окремих розділів навчальної дисципліни. До таких видань належить праця О.Е. Пчелінцевої "Лексичні основи міжнародної термінології" (Черкаси, 2003). Містить не лише лекції, а й дидактичний матеріал для студентів лінгвістичних спеціальностей" [17, с. 18–23].

Завдання 12. Яка історія формування української музичної термінології? Як автор доводить свій висновок стосовно того, що "Цей процес яскраво ілюструє зв'язок формування лексичної системи мови з історією матеріальної і духовної культури українського народу"?

"Історія формування української музичної термінології є частиною історії розвитку всієї лексичної системи мови.

У період XI–XV ст. закладено підґрунтя, на якому виформовується і вдосконалюється українська музична терміносистема. На основі української мови виникають назви музичних інструментів, жанрів та окремих музичних творів; на базі грецької мови формуються церковно-музичні назви.

Досліджуючи розвиток української церковно-музичної термінології О. Горбач аналізує музичну лексику, зафіксовану в писемних джерелах XI–XVIII ст., і робить висновок, що "вся термінологія нашої церковної, а отже найдавнішої вченої музики в основному грецька:" ... скрізь ідеться або про безпосередні запозичення з грецької або про кальки-переклади грецьких термінів на церковнослов'янщину" [3, с. 3]. На думку науковця, церковно-музична термінологія засвідчує "сильну південну візантійсько-болгарську хвилю, змінену згодом західною – польсько-латинською чи італійською" [3, с. 3].

Зародження наукової музичної термінології відбувається у XVI–XVIII ст., коли на розвиток музичної культури в Україні впливає європейська музика. Основа сучасної музики – лінійна система запису музичних звуків – була запозичена в Україну з Європи: "вдосконалене західне нотнотолінійне письмо стало через Польщу ширитися і в нас у Києві в XVI ст., а звідти в XVII ст. і в Росію" [3, с. 21].

Важливу роль поширення музичної грамотності та професіоналізму в Україні відіграли Острозький культурно-освітній центр (1580–1608 рр.); братські школи, що виникали

в XVI–XVII ст. у Львові, Вільні, Бересті, Рогатині, Перемишлі, Луцьку, Кременці та інших містах; Київський культурно-освітній центр (Братська школа – з 1615 р., Києво-Могилянська колегія – з 1632 р., Києво-Могилянська академія – з 1701 р.).

Великим здобутком у розвитку церковної музики був партесний спів (багатоголосний), який у кінці XVI ст. замінив монодичний (одноголосний). Одним із своєрідних жанрів партесної музики став дванадцятиголосний акапельний партесний концерт. Партесний спів досяг свого найвищого розвитку вже у кінці XVII – на початку XVIII ст. У XVI–XVII ст. в Україні зароджується світська музика, яка представлена жанрами міської побутової пісні (кант), цехової інструментальної і театральної музики.

Аналізуючи лексику на позначення понять, пов'язаних із музичним мистецтвом, що зафіксовано в пам'ятках XVI – першої половини XVII ст., О. Кровицька стверджує, що в цей період "відбувається активне формування музичної термінології, яка ввібрала певну кількість слів із староукраїнської та церковнослов'янської мов. Частина назв була утворена на українському мовному ґрунті, інші запозичені з різних мов світу" [5, с. 51].

Треба відзначити великий внесок у розбудову музичної термінології найвизначнішого тогочасного музикознавця, автора багатьох партесних творів, основоположника нової музики у вітчизняному музикуванні Миколи Дилецького, теоретичний трактат якого "Граматики музикальна" [4] був відомий не лише в Україні, але й у багатьох країнах Європи.

Львівський рукопис "Граматики музикальної" є типовою пам'яткою наукової музичної літератури староукраїнської мови XVII ст., яка презентує музичну термінологію, а саме: назви музичних інструментів (инструментов гральних): *скрипка*, *труба*; назви діячів у галузі музики: *грательник*, *дудигай*–

ди (композитори-дилетанти), композитор, органіста, реснт; назви співацьких голосів: альт, бас, дишкант, тенор; назви музичних колективів: капелія, хор; назви дій, процесів праці в галузі музики: *восхождениє, іграння, компоновання, нисхождениє, співання*; назви видів, жанрів музики, окремих музичних творів та їх складових частин: *каденція, концерт, лямент, трен, пісенька, сарабанда*; назви нотного письма: *бемоль, дієзис, ес, полеска, сема, конкордація, чвертка*; назви, що означають інтервали та співзвуччя: *кварта, квінта, октава, секста, септима*; назви ладів і тональностей: *музика дуральная, бемолярная, дієзисовая, мішаная, музика веселого тону, смутная музика*; назви метроритмічних понять: *контрапункт, піканда, пропорція, полтакт, такт*; назви мелодичних прикрас: *мордент, трель*; назви музичних звуків, зокрема: *ут, ре, мі, фа, соль, ля*, або: *С, Д, Е, F, G, А, Н* (у складовій системі, що виникла з початкових строф середньовічного гімну, ще не було назви "сі", яка була додана пізніше; замість назви сучасної ноти "до" вживалась "ут"); назви темпів: *алегро, аллегро (весело, скоро)*; назви динамічних відтінків: *пьяно (тихо)*.

Свідченням неунормованості тогочасної термінології є використання назв-дублетів для позначення однієї й тієї самої реалії: *музика – мусикія, музикальний – музицький – мусикійський, трен – лямент – пініє надгробное*, вживання складених термінів: *музика веселого тону (мажор), смутная музика (мінор)*.

Українська музична термінолексика солідно представлена в тогочасних лексикографічних працях: "Лексикон словенороський" Памви Беринди (1627), "Лексис" Лаврентія Зизанія (1596), "Лексикон латинський" Є. Славинецького (1650) та "Лексикон словено-латинський" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського.

У "Лексиконі" П. Беринди [7] наявні назви музичних інструментів, зокрема духових – *трость: тростина, пищалька; цівниця: свистілка, флетня, шалами, пищаль, пискъ, пищки, свиріль, сопль, сопіль, флетня, фуяра, дуда, сурма, жоломійка, сопль пастырскій, фуяра пастушеская, прегудница, дуда, штортъ*; струнних – *гусль, гарфа, цитра, гусли, скрипица, лира, скрипица, кимваль, цимбаль для гранья*. Як видно з прикладів, ця тематична група музичної термінолексики представлена у "Лексиконі" широко, хоча й трапляються неточності: інколи струнні інструменти автор сплутує з ударними чи духовими (*бряцало: брязкальце, клепало, цитра, фістула*).

У "Лексиконі латинському" Є. Славинецького [6] теж представлена музична термінолексика: назви музичних інструментів, серед яких ударні: *бряцало, звонок, мідянь, звонець, звяцало, кимваль, колоколь*; духові: *пищаль, пищок, рогъ, свиріль, свирила, свирилница, тростина, трость, труба; струнні: гусли, гусль, гусль, гудница, гусленица, скрипица, лира, орган, цитра*; назви осіб за родом музичної діяльності: *бубенникъ, гудецъ, гуслець, гуслникъ, дмецъ, звяцател*".

"Отже, українська термінолексика XVI–XVIII ст. засвідчила культурно-музичну еволюцію українців у напрямі професіоналізму. Почала формуватись українська наукова музична термінологія, угрунтована національними витоками. В основі творення наукової музичної термінології закладена плідна ідея поєднання питомого та запозиченого з інших мов. Церковно-музична термінологія, що формується у XI–XV ст., має в основі грецьку мову або переклади церковно-слов'янською, а сучасна наукова музична термінологія зароджується у XVI–XVIII ст. і базується на національній основі та запо-

зиченнях з латинської, італійської та інших європейських мов" [4, с. 98–100].

Завдання 13. Які особливості становлення сучасної української казначейської термінології визначаються у статті?

"Термін "казначейство" походить від поняття "казна", що в перекладі з англійської означає скарб, цінність, а з тюркської – сукупність фінансових ресурсів держави. У найперших систематизованих працях, присвячених питанням казни, цей термін використовують у широкому й вузькому розумінні. Зокрема, в "Арташастрі" – праці про гроші, написаній в Індії дві тисячі років тому, казна в широкому розумінні – багатство держави, до якого зараховували, окрім докладно перерахованих доходів, золото, коштовне каміння й метали, а також усі види сільськогосподарської продукції. У нашій державі цю лексему вперше згадано в збірці норм давньоруського законодавства, відомій під назвою "Руська правда". Прообразом казначейства можна вважати княжу казну Ярослава Мудрого, що слугувала сховищем матеріальних цінностей [11, с. 8]. Державне казначейство України було створене Указом Президента 27 квітня 1995 року. На нього було покладено виконання всього комплексу завдань, пов'язаних із касовим виконанням бюджетів усіх рівнів та ефективним управлінням бюджетними коштами.

"Казначейство – міністерство фінансів або спеціальний фінансовий орган держави, який складає проект державного бюджету і займається його касовим виконанням (у т. ч. управління державним боргом), а також емісією цінних паперів" [1, с. 715–716]. Державне казначейство стало централізованою бухгалтерією держави за всіма операціями, здійсненими в системі Єдиного казначейського рахунка, а також відповідальним за складання звітності.

Сучасна українська казначейська термінологія виокремилася з економічної терміносистеми й стала окремою науковою дисципліною, якою послуговуються в казначейській справі. Тому її поняттєвий апарат сформувався на перетині загальноекономічних та спеціальних економічних наукових сфер, а відтворенням його в мові є термінологія. Саме це зумовило збагачення терміносистеми казначейства великою кількістю термінів, запозичених з економічних галузей-донорів, зокрема з бухгалтерського обліку, аудиту, фінансів, податкової системи та ін. Взаємодія казначейської й інших економічних терміносистем має такі форми:

1) функціонування базових економічних термінів у казначейській термінології з тим самим значенням і без зміни семантичної структури, наприклад: *бюджетний процес, бухгалтерський облік, електронні гаманці*;

2) звуження семантики економічного терміна внаслідок входження до термінології казначейства, порівняйте: *кліринг* – система безготівкових розрахунків за товари, послуги, різні види цінних паперів, яка базується на заліку взаємних вимог і зобов'язань [1, с. 324]; *кліринг* – процес передання, перевірки і в деяких випадках підтвердження платіжних доручень або доручень на трансферт цінних паперів, що здійснюється до розрахунку. До клірингу зараховують також операції щодо взаємного заліку платіжних і трансфертних доручень та визначення остаточного розрахункового сальдо [11, с. 378];

3) залучення економічних і спеціальних термінів як структурних компонентів у поєднанні з новими семантичними конкретизаторами до утворення термінологічних казначейських словосполук, наприклад: *консолідований кореспондентський рахунок, головні розпорядники бюджетних коштів, державні цільові фонди, зведені особові рахунки*. Остання форма є найпоширенішою.

Термінологія казначейства була б неповною без спеціальних економічних термінів, що позначають складні (похідні) поняття, залучені з фінансово-кредитної, податкової та цінової системи. Казначейська система послуговується такими термінами, як "*бюджетне асигнування*", "*бюджетне зобов'язання*", "*бюджетний запит*", "*бюджетна класифікація*", "*бюджетне планування*", "*банк-посередник*". Характерно, що термін "*банк* – фінансовий інститут, що акумулює грошові кошти та інші нагромадження (золоті запаси, цінні папери тощо), надає кредити, здійснює грошові розрахунки, випуск в обіг грошей та цінних паперів, операції з золотом та інші функції" [1, с. 41], у термінології казначейства зазнав уточнення та ввійшов до складу цілої низки терміносполук, порівняйте: *банк-посередник* – це банк, що виконує передачу інформації (здебільшого даних щодо розрахунку) від банку платника до банку одержувача; *банк універсальний* – банк, який отримав спеціальний дозвіл на здійснення певних банківських операцій; банк, що представляє інтереси уряду країни в міжнародних валютно-кредитних організаціях; банк, в якому розміщено бюджетні засоби [11, с. 378]. Отже, економічна термінологія, а також спеціальні економічні терміни слугують донорами для термінології казначейства, проте специфіка логіко-поняттєвого апарату цієї галузевої системи зумовила уточнення, конкретизацію, диференціацію та спеціалізацію базових економічних термінів, що дало змогу виокремити позначувані об'єкти із низки аналогічних, а на номінативному рівні спричинило утворення великої кількості термінологічних словосполук, наприклад: *казначейська емісія*, *казначейські білети*, *казначейські бони*, *казначейські векселі*, *казначейські зобов'язання* тощо. У процесі входження термінологічних новоутворень до галузевої терміносистеми казначейства простежуємо тенденцію до їхнього унормування та стиснення" [5, с. 101–104].

Тема 6

ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ

Самостійна робота

1. Термінологічна модернізація та стандартизація.
2. Механізми термінологічного планування.
3. Термінологічне планування в Європі.
4. Термінологічне планування в Україні.

Ключові слова: *термінологічне планування, модернізація, адаптація, галузева термінологія, стандартизація.*

Завдання 1. Ознайомтеся із статтю Л. О. Симоненка "Термін як предмет лексикографії". Як автор пояснює значення лексикографування термінів у словниках різних типів? Яким чином це пов'язано із проблемою стандартизації термінів?

Завдання 2. Проаналізуйте структуру Державного або Національного стандартів України. Визначте сферу їх використання, засоби визначення і опису понять.

1. ДСТУ 4309; 2004. Інформація та документація "Оформлення перекладів" [Текст]. – К. : Держспоживстандарт України, 2005, – (ISO 2384: 1977).

2. ДСТУ 3325–96. Термінологія. Визначення основних понять [Текст]. – К. : Держстандарт України.

3. ДСТУ ISO 860–99. Термінологічна робота. Гармонізація понять і термінів [Текст]. – К. : Держстандарт України, 2000.

Завдання 3. Виберіть галузевий словник і спробуйте описати основний корпус термінів за такою схемою:

1. Кількість термінів.
2. Характеристика термінів за їх категоріальною приналежністю: іменники, дієслова, прислівники.
3. Характеристика термінів за способом словотворення.
4. Характеристика термінів за кількістю слів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. **Акуленко, В. В.** Вопросы интернационализации словарного состава языка [Текст] / В. В. Акуленко. – Х. : Изд-во Харьковского университета, 1972. – 216 с.
2. **Білозерська, Л. П.** Термінологія та переклад [Текст] / Л. П. Білозерська, Н. В. Возненко, С. В. Радецька. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2010. – 232 с.
3. **Борисова, Л. И.** Лексические закономерности научно-технического перевода [Текст] / Л. И. Борисова. – М. : ВЦП, 1988. – 120 с.
4. **Булик-Верхола, С. З.** Зародження наукової музичної термінології української мови в XVI–XVIII ст. [Текст] / С. З. Булик-Верхола // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Проблеми української термінології. – 2014. – № 791. – С. 98–101.
5. **Васковець, Л. П.** Особливості становлення й розвитку казначейської терміносистеми [Текст] / Л. П. Васковець // Проблеми української термінології, 2014. – № 791, С. 101–104.
6. **Д'яков, А. С.** Основи термінотворення. Семантичні та соціолінгвістичні аспекти [Текст] / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К. : ВЦ "КМ Academia", 2000. – 216 с.
7. **Данилина, М. С.** Словесный товарный знак и искусственно созданное слово [Текст] / М. С. Данилина // Вестник МГУ.

Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2008, – № 1. – С. 138–144.

8. **Дрозд, О. М.** Нормативна фахова термінологія та діяльність міжнародних інформаційних центрів термінологічної стандартизації [Текст] / О. М. Дрозд // Третя Міжнародна наукова конференція "Проблеми української науково-технічної термінології" : тези доповідей. – Л., 1994. – С. 191–192.

9. **Дубичинский, В. В.** "Ложные друзья" переводчика русского, английского, французского и испанского языков : методические рекомендации [Текст] / В. В. Дубичинский. – Х. : ХПИ, 1990. – 38 с.

10. **Дудок, Р. І.** Системність та структурність мови [Текст] / Р. І. Дудок // Мовознавство, 2003, – № 5. – С. 26–33.

11. **Зарицький, М. С.** Актуальні проблеми українського термінознавства [Текст] / М. С. Зарицький. – К. : Політехніка НТУУ "КПІ", 2004. – 123 с.

12. **Ивина, Л. В.** Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования) [Текст] / Л. В. Ивина. – М. : Академический проект, 2003. – 304 с.

13. **Іващенко, В. І.** Термінологічна репрезентація [Текст] / В. І. Іващенко // Проблеми української термінології. – 2010. – № 675. – С. 98–105.

14. **Карабан, В.** Переклад англійської наукової і технічної літератури. Частина 2. Лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні труднощі [Текст] / В. Карабан. – Вінниця : НОВА КНИГА, 2001. – 302 с.

15. **Кислухіна, М. В.** Функціонально-семантичний аспект субстантивних термінів [Текст] / М. В. Кислухіна // Мовознавство. – 2003. – № 5. – С. 77–81.

16. **Корунець, І. В.** Вступ до перекладознавства [Текст] / І. В. Корунець. – Вінниця : НОВА КНИГА, 2008. – 512 с.

17. **Кочан, І. М.** Посібники з термінознавства й навчальний процес [Текст] / І. М. Кочан // Проблеми української термінології. – 2016. – № 842. – С. 18–23.

18. **Кочан, І. М.** Слова з міжнародними терміноелементами в сучасній українській літературній мові [Текст] / І. М. Кочан // Мовознавство. – 1998. – № 6. – С. 62–66.

19. Культура речи в технической документации: на материале ГОСТов и специальной литературы [Текст] / редкол.: Л. И. Скворцов (отв. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1982. – 215 с.

20. **Куньч, З.** Семантичний потенціал електроенергетичних професіоналізмів і професійних жаргонізмів [Текст] / З. Куньч, Л. Харчук // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології". – 2014. – № 791. – С. 61–65.

21. **Лейчик, В. М.** Лингвистические проблемы терминологии и научно-технический перевод [Текст] / В. М. Лейчик, С. Д. Щеглов. – М. : ВЦП, 1989. – 40 с.

22. **Лотте, Д. С.** Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов [Текст] / Д. С. Лотте. – М. : Наука, 1982. – 149 с.

23. **Лотте, Д. С.** Основы построения научно-технической терминологии [Текст] / Д. С. Лотте. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 160 с.

24. **Малевич, Л. Д.** Особливості української термінології донаукового періоду (на матеріалі гідромеліоративної термінології) [Текст] / Л. Д. Малевич // Мовознавство. – 1999. – № 4–5. – С. 51–58.

25. **Міняйло, Р.** Лексикографічне подання рибальських номінів у словниках сучасної української мови [Текст] / Р. Міняйло // Проблеми української термінології. – 2010. – № 675. – С. 34–36.

26. **Нелюбин, Л. Л.** Толковый переводческий словарь. [Текст] / Л. Л. Нелюбин. – 4-е изд., испр. – М. : Флинта. Наука, 2006. – 320 с.

27. **Нікуліна, Н.** Дискусії щодо терміна "номен" в українському та зарубіжному мовознавстві [Текст] / Н. Нікуліна // Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології". – 2010. – № 676. – С. 56–61.

28. **Нікуліна, Н.** Моделювання автотранспортних номенів: очевидне й неймовірне [Текст] / Н. Нікуліна // Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології". – 2014. – № 791. – С. 78–81.

29. **Погрібна, О. О.** Дослідження семантичної структури іменникових дефініцій у тлумачному словнику [Текст] / О. О. Погрібна // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 84–88.

30. **Пьянкова, Т. М.** Пособие по переводу русских полиэквивалентных терминов на английский язык [Текст] / Т. М. Пьянкова. – М. : Высшая школа, 1973. – 210 с.

31. **Разинкина, Н. М.** Развитие языка английской научной литературы [Текст] / Н. М. Разинкина. – М. : "Наука", 1978. – 212 с.

32. **Селігей, Л. О.** Науковий стиль української мови і ресурси оновлення [Текст] / Л. О. Селігей // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 174–186.

33. **Селігей, Л. О.** Сучасне термінотворення: симптоми та синдроми [Текст] / Л. О. Селігей // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 48–61.

34. **Симоненко, Л. О.** Термін як предмет лексикографії. [Текст] / Л. О. Симоненко // Мовознавство. – 2017. – № 1. – С. 35–48.

35. **Скороходько, Э. Ф.** Опыт построения лексики информационного языка на основе ступенчатого кодирования значения терминов [Текст] / Э. Ф. Скороходько // Доклады на конференции по обработке информации, машинному переводу и автоматическому чтению текста. Выпуск 8. – М., 1961. – 16 с.

36. **Суперанская, А. В.** Общая терминология. Вопросы теории [Текст] / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М. : УРСС, 2003. – 248 с.

37. **Харчук, Л.** Терміни-словосполучення в українській електроенергетичній термінології [Текст] / Л. Харчук // Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології". – 2013. – № 765. – С. 73–77.
38. **Циткіна, Ф. А.** Термінознавство на Україні й аспекти зіставних досліджень [Текст] / Ф. А. Циткіна // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 67–71.
39. **Чернявская, В. Е.** Интерпретация научного теста [Текст] / В. Е. Чернявская. – М. : УРСС, 2006. – 128 с.
40. **Чуєшкова, О. В.** Становлення терміносистеми гендерної лінгвістики [Текст] / О. В. Чуєшкова // Проблеми української термінології. – 2016. – № 842. – С. 161–164.
41. **Южакова, О. І.** Концепт як головна одиниця когнітивної лінгвістики в аналізі терміносистеми (на матеріалі термінології холодильної техніки) [Текст] / О. І. Южакова // Проблеми української термінології. – 2010. – № 675. – С. 57–64.
42. **Южакова, О. І.** Лексикографічна праця як відображення матеріальної культури попередніх поколінь [Текст] / О. І. Южакова, В. О. Гура // Проблеми української термінології. – 2016. – № 842. – С. 32–39.

ЗМІСТ

Тема 1. Термін і терміносистема	3
Тема 2. Мовні інтерференції	73
Тема 3. Внутрішня та зовнішня форми терміна	74
Тема 4. Когнітивні засади аналізу терміносистем	105
Тема 5. Історія розвитку україномовних термінологій	139
Тема 6. Термінологічне планування	214
Рекомендована література	216

Навчальне видання

ФІЛІППОВА Ніна Михайлівна

ЗАГАЛЬНЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО

Навчальний посібник

*(українською, російською
та англійською мовами)*

Редактор *С. А. Яременко*

Комп'ютерне складання та верстання *В. В. Москаленко*

Коректор *М. О. Паненко*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 14,8. Тираж 100 прим. Вид № 13. Зам. № 204.

Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

просп. Героїв України, 9, м. Миколаїв, 54025

E-mail : publishing@nuos.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6402 від 19.09.2018 р.

ДЛЯ ЗАДАТОК

ДЛЯ ЗАДАТОК